

*Російське
радянське
оповідання*

Серія
«Радянські
оповідання»

СЕРГІЙ АНТОНОВ
ФЕДІР АБРАМОВ
ВАСИЛЬ АКСЬОНОВ
МИХАЙЛО АЛЕКСЄЄВ
ВІКТОР АСТАФ'ЄВ
ГРИГОРІЙ БАКЛАНОВ
ВАСИЛЬ БЕЛОВ
ЮРІЙ БОНДАРЄВ

КОСТЯНТИН ВОРОБІЙОВ
ДАНИЛО ГРАНИН
СЕРГІЙ ЗАЛИГІН
ЮРІЙ КАЗАКОВ
ВАЛЕНТИН КАТАЄВ
ФЕДІР КНОРРЕ
ГРИГОРІЙ КОНОВАЛОВ
ОЛЕКСАНДР КОНОНОВ
ВІКТОР КОНЕЦЬКИЙ
ЄВГЕНІЙ НОСОВ
АНДРІЙ ПЛАТОНОВ
ВАЛЕНТИН ОВЕЧКІН
ОЛЕКСАНДР РЕКЕМЧУК
ВОЛОДИМИР СОЛОУХІН
ВАСИЛЬ ШУКШИН

*Російське
радянське
оповідання*

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
КИЇВ — 1975

P2
P75

Упорядник
С. П. ЗАЛИГІН

© Упорядкування та український
переклад, видавництво «Дніпро», 1975.

У $\frac{70500-117}{M205(04) - 75}$ 94—75

СЕРГІЙ АНТОНОВ

Головне питання

Влітку двадцятого року Еремєєв, не долікувавшись, виписався з фронтowego госпіталю й приїхав у своє село. Письмених серед чоловіків було мало, і його одразу обрали головою сільради. Дома він застав цілковиту руїну. Батько й мати не дочекалися його — померли. Поки він воював проти Врангеля, захищав Батьківщину, хтось по-виймав з вікон його хати шибки, позиривав наличники. Хата зовсім підупала, хиталася од вітру.

Щодень жити ставало важче, і восени Еремєєв подався у волость просити допомоги. У волості ні цвяхів, ні дощок йому не дали, а замість того звеліли негайно збиратися і їхати на нараду голів виконкомів Московської губернії.

— Нікуди я не поїду, поки господарству ради не дам, зрозуміли? — сказав він волосному начальству, блимаючи злими очима.

Але, почувши, що на нараді має виступати Ленін, відразу змінив свій намір і почав збиратися.

«Як ото мені марно битися, мов риба об лід, — гадав він, — розкажу товаришеві Леніну, як ми тут за кожним цвяхом ганяємося. Нехай пораненим фронтовикам справжні пільги дають».

І певний, що Ленін зрозуміє його й допоможе, Єремєєв поїхав до Москви.

На Казанському вокзалі в нього вкрали мішок з харчами. Поки він бігав шукати злодія, відстав від попутників, і довелося йому самому йти незнайомими московськими вулицями.

Був сірий осінній ранок. Єремєєв ішов по М'ясницькій і, зуниваючи стрічних — хто простіший, — питав, як пройти до Московської Ради. Людей у цю ранню годину попадалося мало. Вони недовірливо поглядали на худе, невмите після ночі обличчя людини, схожого на дезертира, на невміло стягнуті сировою ниткою дірки від куль у полах його кавалерійської шинелі, й відповідали покvapно й плутано, аби відчепитися.

«Жовтень місяць, — думав Єремєєв, ступаючи по мокрому камінні, — через десять днів третя річниця Радянської влади, а ворогам усе кінця немає, сто болячок їм у печінки».

Годині о дев'ятій ранку, голодний і стомлений, він добрався до Московської Ради, але й там не знайшов земляків. Всі пішли у Великий театр. Щоб не блукати марно, Єремєєв пішов слідом за гуртом голів Волоколамського повіту, що так само, як і він, запізнилися; їх вів хлопець-москвич у чорному піджаку, підперезаному, щоб було тепліше, військовим ременем.

До нього пристав височенний сором'язливий селянин, схожий, хоч і мав біляву борідку, обличчям на жінку.

— У нашому повіті, — несміливо заговорив селянин, — на кожного їдця накладено продрозкладки по вісімнадцять пудів картоплі, а ми ледве по п'ять пудів на їдця зберемо... Наші веліли товаришеві Леніну передати. Як гадаєш?

— Не треба. У волості повинні самі розібратися, — відповів Єремєєв. — Вам усе не так... Ви хоч господарство зберегли, а я ось з фронту прийшов на голе місце.

Хата розвалилася, полагодить не можу — матеріалу не дають.

— Це правда, де тепер матеріалу взяти,— послівчував селянин.

— От і не знаю: лагодить її чи продавати таку яка є.

— Це правда — одні лагодять, інші продають...

— А якщо продават, то як: на хліб чи на гроші?

— Хто його знає, як воно краще: на хліб чи на гроші...

— Ну, продам хату, а далі що? — міркував Єремєєв, уже не цікавлячись тим, чи слухає його співрозмовник. — До міста виїжджати чи на місці женитися?

— Це правда. Одні до міста подаються, інші в чужу хату йдуть господарями...

Єремєєву стало сумно, і він підійшов послухати, про що говорять попереду.

Найбільше торохтів худенький дідок з хитрими, гостренькими очима.

— Це все треба роз'яснити товаришеві Леніну,— говорив дідок, намагаючись зазірнути в очі хлопцеві-москвичу. — Уряд, який тримає в своїх руках кермо влади, мусить знати, що, коли підупаде сільське господарство, хоч би й дрібнобуржуазне, за розумінням комунізму, ніхто не зможе підтримати Радянську владу. А поглянь, що в нас роблять: корову останню — беруть, коня — беруть, зброю — і ту беруть! Та ще до того й мірчука в млині — і то чотири фунти беруть. Добре свиней у нас уже три роки немає, а то і свиней побрали б.

— Тебе в окопи загнати б глину пузом помісити, тоді ти розкумекав би, куди коней беруть,— перебив його Єремєєв.

«Бракувало ще, щоб цей глитай докучав Ленінові своїми дурними скаргами й заважав вирішити основне питання: про допомогу демобілізованим червоноармійцям», — подумав він.

— Хліб на Сухарєвку возять,— сказав хлопець-москвич,— а чотири фунти в лікарню або в дитячий будинок їм шкода.

— Якщо й возимо, то вам же, робітникам! — закричав дідок. — А що селянство од влади має? Дрова возити примушують, а навіть коломазі не дають. Якщо ви до селян не маєте співчуття, майте хоч до коліс...

— Влада вам дає, що належить,— сказав хлопець,— а ви розбирайтеся, що можна просити, а чого не можна. Думаєте, в нас тут солодко? Підіть на наш завод та поди-

віться: сировини на два роки навалено, а людей немає. Ось про що товаришеві Леніну треба говорити.

— Це не головне, — зазначив Єремєєв.

— Як то не головне? Три дні завод стояв, механіка не було, це тобі не головне?

— А в нас на селі — де вони, люди? — спитав дідок.

— У вас є. У вас, я знаю, й весілля справляють, і діти, як гриби, родяться.

— То правда. У нас родяться, нехай їм грець... — сказав білявий селянин.

— Та ти подумай, чого вони весілля справляють! — вигукнув дідок. — Це правда, сходяться парочками, йдуть вінчатися у волосну Раду. А ти гадаєш, вони заради шлюбу йдуть? Вони не заради шлюбу сходяться, а щоб одержати за це діло мануфактуру. Плюс до того й на дитину мануфактуру дають — от вони й родяться... Жаль, що я постарів, а то б теж од своєї баби побіг женитися за мануфактуру... Дивись, у чому ходжу...

— Тобі холодно? — не втерпівши, промовив Єремєєв. — Ти в Крим до Врангеля подайся — тобі там тепліше буде.

Дідок почав лаятися, але вони ввійшли в приміщення театру, і натовп розніс їх у різні боки.

На сходах і в залах гомоніли люди. Єремєєв почав був розшукувати своїх, та оголосили про початок наради, і, рушивши кривими коридорами слідом за іншими, він забрався в бокову ложу й, незважаючи на бурчання людей, що сиділи й стояли, протовпився наперед.

В залі було гамірно, шумно й темнувато.

Під стелею висіла величезна люстра, на ній де-не-де горіли лампочки. Єремєєв подивився навкруги, побачив у сусідній ложі хитрого дідка й одвернувся.

Нараз гамір подужчав, від сцени до заднього ряду хвилю прокотилися аплодисменти, і в групі людей, які підійшли до столу, Єремєєв одразу впізнав Леніна, хоча раніше не бачив його ніколи.

Поки голова вгамовував зал, поки читався порядок денний, Єремєєв не зводив очей з Леніна.

Він бачив, як Ленін одсунув стілець, сів край столу й, випроставшись, подивився в зал, ніби когось розшукував. Потім поплескав по одній кишені піджака, по другій, виїняв блокнот, розгорнув і пригладив картошку обкладинку, щоб вона не закривалася.

Єремєєву здавалося, що велика, незвичайна людина повинна поводитись незвичайно, і щосекунди ждав од

Леніна цього незвичайного. Та Ленін почав виривати з блокнота аркушик, і так само, як під руками найпростішої людини, аркушик став одриватися нерівно,— мабуть, погано були попробовані дірочки,— і Ленін почав одривати аркушик з другого боку, так самісінько, як би це зробив Єремєєв. Потім Ленін заходився писати, дивлячись на папір збоку, немовби пильнуючи того, щоб рівно лягали рядки.

Ця буденність у Ленінові в першу хвилину чомусь розчарувала Єремєєва, та коли Володимир Ілліч пішов до трибуни легко й швидко, немов ніяковіючи від того, що примушує людей у залі чекати на себе, Єремєєв разом з усіма гучно заплескав у долоні.

У цілковитій тиші, майже неприродній для залу, наповненого трьома з половиною тисячами людей, почав Ленін свою промову.

Він говорив про наступ білополяків, про тяжке становище наших військ на Західному фронті, говорив якраз про те, що відчув на собі Єремєєв. Він говорив про те, чому, незважаючи на поразку наших військ, білополяки змушені були підписати з нами мирний договір. Він говорив про те, що союз проти Радянської Росії неминуче приречений на невдачу, бо то союз імперіалістичний, союз хижаків, а справжнього інтересу, тривкого, який їх єднає, в них нема.

— Це правильно,— сказав хтось, натискаючи ззаду на Єремєєва. Він оглянувся, впізнав білявого селянина й нетерпляче кивнув. Йому здавалося, що саме зараз Ленін підводить свою промову до найголовнішого, до продрозкладки, до пільг, до всього того, заради чого з'їхалися в цей величезний зал тисячі людей, і ждав, не пропускаючи й слова.

Потім Ленін сказав:

— Ми повинні спрямувати всі наші зусилля на те, щоб відновити промисловість, дати одяг, взуття й продукти селянинові, розпочавши тим самим правильний обмін селянського хліба на міські продукти. Ми повинні почати подавати допомогу сільському господарству. Вчора в Раднаркомі ми схвалили рішення про те, щоб підтримати пайком робітників того заводу, що виготує першого плуга, який був би найкраще пристосований до наших російських умов, щоб піднести сільське господарство й поставити його на вищий рівень...

«Ну от, зараз він усе й розтлумачить»,— подумав Єремєєв. Та Ленін сказав про чергове завдання — будь-що якнайскоріше роздавити ставленика міжнародного імперіалізму Врангеля — і несподівано для Єремєєва закінчив промову.

Поступово наростаючи, залунали оплески.

— А як же з картоплею? — розгублено оглядаючись, промовив селянин.— По вісімнадцять пудів на їдця наклали...

— Так він тобі й буде доповіді складати про твою картоплю,— перебив Єремєєв, намагаючись виправдати й захистити найдорожчу йому людину.— Тут міжнародний імперіалізм, а ти з картоплею.

І, плещучи в долоні, він з прикрістю відчував, що своїм зауваженням селянин збив відповідь на всі скарги й турботи, яка невизначно народжувалася під час промови Леніна, і йому, як і раніше, було незрозуміло, чи продавати хату й подаватися до міста, чи залишатися на селі.

В залі стояв гомін.

Голова повторював, що промова Володимира Ілліча мала інформаційний характер, що дебати зайві, та у відповідь на його слова звідусіль було чути: «Дебати! Відкрити дебати!» Єремєєв подивився на Леніна. Ледь помітно всміхаючись, Ленін швидко написав щось на аркушику свого блокнота й передав записку голові.

Дебати почалися.

Перший виступив хлопчина, з яким Єремєєв ішов з Московської Ради. Він говорив про нестачу людей на заводах, про допомогу фронту.

Голова назвав прізвище наступного промовця — Авер'янов.

— Я, даруйте, пройти не можу,— почувлося в залі.— Вимагають перепустку від коменданта!

І по голосу Єремєєв упізнав хитрого дідка.

— Говори з місця! — закричали в залі.

Єремєєв побачив, що Ленін знову передав записку голові, й незабаром дідок підійшов до трибуни. Говорив він тихо, але дещо Єремєєву пощастило все-таки розчути.

— От, радять, допомогти треба,— говорив дідок.— Чом не допомогти, селянство допоможе... Та тільки не так, як йому підказують. Кожен повинен допомагати доброю волею, а не за підказкою влади...— В залі ще дужче загомоніли, і Єремєєв почув тільки останні слова Авер'янова: —

Селянство повинно об'єднатися в союз, щоб захищати свої інтереси! Хай живе союз вільного селянства!

— Звідки ти такий з'явився? — крикнув хтось.

— А от я скажу, звідки він з'явився,— почав другий промовець, ще йдучи по проході в залі.— Я вам скажу.— Він вийшов на трибуну, і Єремєєв побачив худорлявого високого чоловіка в шинелі, який, видно, теж недавно повернувся з фронту.— Я був у них там, у Волоколамському повіті, у них там есерів повно, це він їхні слова повторює... Дозвольте мені, товаришу Ленін, сказати вам, що почуваю я, коли чую такі ось есерівські промови. Мені пригадується тоді казка про рись. Побачила рись цапа і барана й думає, як би їх з'їсти. Зразу вона, товаришу Ленін, на двох напасти боїться. «Підожду,— думає,— поки вони зчепляться, тоді я їх...» Та що тут казки говорити! Попередній промовець хоче нацькувати селян на робітників і всіх трудящих на Радянську владу! Не вийде цього! А щоб і робітникові було добре, і селянинові, і солдатіві, треба спекуляції покласти край. А то населенню солі не дають, а біля Сухаревої — скільки завгодно.

— А ти їх лови. Ти теж Радянська влада! — вигукнув Єремєєв, бачачи, що навіть фронтовик говорить зовсім не про те, про що треба б, і хвилюючись через це.

До трибуни підійшов сивий, розгублений старий чоловік і перехрестився.

— Я, товариші, освіти не маю і говорити багато не можу. Тут виступають один, другий і борються бозна за що... А треба просити, щоб скасували розкладку або призначили нам, селянам, харчування таке, як слід. А товариш Ленін більше про Лігу націй говорив, а від цього питання ухилився.

Дебати затяглися. Говорили і про сіно, і про колеса та продзагони, і про падіж худоби, і про сіль, і про спекуляцію, говорили про те, що промовці не можуть пройти до трибуни, бо всі проходи запружені делегатами. Лампочки люстри затуманилися й світили каламутними райдужними вогнями. В президію подали записку про те, що люди втомилися стояти, і кілька записок з пропозицією припинити дебати. Підходила черга виступати Єремєєву, але він уже не знав, що говорити і що вважати за найголовніше. Він усе гостріше відчував, що безконечні прохання й скарги, немов дрімучий ліс, заступили величезне питання, яке туманно зажеврilo в його свідомості під час промови Леніна. Йому нараз стало соромно за людей, які

намагалися перешкодити Леніну бачити оте найважливіше й найбільше питання. «Стільки намололи, що тепер тут не тільки Ленін, тут сам господь бог не розбереться»,— подумав він і подивився в президію. Ленін все так само спокійно сидів край столу і зрідка записував у блокнот короткі рядочки.

Єремєєва штовхнули в плече. Він обернувся. З сусідньої ложі до нього тягнувся Авер'янов.

— Чого тобі? — сердито спитав Єремєєв.

— Ось, солдате, ми тут резолюцію написали... Щоб якось легше з розкладкою... А то виходить — голодний грабує голодного. Ось ми тут і підписалися. І ти підпишись. І пошлемо в президію.

— Добре, під час перерви подивлюся, яка там резолюція,— відмахнувся Єремєєв.

На прохання багатьох делегатів дебати були припинені. Голова надав Володимирі Іллічу заключне слово.

«Невже він розбереться? — з надією подумав Єремєєв, побачивши, як швидко і впевнено Ленін підійшов до трибуни.— Невже розбереться?»

— Товариші! — почав Ленін.— Мені доведеться обмежитися кількома словами, бо по початку зборів було видно, що в досить сильне, дуже сильне бажання поляяти центральну владу. Звичайно, було б корисно, і я вважав за свій обов'язок вислухати все те, що говорилося проти влади та її політики. І мені здається, що припиняти дебати не слід було б.

— Правильно! — закричав Авер'янов із сусідньої ложі.

Ленін глянув нагору й провадив далі:

— Та коли я вислухав ваші зауваження, то мимоволі здивувався, як мало ви дали певних і точних пропозицій... Я сподіваюся, що ви, обміркувавши всі інші питання, виклавши всі питання без обурення, ви все-таки не уподібнитесь до деяких персонажів тієї казки, про яких згадував один промовець. Риси, котра жде війни між ценом і бараном, аби їх пожерти, рисі ви втіхи не дасте, в цьому я певен.

Пролунали дружні оплески.

— Оце правильно! — радісно сказав селянин, натискаючи ззаду на Єремєєва.— Оце правда!

— Занадто болісно більшість селян відчуває і голод, і холод, і непосильне оподаткування,— говорив Ленін.— Ось за що найбільше і прямо і непрямо багато з тих, що

виступали, лаяли центральну владу. І відчувалося, що товариші навіть не хотіли дослухати до кінця, коли не бачили відповіді на це болюче питання. І один із промовців, виступаючи, не пам'ятаю котрий, сказав, що я, на його думку, «ухилився» од цього питання. Я думаю, що це безпідставно.

Ленін одійшов од трибуни й ходив тепер уздовж сцени, різко змахуючи рукою.

— Ми розуміємо, що в кожного, хто хвилювався тут, наболіла душа, бо немає корму для худоби, й худоба гине, що оподаткування надмірне, і даремно сказав товариш, що для нас ці крики протесту нові. Адже ми знаємо і з телеграм з місць, і з доповідей з місць про падіж худоби через нестачу кормів, і душа у всіх болить за це.

Єремєєв дивився на Володимира Ілліча, і йому здавалося все більш і більш дивним, що стільки людей з'їхалося з багатьох сіл і хуторів у московський театр для того, щоб у цього невисокого чоловіка, котрий носить старенький піджачок і чорний, в білу цяточку галстук, котрий, кажуть, п'є чай без цукру, щоб у цього чоловіка вимагати для всіх сіна й коломазі.

«А от він зараз запропонує,— всміхаючись, подумав Єремєєв,— самим нам помізкувати, що треба зробити, аби було сіно й коломазь. Адже ми теж Радянська влада, як і він!»

І, ніби на підтвердження його думки, Ленін говорив, що, коли становище здавалося просто безнадійним, а не тільки важким, коли становище було в сто разів важчим за теперішнє,— Радянська влада виходила з нього тим, що, не прикрашуючи цього становища, вона збирала отакі ж збори робітників і селян.

— Робітників і селян,— повторив Ленін, махнувши рукою.— Ви сюди прийшли для того, щоб висловлювати свою думку одверто й різко, а коли ви все це зробите, подумайте спокійно, що ви хочете дати й зробити, аби скоріше покінчити з Врангелем.

Єремєєв слухав, і йому здавалося, що з усіх присутніх у залі тільки вони двоє, він і Ленін, розуміють зараз, що головне питання, від якого залежить і полегодження його хати, і врожай на його городі, є питання про те, як очистити Батьківщину від ворогів, як остаточно покінчити з Врангелем.

Це була та правда, яку невиразно відчував Єремєєв, але боявся, як і багато хто з промовців, думати про неї,

бо вона була пов'язана з новими жертвами, новими злигоднями й новими нестатками.

І тільки Ленін, який ясніше за всіх побачив цю неминучу, але єдину правду, що веде до перемоги, мужньо сказав їй у вічі тисячам людей.

Ленін сказав цю правду рішуче і впевнено, бо за злигоднями й нестатками виразно бачив і першого нового плуга, бачив одяг, взуття й продукти, що безперервним потоком пливають у село, бачив світле, мирне майбутнє.

«Коли б ми всі навчилися дивитися на наші турботи з такої висоти, з якої дивиться Ленін,— враз розсипалися б вороги»,— подумав Єремєєв.

І коли в перерві підійшов Авер'янов і простягнув для підпису аркуш паперу, простягнув так обережно, ніби боявся, що всі літери, написані на папірці, зсиплються на підлогу, Єремєєв суворо глянув на нього й тихо промовив:

— Ти що тищеш, стерво? Єсери писали, а ти підписи збираєш? Геть звідси, а то я тобі дам такий підпис, що й додому не втрапиш.

Переклав Микита ШУМИЛО

ФЕДІР АБРАМОВ

Могила на крутоярі

1

Пам'ятаю сільське кладовище в душному сосняку по той бік болота. Пам'ятаю матір, що судорожно обхопила піщаний горбик з зеленою щетинкою ячменю. Пам'ятаю перекошений дерев'яний стовпчик з позеленілим мідним розп'яттям і трьома косими хрестами замість літер...

А проте не цю, не батьківську могилу я бачу, коли оглядаюся назад.

Та могила зовсім інша.

Червоний дерев'яний стовп, червона дерев'яна зірка, чорні літери по червоному:

БІЛОУСОВ АРХИП МАРТИНОВИЧ,
ТИ ОДНА ІЗ ЖЕРТВ КАПІТАЛУ!
СПИ СПОКІЙНО,
НАШ ДРУГ І ТОВАРИШ

Скільки років минуло відтоді, як я вперше прочитав ті слова, а вони й зараз урочистим гулом озиваються в моєму серці. І перед очима постають свята, ті незабутні червоні дні, коли все село — і старі й малі — єдиною згуртованою колоною прямували до могили на крутоярі за церквою. По мокрому снігу, по калюжах, спотикаючись і падаючи на вузькій стежці. І на чолі тієї колони — ми, піонерія, напіводягнена, напівроззута, вигодувана на пісних харчах перших п'ятирічок.

Але хто з нас посмів би застогнати, зарюмсати! Замри, стисни зуби! Ти ж складася іспит. Іспит на мужність і безстрашність. Найважливіший іспит у твоєму маленькому житті...

Промову на могилі виголошував старий партизан.

Кострубато, недоладно говорив він. І я нічого не пам'ятаю зараз, крім його вигуків: «Смерть буржуазній гідрі!», «Хай живе світовий пожеар Жовтня!» Тоді... Як бентежили тоді ті вигуки дитячу душу!

Не було сонця, валив мокрий сніг чи хльостав дощ — в наших місцях рідко буває тепло на Жовтневі й Травневі свята, — а ми стояли й не ворушилися. Ми стояли, покидавши шапки. Як дорослі. І ми не помічали ні мокрого снігу, ні дощу. Нам сяяло своє сонце — червона могила під тінню схиленого прапора. Не теперішніми оксамитовими полотнищами, розшитими блискотливим золотом, а тими — забутими, вузькими полотнинками червоного ситцю, прикріпленими до нефарбованого дровка...

Мітинг завершувався співом «Інтернаціонала». А після «Інтернаціонала» найзахопливіше для нас, дітвори, — салют. Салют із дробовиків і цаганів.

І, здригаючись від гуркоту, захоплено вдивляючись у розпатланий дим над головою, ми, здавалося, навіч переносилися в ті далекі завихорені роки, разом з Архипом Білоусовим скакали в атаку...

Дома, тільки переступивши поріг, я виліз на піч.

У щілинах потріскували таргани. Сварилася мати, вкриваючи мене овечим козушком і розтираючи мої задубілі ноги. Та я був щасливий. В мені звучала музика

революції. І в думках я бачив Архипа Білоусова, не живого й не мертвого, а такого билинного богатира, що на якийсь час заснув у своїй могилі. І весь він з голови до п'ят укритий знаменами, і червоне сяйво випромінюється з тих знамен, б'є мені в очі...

2

Довго, багато років не був я в рідних місцях. За спиною в мене пів-Європи, виходив я в солдатських чоботях. І, здавалось би, що могло вціліти в мені від того наївного й захопленого підлітка, що подався колись у велике життя з нашої лісової глушини...

А пам'ятаю, підходячи до могили на крутоярі, я, як і колись, уповільнив ходу. І, як і колись, суха і гаряча хвиля перехопила мені горло...

Сосни на крутоярі порозросталися. Дерев'яна оградка почорніла. А де ж зірка? Чому я не бачу червоної зірки?

Я підійшов ближче до могили, і серце в мене йокнуло.

Стирчить поруділий стовпчик над осілим горбиком, схожий на обрубок соснового стовбура, а зірки немає. Зірка приставлена до підніжжя стовпчика, а чорні літери вже не можна й прочитати.

Я обійшов оградку. Дерев'яні рейки декотрі позривані з гвіздків, на них — повирізувані літери, а в одному місці навіть напис, видряпаний цвяхом: «Володя+Надя»...

Із-за сосни зліва, там, де видно було початкову школу, галасливо вискочили два босоногі хлопчаки з дерев'яними автоматами коло живота, недовірливо глянули на мене й построчили далі. А на могилу Архипа Білоусова і не зирнули...

Увечері я пішов до сільради — вдень вона зачинена, всі на жниввах.

Голова, вже немолода жінка, цілий день працювала на луці — від неї аж пашило жаром, — спершу не зрозуміла мене. Про що це я так клопочуся? Про могилу? Та чи до небіжчиків, коли мало не з кожного вікна війна зуби скалить?

Потім помовчала й, зітхнувши, сказала:

— Та й не часто тепер ходимо на крутояр. То, бувало, як свято — всі гуртом до Архипа Білоусова, а тепер — ні, не ходимо.

— Чому?

Толуш

— А дорога туди забув яка? По снігу та по воді брести треба. Половина села грипом перехворіє. А люди безсилі, їх і без грипу хитає. Та якщо правду казати,— виставила ще одну причину голова,— і промовців у нас путящих немає. Чи багато в нас політично підкованих червоних партизан? Тут котрий уже рік довірили Єгору Івановичу — сльозою зійшов. Усіх розчулив. А сучасний момент не висвітлив. І правильно вказав нам райком,— раптом самокритично і в той же час напучувально, мов би цитуючи ухвалу райкому, закінчила голова,— не можна революційні свята перетворювати на панахиду...

Мені дуже хотілося заново поставити червону зірку на нашому крутоярі, та де знайдеш тесляра? Були треті повоєнні жнива. На весь колгосп, як казали жартома, лишилося три з половиною чоловіки. І єдине, що я тоді зробив — сяк-так приладнав стару зірку на стовпі та очистив горбочок од бур'яну й каміння.

Років через два по тому, коли я вдруге побував на батьківщині, могила була прибрана. Але як?

Зірки не було зовсім. Стояв синій приземкуватий стовп, а на стовпі дошка, теж синя, і напис білилами:

НА ЦЬОМУ МІСЦІ ПОХОВАНИЙ
ЧЕРВОНИЙ ПАРТИЗАН
БІЛОУСОВ АРХИП МАРТИНОВИЧ
СПИ СПОКІЙНО, ДЯДЮ, МИ ТЕБЕ НЕ ЗАБУДЕМО

Мені не треба було розпитувать, хто це зробив. Феоктист, небіж Архипа Білоусова, якому колись страшенно заздрила вся наша школа. Адже урочистого дня цей самий Феоктист мав право стояти в оградці, у святая святих, тримаючи в руках схилений над могилою шкільний прапор, тоді як ми, його товариші, за щастя вважали, якщо нам удавалося протовпнитися до оградки.

«Та що з ним сталося? — питав я себе.— Як же він, сучий син, міг так поглумитися з дорогої могили?»

За зірку я не клав на нього вини — не кожен мастак тримати сокиру в руках. Але чому він замінив старий крилатий напис? Невже він міг забути його? А цей синій мертвотний колір... Хіба червоної фарби не знайшлося під рукою?

В селі Феоктиста не було, він жив і працював на лісопункті, і кого ж я міг «узяти за зябра», як не голову

сілярди, все ту ж саму давню знайому, стомлену, до краю замучену жінку, котра й цього разу приймала ввечері, після роботи в полі.

За звичкою, що в'їлася за ці роки, вона почала була з самокритичних визнань, ледве я розкрив рота.

— Єсть, єсть у нас недоліки... Є...— закивала вона головою, надаючи своєму обличчю дуже серйозного виразу. Потім раптом глянула на мене швидким проникливим поглядом і, певно, впізнавши нарешті, хто сидить перед нею, усміхнулася просто, по-жіночому.— Та що ж це я, голубе, все недоліки та недоліки... В нас же тепер з цими партизанськими могилами, хвалити бога, кам'яні пам'ятники скоро будуть. Еге ж, еге ж, як у місті. Оголошували весною на районній сесії: в області заклад такий відкривають. Щоб для всіх районів наробити...

То було в сорок дев'ятому році, в липні місяці. А кам'яний пам'ятник на нашому крутоярі появився в червні шістдесятого. Через одинадцять років. І голови сілярди, тієї жінки, вже не було живої...

3

Перший кам'яний пам'ятник, якого я побачив у нашому лісовому краю, не дуже мене порадував. Завадто вже непоказний і незугарний. Пірамідка низенька, менша людського зросту, і головне — з якого матеріалу? З сірого цементу з мармуровими окрушками. Одне слово, з того самого матеріалу, з якого на ту пору почали виливати для нових міських будинків сходи й майданчики.

Проте голова райвиконкому, з котрим я їхав у машині, рішуче не погодився зі мною.

— Матеріал міцний. На віки! — сказав він упевнено.

Настрій у голови був якнайкращий. Справи в районі йшли непогано, сам він був здоровий, про нього було хорошої думки обласне начальство, а коли й дратувало його щось у ці хвилини, то хіба що капелюх, теплий велюровий капелюх, якого він увесь час знімав із своєї міцної, гладенько вибритої голови. Капелюхи тоді ще тільки входили в моду в районного начальства, і голова, який усе життя проносив напіввійськового кашкета кольору хакі, не без труднощів освоював новий головний убір.

— Минуле треба поважати,— говорив мені голова.— От від цих самих героїв ведемо свій родовід.— І при цьо-

му він не забув підкреслити, що кампанія по впорядкуванню партизанських могил — він так і висловився — в його районі завершена раніше, ніж у сусідів.

Я мовчав. Я слухав голову, дивився на його пожвавлене спітніле обличчя і з жахом думав: невже й на інших могилах побачу те ж саме?

На жаль, мої побоювання справдилися.

Ми проїжджали одне за одним села — великі, середні, маленькі, — і скрізь, ну скрізь стояли однакові пірамідки з сірого цементу з білими цяточками. Низенькі, невиразні й похмурі. Мов верстові стовпи на впорядкованій шосейній дорозі.

Наш крутояр, звичайно, також не був винятком. Його ніби обезглавили.

Бувало, з якого боку не підходиш до села, звідки на нього не глянеш, а вже червону зірку таки помітиш. Її не минеш оком. А зараз — пусто, голо на крутоярі, і сіру верхівку кам'яної пірамідки, що ледь-ледь вивищувалася над дерев'яною огрядкою, я побачив тільки тоді, коли виїшов на крутояр.

Ціле кладовище виросло за ці роки на нашому крутоярі. Антон Аншуков, Тихін Аверін, Павло Бистряєв, Юхим Мерзлий, Кузьма Федоров...

Усіх цих партизан я знав з дитячих літ. І були вони, як мені здавалося, не кращі й не гірші за інших селян. Такі ж земні й грішні: працювати — то працювати, гуляти — то гуляти. І чи не тому зараз, дивлячись на їхні могили, прості піщані горбики густо засіяні рудою глицею, що нападала з сосон, я не відчував того захвату й трепету, який мене охоплював щоразу, коли я стояв перед могилою Архипа Білоусова?

Повільно й нечутно ступаючи по встеленій дерном доріжці, підійшов до огрядки, одчинив хвіртку.

Що це? Де могила Архипа Білоусова?

Шість прізвищ вибито на лицьовім боці пірамідки, і лише третє серед них, зовсім загубившись у цьому списку, — прізвище Білоусова...

Все так само, як у далекому-далекому дитинстві: за соснами палахкотіла багряна заграва — здавалося, сам весь світ схилив свої знамена над нашим крутояром, а могили Архипа Білоусова не було. На її місці стирчав сірий понурий стовпчик, такий самісінький, як на десятках інших могил.

І я дивився на багряну заграву, дивився на цей стовпчик, густо пописаний рівними підсліпуватими літерами, й почував себе так, наче мене обікрали.

4

На селі залишився останній червоний партизан — Лазар Павлович Подшивалов. Людина в наших краях славетна: під час громадянської війни він був повітовим комісаром.

Я на все життя запам'ятав той день, коли Лазар Павлович приїжджав до нас у село. Було якесь свято — чи то богородиці, чи то Петра й Павла, — і ми, хлопчаки, зранку вартували біля будинку його брата.

— Цитьте, цитьте! Зараз вийде!

І от він вийшов, молоденький, блискотливий, весь у шкіряних рипучих ременях. А на грудях у нього — за бої з Юденичем — орден Червоного Прапора з червоним бантом.

І ми, хлопчаки, вперше бачивши орден, зачаровано дивилися на нього.

А потім Лазар Павлович грав з дядьками в скраклі. Палиці були великі, як добрі колоди, і ціле село, зійшовшись подивитися на рідкого гостя, дивувалося з його сили й спритності.

І ще я запам'ятав, як виряджали Лазаря Павловича. По вулиці мчала, немов викувана з червоної міді, пара рослих коней, а ми, хлопчаки, бігли в куряві, падали, скоплювалися й знову бігли.

З того часу я більше не бачив Подшивалова. Він жив у крайовому центрі, займав значну посаду, потім працював у Москві, на новобудовах, потім довго про нього нічого не було чути...

І от сидить зараз переді мною самотній старий, що приїхав помирати на батьківщину. Останній червоний партизан у нашому селі. Мене вразила скромність, навіть убогість, його житла. Стіл накритий газетою, дерев'яне ліжко застелене сірою солдатською ковдрою. Ніби тут і досі ті двадцять роки. І портрет Леніна на чільній стіні — відома фотографія вождя, що читає газету, — був прикрашений в дусі того часу — двома ялинковими гілками, перевитими червоною стрічкою.

Гілки зелені, свіжі, від них ішов приємний дух смоли, і переді мною одразу ж воскресли наші далекі червоні

свята, і я без будь-яких передмов заговорив про те, що мене мучило. Я так і сказав:

— Лазаре Павловичу, що ж це з могилою Архипа Білоусова зробили?

— А що? По-моєму, непогано. Був я недавно.

— Непогано? Ну, знаєте, звалити в одну загальну купу з усіма!..— І тоді я почав запально говорити про те, що означала для мене, для мого покоління могила Архипа Білоусова.

Лазар Павлович спокійно вислухав мене, сказав:

— Даремно ви так. Адже й ті п'ятеро, що тепер з ним, також проливали свою кров за Радянську владу.

Я був згоден: історичну справедливість відновити треба, тут я, що називається, обома руками «за». Та хіба так можна, щоб список червоних партизанів, вибитий на пірамідці, очолював тепер Антон Аншуков? Невже Лазар Павлович не знає, в яких взаєминах із «зеленим змієм» був цей чоловік?

— Ну, що до того, що Антон Аншуков правофланговим на пам'ятнику опинився, я гадаю, це правильно,— сказав Лазар Павлович.— Він у ті роки також на правому фланзі був. Пам'ятаю, раз послали його по «язика» в тил до біляків, у рідне село, так він що зробив? Батька свого, старого, привів, бо жодного чоловіка в селі не залишилося, крім батька,— всі в ліс повтікали. Еге ж, ото такий був той Аншуков. А то вже він опісля на інших поворотах забуксував...

— Але при чому ж тут Архип Білоусов?

Лазар Павлович поблажливо подивився на мене, усміхнувся:

— А при тому, що Архип також людиною був. І хлопець не дуже-то письменний. Пам'ятаю, за гвинтівку у відомості розписатися треба було, що, гадаєш, поставив Архип? Хреста. От і поміркуй після цього, як би він повів себе далі в житті — на крутих підйомах і перевалах. Підлітком, хлопчаком, можна сказати, загинув...

Я дивився на старого, широко розкривши очі. Архип Білоусов — хлопчик? Та ще й неписьменний? Лазар Павлович змахнув з очей сльозу і став розповідати, як він, тодішній військовий комісар, виряджав Архипа на війну.

— Зима була, холоднеча люта, а він, дивлюся, в старенькій кожуханці, в стоптаних валянках з чужої ноги. Своїх хлопець іще й не носив — бідно жили, завжди в нужді. І тільки всього й нового па' пьому, що червона

стрічка на шапці. Партизан. Доброволець. От, думаю, за Радянську владу хлопець іде помирати, а нам і взути, й одягти його нема в що... Ну, в мене рукавиці теплі були, шкіряні, зняв з рук, віддав. Так уже він радів! Рукава в кожушку довгі — навмисне закотив, щоб усі бачили його рукавиці... Та тільки недовго поносив. Через тиждень привезли його назад. Мертвого. Лежить на саях, у тій же кожушанці, в тих же валянках залатаних. Змерзся, посинів, маленький, як дитина. Тільки по чубові і впізнаєш — світлий, кучерики хмелем вилися. І чуб обмерз, іносєм вкрився. Наче посивів...

Лазар Павлович по тому довго й старанно одкашлювався.

У вікна постукував косий дощ. Темні струмочки збігали по горішніх незавішених шибках, і обличчя в старого також було мокро.

Я тихенько підвівся й вийшов на вулицю.

На селі було темно, як у глузу осінню ніч. Ні одного вогника не було в вікнах: видно, всіх сьогоднішня негода застала зненацька.

Я брів у темряві по мокрій дорозі, спотикався, залазив у калюжі і все намагався уявити собі Архипа Білоусова такого, яким він був у житті.

Дощ не вщухав. На відкритих місцях вив і свистів вітер.

У таку негоду я любив було стояти під соснами коло партизанської могили. Сосни шуміли, охкали й стогнали. А мені все здавалося, що то стогне й охкає Архип Білоусов, у якого розболілися в негоду старі рани.

І коли поперед, в блідих спалахах блискавки, верблюжим силуетом означилась стара церква, я машинально, за давньою звичкою, звернув з дороги й попростував до крутояру...

Переклав Микита ШУМИЛО

*Півтори
лікарські
одиниці*

На озері катер потрапив у бовтанку. Барсуков сидів у каюті на клейончатому диванчику й з відразою дивився в ілюмінатор, який то піднімався в сіре, понуре небо, то пірнав у суцільну зеленкувато-жовту каламуть. Дверця-та каюти прочинилися, й на трапі показали товсті підошви. Семенов насилу втягнув своє тіло всередину, відкинув капюшон, витер рум'яне мокре обличчя і весело сказав:

— Розбушувалася стихія, просто море-окиян! Ну як, Максиме Сергійовичу, полегшало?

Барсуков промовчав.

— У вас, здається, висока температура. Випийте нор-

сульфазолу, а найкраще — горілочки з перцем. В каюті холодно, червень називається, чорти б його забрали!

Озноб давно минувся. Барсукову було дуже жарко, його душив кашель і колело в лівому боці. «Пневмонія», — подумав він і сказав:

— Давайте і те, й друге.

— Невдовзі буде пристань. Може, вам краще там залишитись?

Барсуков щільно загорнувся в макінтош, він відчував: температура, напевне, не менше сорока.

— Є в мене страшний ворог, Вікторе, — промовив він, — містер Ревматизм. Це підступний тип. Варто десь загавитись, як він нападає, і тоді вже, як то кажуть, ні охнути, ні...

— Піду звелю, щоб завертали, — пробурмотів Семенов і поліз нагору.

— Не треба! — крикнув йому вслід Барсуков. — І нададо ж мені вчора після огляду верфі потрапити під дощ! Байдуже, до Ленінграда не помру, а там на літак і — до Москви. Оленка дома пеніциліном накачає, і знову здоровий старий кінь — тягни воза, бери призи на скачках.

Різкий біль у правому колінному суглобі, такий ніби пройшла крізь тіло довга голка, примусив його застогнати. Починається! Тепер, це було йому добре відомо, суглоби розпухнуть, не можна буде й поворушитись. Він підвівся, виткнув голову в люк і гукнув:

— Вікторе! Звертайте до пристані.

— А ми вже підходимо, Максиме Сергійовичу, — відповів з рубки Семенов.

Крізь густу сітку дощу виднілися блакитні будівлі пристані й красень-теплохід «Онега», що стояв біля причалу. Тут, за кам'янистим мисом, що виступав далеко в озеро, хвилі були менші. Катер хутко підбіг до причалів.

Семенов узяв був Барсукова під руку, але той незадоволено скривився — облиште! — й, важко ступаючи, поволі пішов до проходу, за яким юрмилися, чекаючи посадки, пасажири, переважно жінки і малі діти, з мішками й дерев'яними чемоданами.

Барсуков відчинив хвіртку; службова особа, приставлена для порядку, несміло відступила.

— Де начальник? — запитав Барсуков.

— Начальник наш поїхав, у відпустці.

— Ну хто там замісник абощо?

— Замісник є. Будь ласка, прямо, потім ліворуч.

— Проведіть! — наказав Барсуков.

Замісник начальника пристані Іван Сергійович Сбігнєв чаював у себе в кабінеті, коли почувся короткий стук, і до кімнати зайшов кремезний чоловік, явно не місцевий на вигляд. Макінтош із сірого найтоншого габардину струменів униз сріблястими хвилями. Такий макінтош був затасною мрією Сбігнєва. Під рукою чоловік держав шкіряну папку з блискавками.

— День добрий, — сказав незнайомий. — Моє прізвище Барсуков. — І подав Сбігнєву широку долоню.

«Барсуков? — У Сбігнєва похололо десь усередині. — Що його до нас занесло? Він же був у... От оказія!»

— Сбігнєв, — розгублено пробурмотів він. — Прошу, сідайте. Чим можу служити?

До кабінету не стукаючи, увірвався Семенов.

— Все взнав, Максиме Сергійовичу! Лікарня водників, двадцять п'ять ліжок. Розповідають, що лікар хороший.

Барсуков обернувся до Сбігнєва.

— От, товаришу... Сбігнєв, доведеться мені у вас відлежатися дві зо три: ревматизм розгулявся. Зв'язок із Москвою у вас є?

— З Москвою? — Сбігнєв розгублено кліпнув.

— Я маю на увазі телефонний зв'язок. Мені треба буде часто розмовляти з Москвою.

— Це зробимо, забезпечимо, товаришу Барсуков. Чутність задовільна.

— Ну гаразд, Вікторе, не затримуйтеся! Попросіть Нестеренка відкласти засідання колегії до четверга. Проте я сам йому подзвоню. В Ленінграді розпорядіться, щоб на мене чекав катер. Вирушайте!

— Максиме Сергійовичу, я хотів би вас...

Барсуков скривився: біль посилювався.

— Ви чули, що я вам сказав?

Він подав Семенову руку, силувано посміхнувся.

— Не ображайтеся. Ви тямущий хлопець. З'їздили ми з вами добре, тільки оця дурниця трохи напсувала. Загалом, поганяйте, товариш Сбігнєв про мене потурбується.

— Певна річ, не хвилюйтеся! — Сбігнєв метушливо схопився з місця. — Зараз накажу, щоб подали машину.

Він вийшов з кабінету разом із Семеновим. Максим Сергійович бачив у вікно, як Семенов звичною своєю енергійною ходою пройшов до причалу і стрибнув униз, на палубу катера. Барсуков спіймав себе на тому, що

від'їзд Семенова викликав у нього дивне дитяче почуття самотності й беззахисності.

...Пристанський газик гуркотів по розбитій бруківці мимо низьких рублених будівель. Вулиці селища під дощем, що безупинно мрячив, мали невеселий вигляд. По дощатих містках поспішали згорблені постаті. Холодні хмари, ніби отара тварин з важкими обвислими черевами, насувалися з боку озера. Барсуков добре знав примхи цього північного краю. Незвичній людині тут за отакої погоди хоч руки на себе накладай: напрочуд похмурі думки навіює цей сумний краєвид. Та варто добрячому вітру розігнати хмари, як природа навколо оживає й повітря наповнюється особливим, пронизливим блиском. Озеро, подібне до моря, річка, що витікає з нього, і безліч маленьких озер у лісах — уся ця величезна маса води віддзеркалює сонце і випромінює навколо яскраве сяйво. Тоді іншими стають і люди.

Однак зараз Барсукову було не до погоди. Біль, що затих був, поновився. Суглоби горіли, у грудях ніби вовтузився хтось і час від часу стискав серце величезною пухкою лапою, оглушливо стукало в скронях. Йому здавалося, що зараз він утратить свідомість.

Газик виїхав із селища і помчав берегом річки, яка в цьому місці витікала з озера могутнім потоком. Барсуков бачив на середині річки обриси самохідної баржі і свій маленький катер, що летів їй навздогін. Йому здалося, що катер ось-ось вріжеться в баржу. Що вони роблять! Йолопи! Семенов... Чудовий хлопець Семенов! Такі люди нам потрібні. Цікаво, чи одружений він? Оленка в дівках за-сиділась... Олена... Олена!.. Це татко. Так, це я, старий. Дівчинко, я трохи затримаюсь. Колегія... Нестеренко... Товариші! Мене просили виступити коротко... Що? Чому у вас такі обличчя? Гинемо? Я гину? Налетимо на баржу? Ні! Ні!

Сбігнев сидів на задньому сидінні смертельно наляканий: товариш Барсуков закинув назад голову й вигукував якісь недоладні фрази.

— Миколо, жени! Гляди, ще й не доведемо...

Шофер відтиснув зчеплення й весело всміхнувся:

— Байдуже, доведемо! Жар у них великий. Нічого, дядько здоровий.

Лікарня була за кілометр від селища в березовому гайку: довгастих одноповерховий будинок барачного типу — вісім вікон з марлевими завісочками вповдовж фасаду.

Штат у лікарні невеликий — півтори лікарські одиниці й п'ять з половиною сестринських. Півтори лікарські — це Віра Іванівна Горяєва, торік ще просто Вірочка Горяєва, випускниця Ленінградського медінституту. Коли привезли Барсукова, Віри Іванівни в лікарні не було. В цей час вона хоробро видряпувалася на борт баржі № 4165: у шкіперової жінки почалися пологи. За годину, коли спадкоємець шкіпера могутнім криком сповістив про початок свого життя, вона вийшла на палубу й вдихнула на повні груди вологе повітря. З берега до баржі плив човен.

— Віро Іванівно! — гукнули звідти. Вона впізнала лікарняного конюха Володьку Никаноровича. Він гріб що було сили й кричав весело: — Віро Іванівно! До нас міністера привезли! Гайда швидше!

— Якого міністра? Що ти мелеш?

— Йй-бо, міністер із Москви! Сбігнев телефон уже весь обірвав.

У лікарні був переполох. Ходячі хворі юрмилися біля дверей. З сестринської долітали сердиті голоси Сбігнева й Клави, чергової сестри. Віра Іванівна, рішуче стукаючи каблучками, пройшла просто до третьої палати: лише там було вільне ліжко.

Барсуков лежав у напівзабутті. Він неясно бачив жіночі обличчя й відчував прохолодні пальці, що повзали по його тілу. Однак сказав:

— Лікарю, головне зараз — пневмонія. Почніть з неї.

— Спокійно, хворий, тихше, — почув він ніжний жіночий голос, схожий на голос Оленки. — Скажіть, у вас є болі в серці?

— Дуже сильні, лікарю.

— Ніби стискує щось?

— Так.

Віра Іванівна обернулася до Клави.

— Одразу ж почніть пеніцилін до двісті тисяч — кожні чотири години, зробіть камфору й кубик пантопону... Треба зняти спазм коронарних судин, — додала вона.

Барсуков заплющив очі. Все правильно. Гарна дівчинка. Присутність цього дівочого личка, темних кучериків з-під шапочки ніби внесло атмосферу домашнього затишку й спокою. Якби не біль, було б навіть приємно лежати, оточеному загальною турботою, й відчувати, як рухаються навколо тебе ніжні й тендітні створіння.

Віра Іванівна довго ще сиділа біля «міністра», вислухувала фонендоскопом сердечні тони й дихання, зміряла кров'яний тиск. Після уколу пантопону Барсуков заснув. Вірі Іванівні сподобалася його велика голова з сивими скронями, крупні, вольові риси обличчя. Одразу видно: велика людина. Такими в кіно останнім часом зображують начальників, що тимчасово одірвалися від мас, а потім визнали свої помилки.

Вона зовсім забула про Сбігнева й здивувалась, побачивши його у сестринській. Він підвівся їй назустріч.

— Ну як, Віро Іванівно?

— Думаю, що все буде гаразд.

— Що вам потрібно для лікування? Забезпечимо. Може, консультанта запросити з Ленінграда?

— Навіщо консультиувати? Діагноз не викликає сумнівів. От на рентгені треба було б подивитися, так ви ж нам струму не даєте.

— Струм дамо, забезпечимо. А може, й справді запросити якогось професора? Знаєте, Віро Іванівно, товариш Барсуков — дуже, дуже визначний товариш!

— Так-так, чула... як хочете.

Людина хвороблива, Сбігнев любив медицину й медичних працівників. Навіть до цього дівчиська, з яким у нього не раз були сутички в господарських питаннях, він відчував певну повагу. Тому він звернувся до неї не тоном наказу, а м'яко, навіть прохально.

— Віро Іванівно, треба оточити товариша Барсукова турботою. Це матиме велике значення для нашої пристані та, мабуть, і для вас.

— Про що ви, Іване Сергійовичу?

— Треба виділити окрему палату. Я розумію, у вас переваантаження, але...

— Куди ж мені подіти хворих? Ні, я цього не зроблю.

— А чи не можна когось виписати? Є, напевне, такі, що залежалися? — Вкрадливий голос Сбігнева аж солодким зробився.

— Нема таких,— відрізала Віра Іванівна і, намагаючись не звертати на нього уваги, почала заповнювати історію хвороби.

— А я все-таки наполягаю на окремій палаті! — підвищив голос Сбігнев.— З третьої палати можна винести три ліжка в коридор, нічого не трапиться з дідом Малофєєвим.

Віра Іванівна відкинула ручку й підвела голову. Обличчя її палало, голос зробився дзвінким і хльоснув Сбігнева, немов гнучким металевим прутом:

— Як ви смієте?! Розпоряджайтеся в себе на роботі! Там ви дозволяєте собі посилати вагітних жінок на навантажування, а тут я вам не дозволю... Я лікар! Розумієте? Мені байдуже, хто мій хворий: міністр, шкіпер чи лісоруб.

— Ну, знаєте, ставити нарівні лісоруба й товариша Барсукова!

— А чому б і ні? — запально вигукнула Віра Іванівна. — Адже це товариш Барсуков. — Вона наголосила на слові «товариш».

У голосі Сбігнева теж з'явилися металеві нотки.

— Я повідомлю про вашу поведінку в райком. Замість того, щоб виконати розпорядження, ви займаєтеся демагогією.

Віра Іванівна повеселішала.

— Повідомляйте куди хочете, та не забудьте про електрику.

Сбігнев ухопив кепку й метнувся до виходу.

Під вечір посилився вітер. Він налітав з південного заходу короткими теплими шквалами. Він розкидав по небу і відігнав до виднокола сірі північні хмарки з їх нудною мрячкою. Небо очистилося, але з півдня вже напливала, піднімаючись дедалі вище величезними клубками, темно-синя могутня хмара. Вона, здавалося, тремтіла від пристрасті й ледь стримуваної сили, вона затьмарила сонце й прикрасила свої краї палаючою оранжевою облямівкою, вона була войовнича, йшла напролом, вкриваючи все небо, але люди, звірі й рослини з радістю чекали її атаки, бо це була — нарешті — справжня літня хмара! Потемніло небо, й вода зробилася темно-синьою, як хмара. Застукотіли по шиферу перші краплі. Хмара розверзлася блискавкою — радісно й похитливо усміхнулася. Хмара загриміла — і одразу полилися суцільні вертикальні струмки справжньої зливи. Шум стояв неймовірний. Хмара оглушливо реготала, дощ стукав по дахах, вітер, що налітав поривами, здіймав водяний пил. Буря!

Співзвучні явища, мабуть, відбувалися в організмі Барсукова. Він метався по ліжку, скреготів зубами, вигукуючи якісь безладні слова: організм могутньо боровся з інфекцією. Медсестра стояла в дверях палати й дивилася на червоного, спітнілого Барсукова. Двічі вона перевірила

його пульс і один раз ввела камфору. Клава вирішила не викликати Віру Іванівну: вона знала, що це цілюща буря.

Барсукова розбудив сонячний промінь. Скопивши очі, він побачив у вікні сонячний ранок. Річка, мокра трава й берези — усе це тремтіло й віддзеркалювало світло. На стелі танцювали сонячні плями. Барсуков підвів голову. Вона була легка й така свіжа, що він відчув корінчики волосся. Він побачив своє тіло, розпластане на ліжку. Зігнув руку й задоволено відзначив, що рукав сорочки здувся під натиском м'язів.

«Усе-таки міцний я дядько,— подумав він.— Ось уже я й здоровий!»

Він зігнув праву ногу. «Е, ні! Боляче. Не так, як учора, проте ще є. Байдуже, завтра все буде в нормі».

Він глянув навкруги. Веселенька палата: сніжно-білі стіни, піч-голанка, в кутку — блискуча лампа-солюкс. Ого! Барсуков лише зараз помітив, що за ним спостерігають чотири блакитних ока. Зустрівшись з його поглядом, одна пара шаснула під ковдру, а друга весело йому підморгнула. Власником її виявився лисий дідок з величезною сивою бородою. Підморгнувши Барсукову, він виставив з-під ковдри свої кощаві ноги, сів на ліжку, зав'язав поворозки підштанків, примружився на сонце, чхнув і сказав:

— З погодкою вас! День добрий!

Потім сунув ноги в капці, підвівся у всьому своєму непристойному вигляді, витягаючи з бороди величезний, з півдолоні завбільшки дерев'яний хрест, що заплутався в ній.

— Чи не з розкольників будете, діду? — запитав Барсуков.

— З них,— охоче відповів дід.— Тільки ще за молодих років, коли батечко мій на мене епітимію наклав, я з дому дременував. Занадто вже я до гулянок був охочий.

— І горілку пили?

Старий захихикав, крутнув головою, махнув рукою на Барсукова:

— З малолітства.

— А скільки ж вам років?

— Дев'яносто третій.

— В лікарні, мабуть, уперше?

— Вперше, та й то, бач, фельшер поклав глисту широку гонити. «Не розповсюджуй,— каже,— епідемію, Малофєйовичу».

Барсукову стало весело. Гарний дід, міцненький, мов дубок, і весь промениться доброзичливістю! Невдовзі прокинулися й решта сусідів по палаті: трохи похмурий молодий хлопчина і другий власник блакитних очей — хлопчик років дванадцяти. Дід Малофєєв відсунув фіранку.

— А он і наша Віра Іванівна біжить. Красива дівчина,— зітхнув він.

Барсуков підвівся на лікті й глянув у вікно. Березовим гайком, перестрибуючи через калюжі, бігла Віра Іванівна в дуже модному декольтованому платті, з яскравою пляжною сумкою в руці. Її розпашіле обличчя з блискучими очима — дуже молоде. До неї, по-підлабузницькому крутячи хвостом, кинувся пес Степко, що жив при лікарні. Підняв над головою картуз кучер Володька Никанорович.

Йй було весело сьогодні, здавалося, що цей день буде незвичайним, і сьогодні щось зміниться в її одноманітному житті. Віра Іванівна працювала самозабутньо, памагаючись не згадувати про те, од чого відмовилась, поїхавши сюди. Свою роботу вона любила більш за все. З ранку до вечора в біганині. Лікарня, амбулаторний прийом, виклики, знову лікарня... Фонендоскоп, шприц, скальпель... Це зараз складало її життя. Вона не відчувала себе знедоленою, вона писала додому захоплені листи. Але вечорами, коли бачила на річці рухливі вогні «Онеги» — блискуче чудо з дзеркальними шибками, з хвилюючим джазовим басом,— їй хотілося крикнути:

«Підождіть! Візьміть мене з собою! Я хочу бути з вами, стояти на палубі, танцювати під оцей рокітливий лагідний бас. Адже я ще молода. Зупиніться! Зараз я пливу до вас! Підождіть!»

— День добрий!

Віра Іванівна, затагнута в білий халатик, з'явилася в дверях палати й одразу ж підійшла до ліжка Барсукова.

— Ну, сьогодні вам краще? — професійним тоном запитала вона.

— Дякую, краще, Віро Іванівно,— сказав Барсуков і в очах його промайнули іронічні іскорки. Чорт забери, точнісінько таке дівчисько в Москві він називає Оленкою,

і це вона, його дочка, а ось тут стоїть Віра Іванівна, лікар.

Віра Іванівна присіла на його ліжко, взяла за пульс. Їй було трохи ніяково: таких хворих вона ще не знала. Тутешні жителі — лісоруби, рибалки, трактористи — не бачили багатопверхових клінік, сивобородих професорів, складної апаратури. Вони вірили їй, лікарці з Ленінграда, й відчували магічний страх перед трубочкою фонендоскопа.

— Лікарю, — сказав Барсуков, — я майже здоровий. У мене до вас прохання. Справа в тому, що товариш Сбігнев — здається так? — обіцяв мені влаштувати зв'язок із Москвою. Я проситиму вас подзвонити йому і сказати, щоб мені сюди поставили телефончик.

— Це неможливо, — відповіла Віра Іванівна.

— Чому?

— По-перше, вам зараз не можна не тільки розмовляти по телефону, але навіть і підводитися на ліжко. Ще невідомо, може, у вас був інфаркт. Завтра Сбігнев дасть машину, і ми з'їздимо в район по електрокардіограф, перевіримо. А по-друге, тут же інші хворі, ви повинні розуміти.

Барсуков розлютився. Який інфаркт? Що вона, збожеволіла: це ж означає, що треба буде сорок днів лежати нерухомо. Тут? Думка про те, що він не зможе зробити доповідь про свою поїздку на колегії міністерства в наступний четвер, була йому нестерпна.

— Та ви що? Інфаркт? Дурниці! — сказав він брутально. — Ви от що... Коли «Онега» їде зворотнім рейсом?

— Днів за чотири буде тут.

— Ну от що, забудьте про всілякі інфаркти і в ударному порядку лікуйте мене від ревматизму. Саліцилку у вену починайте колоти. Прекрасний метод, мені в сорок другому робили на Чукотці.

— Ні, у вену не будемо: в сорок другому у вас серце було інше. Як ви не розумієте? Ви тяжко хворі... Крупозне запалення, загострення поліартриту, до того ж підозрілі явища з боку серця. За інструкцією...

Барсуков спалахнув остаточно. Вона ще береться судити, яке в нього серце! У всякому разі воно не боїться інструкцій. В глибині душі він розумів, що поводитьсь безглуздо, по-дитячому, але таки закричав:

— Ну як ви не можете збагнути, що мені в наступну середу треба бути в Москві? В дуже важливій державній справі.

Віра Іванівна густо почервоніла, проте твердо сказала:
— Це абсолютно виключається, я не маю права ризикувати.

— Боїтеся відповідальності? Я вам розписку дам! Ви ще молоді, а вже...— Він хотів сказати «боягузливі», та стримався.

«Справді, чорт забирай, ти себе не жалієш, горіш — так-так! — на роботі, а як часто доводиться стикатися з відсталістю, байдужістю, боягузством! Замикаються люди у шкаралупі своєї спеціальності й бояться носа вистромити за рамки циркуляра. І це дівчисько ні чорта ще не розуміє, а папірців уже навчилося боятись».

— Я вимагаю! — почав він.

— Заспокойтеся! Нюра, зніми з хворого сорочку,— спокійно промовила Віра Іванівна.

Залишившись без сорочки, Барсуков заплющив очі в безсилій люті. І знову по тілу його заспокоїливо поповзли прохолодні пальці, м'яко натискала на ребра трубочка.

Після обходу до нього підсів дідусь Малофєєв.

— Ти чуєш, як звати тебе?

— Максим Сергійович.

— Ти от що, Сергійовичу, характер свій Вірі Іванівні не показуй. У нас це не дозволяється. Мужик ти, видно, справедливий, та занозистий. Так от, норов свій заховай: вона тобі добра бажає.

— Так справа ж, діду, державна!

— Байдуже, справа й без тебе піде, не пропаде наша держава. Куди ти зараз поїдеш на отаких ногах? А Віра Іванівна он, бачиш,— дід кивнув на вікно,— на прийом уже побігла, в амбулаторій, а там у неї купа дитинчат хворих вищить. Дядьки кажуть, у неї в Ленінграді батечко, може, трохи менше за тебе цабе. Могла б дома розкошувати, а от приїхала до нас, у пустелю. Безкорислива жінка!

— Ідеалізуєте ви її! — незадоволено сказав Барсуков.

— Це правильно,— охоче погодився дід.

Увесь день Барсуков мучився. Він знав, що його сумніви безпідставні, що Семенов усе виконає відмінно, що колегія може відбутися без нього — доповідь він склав іще в Петрозаводську — і що престиж анітрохи не постраждає через його відсутність, але така вже в нього була закваска, гарт тридцятих років: віддаватися справі цілком, самому все доводити до кінця, мчати вперед, незва-

жаючи на хвороби свої власні й тих, хто оточував його. А думка про те, що він може на сорок днів одірватися від справ, виводила його з рівноваги.

А за вікном ліниво плив жаркий селянський день. На річці, перучи білизну, перегукувалися жінки. Пес Степко справно відгонив корів від лікарняного палісадника. До палати залітали метелики.

Під вечір знову прийшла Віра Іванівна, нерішуче наблизилась до Барсукова. Він лежав величезний, сопів носом, мовчав. Раптом загорілися лампочки — Сбігнев додержав слова.

Другого дня приїхав із районного центру молодий чорнявий лікар з апаратом. У Барсукова зняли електрокардіограму. Через деякий час до палати зайшла Віра Іванівна і сказала, що, на щастя, її побоювання не виправдалися: в стінці міокарда істотних відхилень від норми нема.

— Я так і знав! — буркнув Барсуков і заплющив очі.

Він був радий, як хлопчисько, і, коли Віра Іванівна пішла, навіть замутикав собі під ніс якийсь мотивчик.

Увечері з пошти прибігла дівчина, принесла телеграму: «Занепокоєні станом вашого здоров'я. П'ятницю вас вилітає професор Казін. Доповідь одержали, вітаємо результатами. *Нестеренко*» Барсуков бадьоро черкнув відповідь: «Потреби приїзді професора нема. Справа йде на краще. *Барсуков*»

Так хороше жити, коли в стінці твого міокарда нема істотних відхилень від норми, коли можна крутитися на ліжку як хочеш! Узяв, наприклад, і повернувся на живіт, дивишся у вікно на річку, по якій пробігають самохідки, на широчінь озера, що розкинулася віддалік, на берези, залиті червоноуватим світлом західсонця. З доповіддю все гаразд. Семенов, треба думати, додав в усній формі все, що належить. Зрештою, навіть непогано повалятися тут з тиждень, підлікуватися, заспокоїти нерви, бо бач які зриви почав уже давати. Недобре вийшло з Вірою Іванівною: нагримав, наговорив грубощів. Треба буде пробачитися. Та, що не кажи, а в принципі він правий. Так, він скипів, але ж вона... Не вірять він в її святість. Якщо сидить тут, значить, користь якусь має. Периферійний стаж для аспірантури або ще що-небудь. Така красуня! Молодь тепер зовсім інша, хто-хто, а він це знає. Розважливі якісь, тверезі, практичні. Розмаху нема, широти поглядів, кипіння. Ми старі, а молодші за них. Той же

Нестеренко — вулкан, а не людина. А вони? Навіть Оленка, на що вже мила дівчина...

Барсуков бридливо скривився, відганяючи від себе спогад про те, як на прохання дочки «натискав на педалі» перед її розподілом. Відігнав — і заспокоївся, почав згадувати минуле.

Наш паровоз, вперед лети,
В коммуне остановка...—

проспівав він і зніяковіло кашлянув.

Другого пет у нас пути,
В руках у нас винтовка,—

почув він за спиною тонкий голос. Обернувся й побачив свого сусіду по палаті, хлопчика Толю.

Минуло десять днів. За цей час Барсуков поздоровшав, болі в суглобах майже минулися. Під кінець він уже почав з паличкою прогулюватися до берега й назад. Віра Іванівна через день просвічувала його на рентгені, слідувала за тим, як розсмоктуються в легенях пневмонічні фокуси. Вона була задоволена зворотним ходом процесу. Барсуков безжурно відпочивав, подовгу розмовляв з мудрим дідом Малофєєвим, який вигнав свого широкого стьожака і приходив тепер щовечора «превідати Сергійовича», співав пісні з Толею, читав товстий сучасний роман «Зорі весняні» й дивувався: ох і нудно ж пише, чортяка!

Кілька разів навідувався до нього Сбігнєв, узнавав, чи не треба чогось, вибачався за невігоди, натякав на непоступливий і зловредний характер Віри Іванівни, а останній раз завів дипломатичну розмову про потреби місцевої пристані, про брак того, сього.

Єдине, що дратувало тепер Барсукова,— це холодно-ввічливе ставлення Віри Іванівни, її камінне обличчя під час розмов з ним. Вона, очевидно, склала про нього певну думку. Він бачив, що дівчина цілісінькій день крутиться, як білка в колесі, чув розповіді хворих про її добрі діла і злостився, не маючи можливості до чогось прискіпатися. Оленка хоч одверта, а ця прикидається. Удає із себе добру фею тутешніх місць. Святенниця! Часом він відчував, що несправедливий, що завинив перед нею, але й це неусвідомлене почуття провини теж викликало роздратування. Він намагався бути байдужим, не думати про неї, та щоранку з дивним почуттям дивився у вікно, чекав поки

замайорить серед беріз яскраве плаття й пляжна сумка. «Що це за примха? — дивувався він. — Правду кажуть: сивина в бороду, а чорт у голову!»

З жіпками у Барсукова завжди були прості благородні стосунки, якими він пишався. Він зневажав і ненавидів пристаркуватих ловеласів. Він або любив жінок усім серцем, як свою покійну дружину, або ставився до них байдуже. Зараз Максим Сергійович розгубився: він не міг розібратися в своїх почуттях до Віри Іванівни. Та чи не... Вона ж ровесниця Оленчина! Дурниці!

Наприкінці тижня раптом різко змінилася погода. Завив північний вітер приголомшливої сили. Він гонив у річку величезні маси води, строчив короткими чергами дощу, виповнював тугою душі людей. В таку ніч приємно лежати на ліжку в теплій, гарно освітленій кімнаті, неспішливо гомоніти. Барсуков сьогодні був задоволений: йому пощастило нарешті розговоритися з мовчазним хлопчиною, сусідою по палаті. Це був Вейно Хемонен, карел. Виявилось, що він у свої двадцять чотири роки хворіє на виразку шлунка.

— Як же це ти встиг розжитися на таку розкіш? — здивувався Барсуков. — Горілку хлебтав?

— Ні, я непитущий, — відповів Хемонен. — Місова я людина, третій рік у лісі сиджу. Харчі погані — консерви та консерви...

— А що ти там робиш, у лісі?

— Газоцурку сушу для дизелів. Хлопчиська лякаються, думають, лішак, а я школу механізації закінчив.

— Та ну? Навіщо ж ти за це діло взявся? Чи подобається?

— Не подобається. Начальство посадило. Треба ж комусь газоцурку сушити, трактористам допомагати! Трактори зупиняться — як ліс на сплав витягнеш? А наш ліс — чули? — у всі країни на експорт іде! За нього золотцем платять.

Барсуков здивувався: державний розмах у цього лісового парубійка!

Пориви вітру щораз посилювалися. Під їхніми ударами старенький будиночок лікарні стиха рипів, брязкотіли шибки. Раптом погасло світло.

— Провода зірвав, — зауважив Хемонен.

Барсуков відсунув фіранку, і йому зробилося страшно. По чорному небу стрімко неслися сірі рвані хмари. В прогалинах між хмарами мерехтів повний місяць,

осяваючи все химерним зловісним світлом. Берези погрозиливо розхитувалися, а річка... Річка була тут напрочуд близько. Вона здулася, вигнула хребет, ворушилася, немов велічезний лускатий плазун. По її спині стрибали маслянисті холодні місячні плями, вона, здавалося, насувалася на лікарню.

— Велика вода буде. Коли б не затопило нас,— стурбовано пробурмотів Хемонен.

Барсуков узяв паличку й пішов до сестринської, натикаючись у темряві на ліжка. Чергова сестра Клава сиділа біля столу й спокійно читала при світлі газової лампи.

— Клаво, де Віра Іванівна? — запитав Барсуков.

— Дома, вона сьогодні відпочиває.

— Ось що, треба свакуювати тяжко хворих і немовлят. Ану, дзвоніть на пристань! — владно сказав він.

— Чому? Ви думаєте... Та що ви, Максиме Сергійовичу, в нас така негода часто буває.— Все-таки вона зняла трубку, почала кричати «алло, алло», потім повісила.— Не відповідають... станція не відповідає.

Клава затулила лампу газетою, відсунула фіранку й охнула. Хвилині вже танцювали серед беріз, метрів за десять від лікарні. Дівчина схопила хустку й вибігла на ганок. Тут вона побачила, що вода оточує лікарню з усіх боків. Надсадно вив вітер, хльоскав у обличчя пригорщамми крапель. Клава кинулася назад, схопила Барсукова за руку.

— Господи! Максиме Сергійовичу, рідненький, що робити? Що робити?

У хвилини небезпеки, а їх було немало в його житті, Барсуков одразу внутрішньо мобілізувався. Мозок починав працювати холодно й чітко, як механізм, тіло ставало гнучким. Він любив такі хвилини. Може, вони і складають квінтесенцію життя.

— От що,— сказав він.— Треба запалити всі лампи, які є. Лежачих і породіль ми перенесемо на горище. Вейно, біжи, поки не пізно, по драбину.

На горище можна було потрапити лише поставивши драбину до ганку. Слідом за Хемоненом він вийшов на ганок. Місяць у цю хвилину заховався. В непроглядній темряві крізь завивання вітру почувся плюскіт. Це йшов Вейно з драбиною на плечах. «Ех, чорт, все лікування нанівець!» Він ступнув із сходів і опинився до пояса у воді. Холод миттю пройняв нижню частину тіла.

— Вейно, де ти? — крикнув Барсуков гучним басом.

А в цей час річкою, що ревла, розлившись уже на кілька кілометрів і затопивши майже все селище, мчав катер. На носі в нього стояв Іван Сергійович Сбігнев, його гумовий плащ шарпав вітер. Мабуть, в кожному з нас дримає до певного часу одчайдушний морський бурлака, той, що в дитинстві пускав по калюжах кораблики і збивав плоти з дощок паркана. Безстрашний шибайголова прокинувся, очевидно, цієї години і в заляканій, мерзлякуватій душі Івана Сергійовича. Він міг би сидіти зараз у рубці разом із стерновим, але стояв на носі, мокрий і надзвичайно збуджений.

Катер, маневруючи поміж затоплених беріз, наближався до лікарні. Матрос намацував дрючком дно. «Стій!» — заволав він зненацька. До лікарні було метрів двадцять. Освітили прожектором будинок, і в жовтому тремтливому світлі Сбігнев побачив товариша Барсукова, Максима Сергійовича, до пояса у воді, з табельницею Манькою Крюковою на руках. «Ех!» — відчайдушно вигукнув Сбігнев і раптом стрибнув у воду, захлинувся, став — по горло — й пішов до лікарні, підгрібаючи руками.

За півгодини забрали всіх хворих. Відцерть навантажений катер поволі вибирався з березового гайка. Барсуков закричав на вухо Сбігневу:

— Де Віра Іванівна, що з нею?

— У Кирєєвих вона живе, за школою, — відповів замість Сбігнева матрос. — Човна в них нема, от біда! Може, на даху сидять, а може, й потонули.

Барсуков люто трусонув його, схопивши за плечі.

— Я тобі покажу потонули! Повертай!

Катер пішов селищем до того місця, де раніше була бруківка. Спалахнув прожектор. Він освітив хисткий водяний простір. І враз Барсуков помітив на гребені хвилі руку, що зметнулася вгору й слідом за тим дуже виразно біле, спотворене судорогою обличчя з розкритим ротом. Не тямлячи себе, він кинувся у воду.

Коли їх втягли на борт, Віра Іванівна, клацаючи зубами, промовила:

— Всі цілі? Слава богу! А я біжу, біжу... Чую, дна нема! Попливла... Байдуже... У мене третій розряд з плавання... Все одно допливла б...

Катер вийшов на велику воду й, важко хитаючись, поплив туди, де світилися вогні суден, що зібралися до селища на сигнал «SOS». І знову на вершечку хвилі люди з катера побачили самотнього весляра. Це був лікарняний

кучер Володька Никанорович. Зараз він сидів у своєму човнику так, немов згадав, що він нащадок мужнього племені мисливців і рибалок, які здавна жили на цих суворих берегах. Йому закричали з катера, але він махнув рукою й наліг на весла. Володька поспішав рятувати рябеньке лоша Ваську, про яке в цьому шарварку, певна річ, забули.

Барсуков глянув на Віру Іванівну, на її мокре обличчя з палаючими очима, і йому здалося, що він зрозумів її сутність. Адже вона переживає зараз хвилини, яких, мабуть, дожидалася все своє життя. Вона просто-напросто романтично настроєне дівчисько. І від цього відкриття в нього весело й тепло зробилося на душі. Він обійняв її за плечі, пригорнув до себе й пробасив:

— Замерзла, дочко?

Над ранок вітер затих, вода помітно почала спадати. В небі зависли вертольоти, селищем снували військові машини «амфібії». Розміри нещастя виявилися невеликими, людських жертв не було, — в цих місцях у кожному дворі є один, а то й два човни.

Барсуков зібрався від'їздити. Увечері за ним мав прибути катер з Ленінграда. Максим Сергійович ішов дерев'яними містками вздовж вулиці до амбулаторії попрощатися з Вірою Іванівною. Селище жило своїм звичайним життям. Страшна ніч давно вже забулася. Жінки гнали гусей, верещали на річці дітлахи, гудів паром, що перевозив людей і скотину.

Лікарню довелося закрити на ремонт. Тимчасово двадцять ліжок поставили в школі. Амбулаторію прибрали й підфарбували одразу ж, після повені. І от Віра Іванівна знову сидить за своїм столиком і читає газету. Хворих нема: почалася косовиця, не до хвороб. Перед нею «Вечерний Ленінград». У кутку петитом: «Тимчасова зміна трамвайного руху. До відома громадян. У зв'язку з ремонтом колій маршрут № 18...» Маршрут № 18! Скільки на ньому їжджено-переїжджено! Ось він іде набережною Карповки, завертає на Петропавловську... Тут вони їздили з Юрком, тут вони й посварилися. Остаточо! Назавжди! І він поїхав у Якутію, а вона — сюди. Їй уже двадцять чотири роки. А через сім місяців буде двадцять п'ять. І від Юрка немає листів...

Увійшов Барсуков, узяв газету, розуміюче кивнув, схвильовано зарокотав:

— Слухайте, дівчинко. Сьогодні я від'їжджаю. Їдьмо зі

мною, га? Ну, я розумію, молодість, романтика, мрії... Але досить! Вам тут не місце. Я допоможу вам улаштуватися в клініці, будете займатися наукою, як моя Оленка. Адже це теж дуже захоплююче.

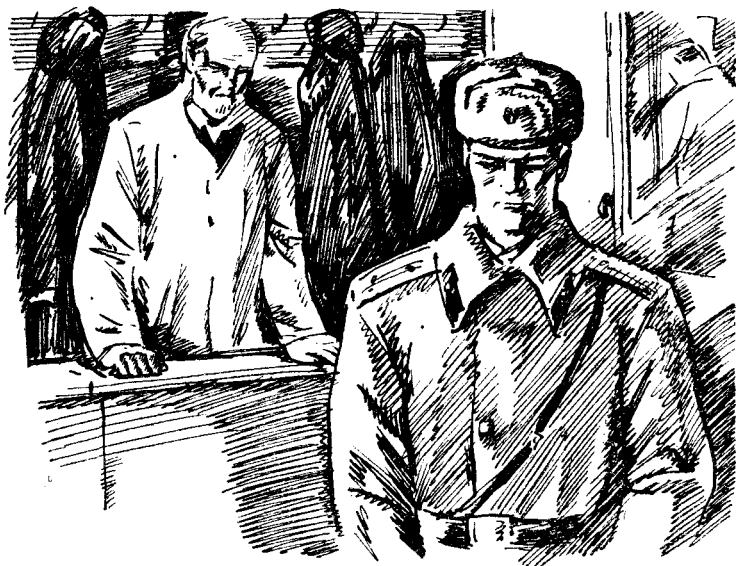
— Та що ви, Максиме Сергійовичу, як же я можу зараз поїхати? Кинути все?

Вона помовчала й тихо додала, дивлячись йому просто у вічі:

— А ви знаєте, що тут до мене два роки не було лікаря? Приїде гастролер на місяць-два — і нема його. І два роки люди ходили до неписьменного фельдшера. Хіба це можливо в наш час, щоб одних лікували кобальтовою пушкою, а інших — клістиром? Адже ці люди своїми руками... Ви самі все прекрасно розумієте. Прощайте, Максиме Сергійовичу.

Барсуков широко ступав вулицею й злісно лаяв себе. Що спонукало його до цієї мимовільної провокації? Бажання допомогти Вірі? Ні. Він знав, яку дістане відповідь. Ні, видно все-таки хотів її одержати, щоб нарешті зрозуміти. Ця дівчинка не лише романтична особа. Вона, мабуть, вважає себе підвладною обов'язку так само, як карел Вейно, як і він сам, Барсуков.

Переклала Надія НІКОЛЕНКО

1

Історія, яку я збираюся розповісти, тривала рівно десять років, а почалася напередодні п'ятдесятих років у Москві, одного, як говорили у старовину, прекрасного сонячного дня. Я міг би вжити такий вираз і без іронічного відтінку, що має вказати на літературний штамп. Для старшого лейтенанта Андрія Платанова той день був справді і прекрасним, і сонячним. Якщо вам після довгих і багатьох років чекання пощастило одного разу одержати ордер на окрему двокімнатну квартиру в абсолютно чудесному районі столиці, ви легко зрозумієте його.

Майже цілий день пішов у Андрія на справи такі зрозумілі, що на їх описання не варто витрачати й слів.

Приємні, скажемо прямо, турботи, такі, які бувають, можливо, ще у жениха та нареченої у переддень весілля. Або, краще сказати, у тесляра, коли він зробить останній удар сокирою і побачить, що річ удалася на славу, і коли від щирої старанності всі жили і всі м'язи в твоєму тілі натягуються струною і співають. Тут не хочеш, а посміхнешся, не хочеш, а вигукнеш з солодким придихом: «Яка благодать!»

Як тільки все було розставлено по своїх місцях, дружина пішла до незнайомих ще сусідів, що тиждень тому відсвяткували новосілля, аби одержати у них відомості найпершої необхідності. Її цікавив, звичайно, продовольчий магазин, потім пральня, хімчистка, аптека, ательє, ну й інше. Виявилось, що все це близько. Дружина задоволена. Сусіди, як зробила висновок жінка за час свого десятихвилинного знайомства, — люди ангельського характеру. Чого ж іще бажати! Тепер Андрій міг подумати й про себе. Насамперед захотілося погелитися. Приготував було самобрийку, але рука тремтіла: давалася взнаки фізична перенапруга. І він подався на пошуки перукарні — прегарний привід зробити прогулянку по новому району міста.

Була середина квітня. Ріка щойно скресла і несла на собі важкі брили крижин. Вони з шумом протискувалися між кам'яними берегами, сердито гурчали, тиснучись і наповзаючи одна на одну в більш вузьких місцях під мостом. На багатьох дрейфували речі, як-от: порвана труба від пылососа, уламок лижі, віконна рама від якогось старовинного московського будинку, що припинив своє земне існування на радість таких як ось Андрій. На одній крижині, особливо швидкій і спиртій, хвацько мчав униз по річці плюшевий ведмедик з відірваним правим вухом; по сусідству з ним, і з того ж матеріалу зроблений, безтурботно примостився песик, позбавлений хвоста і обох задніх ніг, хвіст, втім, лежав тут же, неподалік на крижині. Були мореплавці й живі. На одному з крижаних плотів метушилася чорно-біла кішка, відчайдушно нявчала, просила допомоги; берегами, по цей і по той бік ріки, бігли хлопчачки, кричали, мабуть, даючи кішці розумні поради, на які вона не звертала уваги. На іншому плоту сиділа ворона й терзала щось, анітрохи не побоюючись за своє найближче майбутнє: похмурій цій віщусі ніщо не заважало спурхнути, коли їй заманеться. Так само добре почувала себе й тиха парочка, яка примостилася на

малесенькій крижинці, що вертілася дзигою серед громадиц, готових розтерти її на порошок,— парочкою цією були качка й селезень, що прилетіли на річку з штучних водоймищ при зоопарку і тепер направлялися бог знає в які краї, можливо, на великі озера, де народилися їхні вільні предки. Сідали на пливучі крижини й чайки, але вони були вертляві, раз у раз знімались і кружляли над бурхливим виром з різким гортанним криком, від якого чомусь навіть у місті, серед багатолюддя, тобі робиться незатишно й самотно, хочеться швидше кудись бігти, поскаржитись комусь на щось неясне, але таке, що завдає пекучого болю.

У всякому разі, Андрієві більше вже не хотілося стояти біля набережної, і він поспішив угору по вузькій вуличці, що виходила на велику, широку вулицю, яка брала свій початок біля Кримського мосту. Отак він і надибав на перукарню. У маленькому передпокої, завбільшки з два-три квадратних метри, дідусь-гардеробник, також маленький, допоміг Андрієві зняти шинель, посміхнувся при цьому дружньо, якимось дуже приємно посміхнувся, й несподівано запитав:

— Як ваш синок?

Питання застало Андрія зненацька і задано було з таким зворушливим співчуттям і з такою добротою, що Андрій на якусь мить розгубився. Йому б сказати милому дідусеві, що той помилився, що в нього, Андрія, немає і ніколи не було сина, що взагалі він не має дітей, і все б обійшлося як слід: ввічливий гардеробник, пославшись на те, що пам'ять з роками слабшає, вибачився б, і Андрій, в свою чергу, охоче пробачив би йому. Та й по всьому. І все б пішло своїм порядком, і не було б історії, про яку згадано на початку нашої розповіді. Але Андрій не зробив того природного, що варто було б зробити. Чи тому, що не хотілося розчаровувати старого, бентежити, чи тому, що в той день взагалі треба було говорити всім людям лише присмне, тільки те, що їм хотілось би чути,— загалом, не знаю чому, але на запитання старого Андрій також ввічливо відповів:

— Дякую вам, дідусю. Синок росте. Восени піде до школи.

— Ну й слава богу. У перший, значить, клас?

— У перший,— підтвердив Андрій і лише зараз відчув, що вуха починають горіти, а очі наповнюються теплою вологою. «Та що ж це таке? Навіщо ж я брешу?» — поду-

мав він з жахом, не знаючи, як виплутатись із пастки, яку сам же для себе й розставив.

Старий тим часом вів далі:

— В яку ж думаєте віддати? Я радив би в п'ятсот тринадцяту. Вчителі там, бачиш, дуже хороші.

— Та от і ми хотіли...

Збрехавши один раз, Андрій продовжував брехати й далі, нетерпляче поглядаючи на майстра, який раніше від інших звільниться й візьметься за нього. Тепер Андрій уже боявся, що старий, зрештою, назве його чиймось чужим іменем, і Андрієві нічого не залишалось б, як присвоїти собі це ім'я. На щастя, крісло звільнилося, і наш клієнт швиденько вгніздився в ньому, все ще відчуваючи легке каяття, як відчуває його людина, що зробила хоч і невеликий, але все ж гріх. «На одягання,— думав він,— піде не більше півхвилини, а за півхвилини багато не скажеш. А якщо він знову заговорить, то неодмінно скажу... скажу, якщо він навіть і не заговорить... скажу, що він помиляється, що немає в мене ніякого сина». Гоління закінчилося швидше, ніж хотілося Андрієві. Старий з своєю привабливою, люб'язною і надзвичайно добродушною посмішкою зупинив його біля виходу і, перше ніж подати шинель, великою, трохи засмальцьованою щіткою почав старанно змахувати різні порошинки та волосинки з Андрієвого кітеля і, звісно, робив це не мовчки.

— А як же звати вашого сінка?

— Ваньком,— чомусь негайно відповів Андрій, забувши про прийняте рішення сказати старому правду.

— Іван, виходить? Славне ім'я...

Старий раптом запнувся, важка щітка вирвалася з його рук і гучно стукнулася об підлогу дерев'яною своєю частиною. Старий нагнувся, щоб підняти її, а коли розігнувся, Андрій не впізнав його обличчя. Зморшкувате й раніше, тепер воно зморщилося ще більше, дивно змінившись, і по цих зморшках, яких було особливо багато біля очей, ніби по жолобках із невидимого джерельця, у всі боки покотились, гублячись десь у густих заростях сивої бороди, квапливі сльози. Ховаючи їх від Андрія, старий подав шинель з кашкетом і відвернувся.

Андрій вийшов, твердо вирішивши, що більше ніколи не прийде в цю перукарню, а буде голитися дома або ходити кудись подалі, на іншу вулицю.

Стриманий у стосунках з дружиною, того дня Андрій був надзвичайно ласкавий із Ганною Антипівною. Таким він бував кожного разу, коли трохи завинить перед нею. Зараз провина його — і це він добре відчував — була більша, ніби він зрадив її. От би взяти, та й сказати тому старому диваку, що ніякого Ванька у них з Ганною Антипівною немає. Однак не сказав. Тепер терзайся, ховай очі, хитруй...

Голився Андрій через день, і через день пішов не куди-небудь ще, а в ту саму перукарню. Цього разу він твердо вирішив зняти неприємний вантаж зі своєї душі. Деньок був теплий, і двері в перукарні були відчинені навстіж. Дідок стояв на вулиці і посміхався кожному, хто виявляв найменший намір завітати до його закладу. Андрія він зустрів як давнього знайомого. Засвітився весь і привітався перше, ніж Андрій підійшов до нього. Вішаючи капкет, дідусь повідомив як про щось дуже важливе тепер для них обох:

— Вчора в ЦУМі бачив гарненьке пальтечко. Просто на вашого Ванька. І не дуже дорого. Якщо вам ніколи, я сам піду й куплю. Працюю я через день. Завтра вільний. Справ у мене однаково ніяких немає. Так що можу...

— Навіщо, дідусю? Не клопочіться, будь ласка. Післязавтра я сам піду туди.

— Ні, ні, ви там нічого без мене не знайдете. Ходітьте разом. І не післязавтра, а завтра. Феодосій Йосипович не любить відкладати такі справи, — сказав він, очевидно бажаючи повідомити Андрієві своє ім'я і тим самим зробити на шляху їхнього знайомства ще один крок. Андрієві нічого не залишалось, як погодитись з Феодосієм Йосиповичем, а заодно таким же, непрямим чином, назвати й себе.

З цієї хвилини їх було вже троє: Феодосій Йосипович, Андрій і Ванько. Наступного дня, о постій годині вечора, дідусь і новий його знайомий рушили до ЦУМу. На Кримській площі спустилися в метро, а на Пушкінській вулиці вийшли з нього. Повз Великий театр — до магазину. Відстань тут зовсім маленька. Три-чотири хвилини, ну, може, п'ять, враховуючи московську товкотнечу, — і от він, ЦУМ. Феодосій Йосипович встиг, однак, помітити, що на місці, де ще кілька днів тому орудував своїми щітками айсор-чистильник, з'явився книжковий кіоск, на розі Кузнецького мосту й Петровки добудовується нове

кафе, і ще, і ще щось там запримітив Феодосій Йосипович. Пальто, яке вони купили за п'ятдесят карбованців, теж було новиною. Місяць тому не було «ні такого фасону, ні такої матерії».

Розпрощавшись з старим і подякувавши йому, Андрій сів на таксі і помчав прямо до свого приятеля, у якого був син Сашко. На щастя, пальтечко хлопчикові було саме якраз.

3

Тепер Андрій уже й сам розумів, що дивна оця гра зайшла дуже далеко, щоб можна було зупинити її. При допомозі Феодосія Йосиповича він дістав усі підручники для першого класу, старий подбав про зошити й про олівці, і про пенал, і про чорнильницю-невиливайку, щоб Ванько не міг забруднити формений костюмчик, також придбаний не без сприяння Феодосія Йосиповича. Підручники, зошити, пенал, олівці, портфель і форменку довелось збути тому ж Сашкові.

Феодосій Йосипович кілька разів запрошував Андрія до себе в гості. «Добре, коли б ви прийшли разом з дружиною і синком», — додавав він до свого запрошення, але Андрій під різними приводами відмовлявся. То у Ванька грип, то він, Андрій, зайнятий, то шкільні батьківські збори, то збори по службі, то ще що-небудь. Андрієві й самому дуже хотілося побувати у старого й подивитися, як він живе-поживає. І все-таки Андрій відмовлявся. Він не відмовлявся б і не вигадував би різні причини своїх відмовлень, але розумів, що у випадку згоди йому й самому довелось би запросити старого до себе в гості. А це означало б кінець усієї історії, кінець Ванька, в якого Андрій починав уже вірити, точніше, не вірити, а для нього вона стала вже необхідною, потрібною ця солодка омана. Він міг би, звичайно, попередити дружину, розповівши їй усю історію, але, по-перше, вона могла б образитись, в душі вона давно вважає, що не дала чоловікові того, чого він чекав від неї понад усе на світі, тобто дітей, і від цього сама потихеньку страждала. Андрій усе бачив, усе розумів і тепер не хотів, щоб вона страждала ще більше; по-друге, і це найголовніше, він не хотів утягувати в цю містифікацію ще й дружину.

Ванько між тим ріс. Пішов він і в перший, і в другий, і в п'ятий, і в шостий, і в сьомий клас. Андрій Платанов — тепер він був уже майор, — приходячи до перукарні, робив для Феодосія Йосиповича найдокладніші звіти про поведінку Ванька, про його оцінки, про всі його дитячі радощі й печалі. У зв'язку з прийняттям Ванька в піонери у Андрія і Феодосія Йосиповича був таємний бенкет — вони випили по бокалу шампанського у гастрономі напроти перукарні. Захмелівши, старий знову кликав до себе в гості, просив завтра ж привести Ванька до нього, щоб він, Феодосій Йосипович, міг особисто переконатися, що з Ваньком усе гаразд. Довелося знову викручуватися, а старий морщився, і по його зморшках, як тоді, у перший день їхнього знайомства, котилися й зникали в борді сльози.

Ванюшка ріс. Росла й Москва. Якось Феодосій Йосипович з величезною урочистістю оголосив Андрію, що на Луб'янці — раніше він це слово вимовляв з зовсім іншою інтонацією — відкрито «Дитячий світ», величезний універсальний магазин виключно для дітей. Наступного дня — це була саме неділя — вони вирушили в цей самий «Світ» і пробули там аж до закриття магазину. Для Ванька — фактично ж для Сашка — були придбані прекрасні речі: лижі з незвичайним кріпленням і великий набір під назвою «Конструктор», а також готівальня.

Виріс спортивний масив у Лужниках. В літню пору по набережній, дзвінко цокаючи об асфальт, скакали міліцейські ескадрони — це на той випадок, якщо пристрасті болільників виявляться занадто запальними. Все частіше і з якимось особливим відтінком стало вимовлятися слово «Черемушки», появилися й інші слова, наприклад: «мікрорайон», «повітряний лайнер», «фестиваль». На якийсь час всі ці гучні слова були начисто заглушені тонесеньким писком, що долетів звідкись з немислимих висот. Мільйони людей набожних і безвірників, у зворушливому єднанні підняли очі до небес, щоб хоч на одну хвилину побачити, маленьку золотисту кульку, про яку Феодосій Йосипович сказав:

— Це не куля там, а мисля людська витає!

Весною і пезначні події здаються надзвичайно важливими. А тут — Гагарін. Про його політ Андрій довідався об одинадцятій ранку, а ввечері збирався піти до перукарні й послухати, що думає з приводу цього польоту Феодосій Йосипович. Люди часто намагаються перевірити свої враження враженнями інших і піби заново пережити все пережите. До того ж Феодосій Йосипович умів зустрічати будь-яку подію якомсь по-своєму, по-особливому. Андрій побачив старого біля свого будинку на Фрунзенській набережній. Він ніяково посміхнувся, намагаючись і не знаходячи можливості сховати велику коробку, перев'язану навхрест голубою стрічкою. Андрій усе зрозумів і відчув, що його проймає дроз, а до очей підступило щось гаряче. Це ж Феодосій Йосипович з подарунком в руках чекає Ванька. Розвідав адресу, старий, і ось тепер чатує. Хлопчики всі прийшли з школи, а який із них Ванько?

— Чому... як ви тут, Феодосію Йосиповичу?

— Та ж свято он яке! Хіба всидиш дома? Ось Ванькові твоєму «Супутника» приніс. У новім магазині, на Комсомольському проспекті, знайшов. «Космосом» зуть той магазин. Чи дома ж Ванько?

— Та ні, ще не прийшов, дідусю.

— Може, почекаємо трішечки, га?

— Але ж мати повезла його до бабусі. Лише завтра повернуться, — сказав Андрій і почервонів.

— Ну то передай йому оце.

— Спасибі. Передам. Може, відзначимо?

— А чому ж і не відзначити? — сумно сказав Феодосій Йосипович. — Ходім, Андрійку, поки не зачинили.

І вони знову рушили до великого гастроному, куди стали заходити все частіше й частіше, тому що все більше і більше причин знаходилося в них для таких відвідин: у Ванька справи йшли добре, щоденник мав якнайкращий вигляд, тільки одна трійка, та й то випадкова, до того ж з другорядного предмета. Зате фізику та хімію він знає на «відмінно». Цей щоденник Андрій завів спеціально, щоб усе мало натуральний, правдивий вигляд, він інколи вписував у нього посередні оцінки, не робив Ванька круглим відмінником — у це не міг би повірити навіть Феодосій Йосипович, бо щось відмінників останнім часом дуже поменшало. Були причини й іншого характеру. Справжнє новосілля старенької перукарні, де працював

Феодосій Йосипович, Андрія кілька разів протягом цих років підвищували по службі. А тут сунутники, а тут Гагарін — хіба ж мало ще яких великих справ зроблено за останні роки! Та все ж не можна стверджувати, не ризикуючи погрішити проти істини, що приводом для відвідин погрібця були тільки події радісні й урочисті. Один раз на рік, а саме 17 вересня, вони йшли туди незмінно за ініціативою Феодосія Йосиповича з нагоди якогось сумного для дідуся приводу. Що це за привід, Феодосій Йосипович не уточнював, а Андрій чомусь не наважувався розпитати, що ж таке сталося в житті Феодосія Йосиповича 17 вересня. Помер хтось із близьких людей, чи образив хтось так, що повік не забудеш, чи, може, життя круто переломилося на тому рубежі, — Андрій не розпитував, а Феодосій Йосипович мовчав. Коли наповнювали бокали, він перший підіймав один із них невпевненою рукою і, обережно приторкнувшись ним до Андрійового бокала, сумно, тихо й загадково виголошував:

— Ну, та бог з ними. Вип'ємо, Андрюшо.

Мовчки випивали, мовчки розходилися по домівках.

Гіркі хвилини були не лише в них, але й у країні, й у всіх добрих і чесних людей інших країн. Феодосій Йосипович довідувався про них раніше, бо маленька коробочка, що притулилася під самою стелею гардеробної, не виключалася ні на хвилину й повідомляла всі новини — радісні й сумні. Феодосій Йосипович знав на ім'я та по голосу всіх дикторів Всесоюзного радіо, по тону цього голосу заздалегідь визначав, якою буде новина — поганою чи хорошою. З Юрієм Левітаном у Феодосія Йосиповича ніби самі собою склалися дружні відносини. Нерідко старий подумки дружньо розмовляв з ним: «Щось ти, Юрію, пині не такий, не в дусі нібито. Голосу твоєму, ніби чогось не вистачає. Може, застудився?» Юрій Левітан доводив до відома Феодосія Йосиповича, як правило, події надзвичайної важливості і тому користувався особливою прихильністю старого. «Людина державного розуму, якщо довірили таке!» — думав він про уславленого диктора. «Радянська людина в космосі!» — на весь світ проголосив про Гагаріна Левітан, а у Феодосія Йосиповича похололо під грудьми, і він до цього часу, як тільки згадає про той день, заново переживає радісний дріж у всьому тілі.

Дикторові не раз доводилося повідомляти Феодосію Йосиповичу про події зовсім не радісні. В далекій Африці якісь негідники вбили Патріса Лумумбу. «Як же це мож-

на, як могли таке дозволити?!» — гнівним голосом говорив Андрієві старий. А той, щоб хоч трішечки заспокоїти друга, сказав йому, що Ванько просить взяти маленького Патріса, одного з синів загиблого. Думка ця належала Ганні Антипівні, але Андрій приписав її Ванькові, чому Феодосій Йосипович був надзвичайно радий. Він дав Андрієві багато розумних порад відносно того, як і куди слід звертатися у таких справах. «Краще і надійніше всього у Мирну Раду, там зв'яжуться по радіо або ще як з ким треба, поклопочуть, і у Ванька буде прийомний брат. Це вже точно!» Не відкладаючи справи в довгий ящик, вони того ж дня склали довгого листа і потім близько місяця були в стані напруженого очікування. Із Комітету солідарності з країнами Азії і Африки, куди було переслано їхнього листа, прийшла нарешті відповідь сумного для них змісту. Цінуємо, мовляв, ваші інтернаціональні почуття, дорогі товариші, але мати Патріса хоче вирощувати свого сина на рідній йому, африканській, землі, щоб він жив серед свого народу і був таким же мужнім його захисником, яким був батько. «Так, видно, треба, Андрюшо», — розсудив усе розуміючий Феодосій Йосипович.

6

Часом Андрій відчував болісні муки сумління. Що там не кажи, неправда є неправда, рано чи пізно, за неї доведеться відповідати. Були дні, коли він ходив як побитий, очей не наважувався звести на дружину, — усвідомлення того, що він потай зрадив її, вигадав якогось Ванька, з роками загострювалося, ставало нестерпним. Багато разів він підходив до перукарні з залізною внутрішньою установкою розсіяти цей туман, відкинути геть примарну завісу, але, не пройшовши й десяти кроків від свого дому, розумів, що не зможе зробити цього. Варто було хоч на одну хвилину уявити, як зустрів би його визнання Феодосій Йосипович, щоб негайно відмовитися від нібито й доброго наміру. І солодка лжа тривала. Вона тривала б ще невідомо скільки, коли б не трапилась біда.

Андрія послали у відрядження на півтора місяці. Він попередив Феодосія Йосиповича, що виїздить у Сибір... він сказав не на півтора, а на два місяці, для чогось додавши п'ятнадцять днів. Феодосій Йосипович сумно поморщився, зітхнув якимось по-дитячому судорожно.

— Коли треба, що ж, їдь, Андрюшо. Не застудися, синку... Холодно там, бач, страшенно. Ну, а як справи у Ванька?

— Спасибі. Добре. Восени — в десятий клас.

— Чи ти ба? В десятий?! Як швидко час збігає.

— Збігає, Феодосію Йосиповичу, збігає...

Вони обнялися й розцілувалися на прощання.

Повернувшись із поїздки, Андрій насамперед побіг до перукарні. Лише вдалині від Москви, у відрядженні, він по-справжньому зрозумів, ким для нього став Феодосій Йосипович...

У прихожій, у гардеробній, стояв інший чоловік, ще не старий, з однією рукою. Андрій ніколи його не бачив, але він і не приходив у перукарню, коли там не було Феодосія Йосиповича. Голився й стригся лише в дні його чергувань. Значить, вирішив Андрій, сьогодні не його зміна. Прийду завтра. Але й наавтра Феодосія Йосиповича не виявилось на звичному місці. Не було його й на третій, і четвертий день. І лише тепер Андрій, схоплений за серце недобрим передчуттям, вирішив запитати в однорукого, а де ж його напарник, чому він не приходять, чи не звільнили його за якийсь недогляд.

— Ні, не звільнили... Помер Феодосій Йосипович, відразу помер. Стояв отут, нічого, бадьорий, навіть жартував. А потім якось тихо присів на підлогу, прислонився до стіни, глядь — він уже не дихає... А що з вами, громадянине? Він що, батько ваш?

Але Андрій був уже на вулиці.

Лише на п'ятий день після приїзду, взявши адресу у завідуючого перукарнею, Андрій пішов на квартиру Феодосія Йосиповича. Розшукав на Плюндисі дерев'яний будиночок, один з тих, які покійно й безмовно чекають своєї черги на злам. В єдиному під'їзді перші двері праворуч вели до кімнатки Феодосія Йосиповича. Ключ був у сусідів. Андрій пояснив їм, хто він і чому прийшов. Відчинили. Із старенького репродуктора, що притулився в кутку, по сусідству з Миколою-угодником, лунав голос Левітана — передавалися останні вісті. Залізне ліжко стояло прямо біля дверей, якась стара зелена скринька, перехоплена з усіх боків іржавими залізними ременями, каструля, закіптюжена на плиті голландської печі, посудна полиця з двома тарілками і однією дерев'яною ложкою, трішки вищербленою. Ось і все начиння Феодосія Йосиповича. На стіні — єдина фотографія в саморобній рамі.

Молода жінка в темній хустці, скуласта, з великими очима, з суворо стиснутими губами. На руках у неї дитя. Мабуть, фотографію часто знімали з стіни, бо рама була сильно і свіжо заяложена.

— Він що ж, корінний був москвич? — спитав Андрій.

— Та ні. У війну приїхав. Звідкись із-під Брянська. Більше ми нічого не знаємо про Феодосія Йосиповича. Старий не любив, коли його розпитували.

Андрій подякував сусідам і вийшов, захопивши навіщось фотографію. Від Плющихи спустився до набережної. Було вітряно, в ліву щоку синав косий холодний дощик, краплі його потрапляли за комір. Над річкою кружляла чайка, наповнюючи околицю пронизливим, щемливим криком.

Переклав Іван КАРАБУТЕНКО

*І ясної
днини...*

І в місті падало листя з дерев. З тополь — зелене, з лип — жовте. Липове легке листя розметало по вулицях і тротуарах, а тополине лежало колами попід деревами.

Сергій Митрофанович ішов тротуаром і чув, як гучно стукала його дерев'янка в шумному і водночас ніби й притихлому місті. Йшов він повагом, намагався ставити дерев'янку на листя, але вона однаково стукала.

Щоосені його викликали з лісового селища до міста на лікарську комісію, і що рік, то більше розросталася в його душі образа. Дійшлося до того, що сьогодні Сергій Митро-

фанович, який з сорок четвертого року мовчки терпів усі оці нікому не потрібні огляди, запитав у лікаря:

— Ще не відросла?

Лікар підвів голову і незадоволено глянув на нього.

— Ви щось сказали?

Незвично розпалюючись від обурення, що давно вже назрівало в його душі, Сергій Митрофанович повторив голосніше:

— Нога,— кажу,— ще не відросла?

За сусіднім столом обернулася медсестра, яка заповнювала картки, й підозріливо втупилася в Сергія Митрофановича, всім своїм виглядом даючи зрозуміти, що місце тут тихе і якщо він хильнув чи просто так бешкетувати здумав, вона підніме трубку телефону, набере 02. Тепер міліція не панькається, вона тебе, голубчика, миттю поголить. Тепер треба смирно себе поводити. Та, помітивши, що інвалід одразу ж знітився, не знає, де подіти очі й тремтячі руки, медсестра поглядом переможця обвела приймальний зал, схожий на поганенький базарчик.

— Можете одягатися,— сказав Сергієві Митрофановичу лікар. Він зняв окуляри й почав протирати скельця полою халата.

Дерев'янка й одяг Сергія Митрофановича лежали у кутку. Порожня калоша підштанків теліпалася, б'ючи поворозками по стільцях і вичовганій килимовій доріжці, розстеленій поміж столами, коли стрибав він між ними, немов крізь стрій. Тілу незвично було без дерев'янки, і Сергій Митрофанович, втративши опору, боявся, щоб не хитнуло його на який-небудь стіл, та щоб не звалив він там чорнильницю, та не облив поліровку на ньому або чийсь білий халат.

До кутка він дістався благополучно, сів на стілець і глянув у зал. Комісія робила своє діло. Він зрозумів, що цим людям усе тут звичне і ніхто йому в спину не дивиться. Лікар, який останнім оглядав його, щось швидко писав.

Сергій Митрофанович одягнувся, приладнав дерев'янку і підійшов до столу. Лікар продовжував писати. Він відірвався на мить, кивнув на стілець і ногою підсунув його до Сергія Митрофановича. Але сідати Сергієві Митрофановичу не захотілося. Він терпляче ждав. Кортіло швидше вийти звідси й закурити.

Він стояв і думав про те, що рік у рік все менше й менше зустрічає на комісії старих знайомих — інвалі-

дів; вимирають інваліди, а порядки ті ж самі. І скільки ж то днів і так вкороченого життя забрали оці комісії, огляди, ходіння за різними паперами та чекання в різних чергах...

Лікар поставив крапку, промокнув учнівською блакитною вимочкою написане і звів очі.

— Чого ж ви стоїте? — і одразу ж вибачливим тоном довірчо пробурмотів: — Писанини цієї, писанини!..

Сергій Митрофанович узяв довідку, згорнув її вчетверо й поклав у гаманець, невправно притримуючи під пахвою нову, з нагоди поїздки до міста взяту кепку. Він надів кепку, та одразу ж квапливо скинув її і мовчки вклонився.

Лікар рідкозубо всміхнувся йому, розвів руками — нічого, мовляв, не вдієш! Такий закон. Сергій Митрофанович силувано всміхнувся у відповідь, ніби співчуваючи йому, важко зітхнув і пішов із залу, радіючи з того, що все скінчилося до наступної осені.

А до наступного року завжди здавалося далеко.

Надворі він закурив. Витяг цигарку, запалив і покартав сам себе: «Коли вже підняв голос, то не пасуй! Закон такий! Ти, та другий, та третій, та всі разом сказали б, де слід, — і змінили б закон. Він що, з каменю чи як, отой закон? Так і гори ж зносять...»

Йдучи на станцію, він завернув до магазину, купив три персики в прозорому пакеті, а потім зайшов до кафе «Супутник», узяв дві порції сосисок, склянку киселю й припустився біля нічим не покритого, але чистого й гладенького столу в мереживі світлих смужок.

За одним столом із Сергієм Митрофановичем сиділо патлате дівча, теж їло сосиски й читало товсту книгу з лініями, трикутниками, різними значками й неросійськими літерами. Дівчина читала не відриваючись і водночас намазувала гірчицею сосиску, орудувала ножем і виделкою, запиваючи чаєм зі склянки і нічого не перекидала на столі. «Ти ба, як у неї все ловко виходить!» — дивувався Сергій Митрофанович.

Зі стелі кафе звисали смугасті ліхтарики. Стіни блакитні, і по блакитному так і сяк проведено смуги, а на вікнах легенькі штори — теж смугасті. Все навкруги оповивала блакитна м'яка напівтемрява, шторки ворушило вітерцем і розганяло вими кухонний чад.

«Красиво! Напрочуд гарно!» Сергій Митрофанович підвівся і сказав:

— Смачного вам, дівчино.

Вона відірвалася од книжки, неуважно глянула на нього.

— А, так, так, дякую! Дякую! — А потім додала: — Всього вам найкращого! — І одразу ж знову втупила очі в книжку, водячи виделкою по порожній вже тарілці.

Двері в кафе скляні й вузенькі. Два хлопці в однакових світлих светрах, у легких, як для осені, піджаках відчинили перед Сергієм Митрофановичем двері. Він заметушився, заквапився, не встиг подякувати хлопцям.

А вулицею кружляло й кружляло листя. Бігали мовчазні машини, м'яко коливалися тролейбуси з досі по-літньому розчиненими вікнами, і дітлахи в ще не зношеній формі йшли зі школи.

Втомлено прищутильгав Сергій Митрофанович на вокзал, купив квитка, сів на важкій лаві з зафарбованими, але ще чіткими літерами «МПС» і почав дожидатися поїзда.

З приміської електрички висипав гурт хлопців і дівчат. Усі в штанях, в однакових куртках закордонного крою, стрижені коротко, і де хлопці, де дівчата — одразу не добереш. У кошиках у кого з десятків грибів, а в кого й менше. Зате всі наламали оберемки горобини і в усіх темні від черемхи роти. Молодь накинлася на морозиво.

«І собі морозива купити, чи що? А може, випити трішки?» — подумав Сергій Митрофанович; морозиво він їсти боявся — весь час ангіна мучить.

«Війна це, війна, Митрофановичу, по тобі ходить», — часто казала йому дружина. Згадавши про дружину, Сергій Митрофанович, як завжди, пом'якшав душею і крадькома помацав кишеню піджака. Дружина його Пая будь-якому подарункові рада. А тут персики! Вона й не куштувала їх зроду. «Ти ба, яке диво! — скаже. — З-за моря, либонь, привезли?!» І заховає їх, а потім його ж і почастує.

У вокзалі побільшало людей. Супроводжувані літнім капітаном, ввалилися стрижені хлопці, з ними — дівчата і зайняли вільні лави. Всім місця не вистачило, і Сергій Митрофанович посунувся, звільняючи краєчок лави біля себе.

Хлопці шпурнули на лаву майже порожній рюкзачок, спортивний мішок зі шнурком, сумочку з лямками. На

зразок німецького ранця сумка, тільки не така містка й гарними картинками обліплена.

Три хлопці умостилися біля Сергія Митрофановича. Один ніби з кедра витесаний, у вовняному спортивному костюмі. Другий — як вилуплений з яйця жовток: круглий, яскравий. Він раз по раз стріпував головою й хапався за неї — чуба йому не вистачало. Третій — невеличкий на зріст, головатий, смирний. Він був у сірій туристській куртці, за яку вчепилося кучерявеньке дівча в короткій спідниці з розпіркою на боці.

Першого, як потім з'ясувалося, звали Володею, він був з гітарою й верховодив серед хлопців. З ним теж прийшла дівчина — дебела, в блакитних штанах, у товстому светрі, що сягав аж до середини стегон. У светра комір, мов хомут, і на комір цей надало вибілене, гладенько зачесане волосся. З рудим, котрого всі звали Єською, а він примушував звати його Євсевієм, прийшло аж четверо дівчат. Одна з них, якщо зважити на колір її зачіски, сестра Єсьчина, а інші — її подруги. Єсьчину сестру хлопці називали «транзистором» — мабуть, за балакучість. Ім'я третього хлопця взнати було не важко. Кучерявенька дівчина в рожевій тонкій кофтині до діла й не до діла повторювала: «Славику!.. Славику!..»

Серед цих хлопців, очевидно, з одного будинку, а може, з однієї групи технікуму, крутився приبلудний в цій компанії парубчак у картатій кепці й у сорочці з однією мідною запонкою. На ньому ще був малинового кольору шарф, одним кінцем закинтий за спину. Обличчя в парубчача мінливе, очі чіпкі, тямущі, і Сергій Митрофанович одразу визначив — це веселун, без котрого жодна компанія чомусь не може обійтись.

Капітан як привів свою команду, так і примовк на далекій лаві, вибравши таку позицію, щоб усе бачити, а самому залишатися непомітним.

Батьків прийшло на вокзал мало, і вони розгублено тулилися по кутках, крадькома змахуючи сльози, а хлопці були не дуже й напідпитку, але поводитися галасливо, незалежно.

— Новобранці? — про всяк випадок поцікавився Сергій Митрофанович.

— Точно, вони! Некрути! — відповів за всіх Єська-Євсевій і кивнув товаришеві з гітарою: — Володю, давай!

Володя вдарив по струнах гітари всіма пальцями, і хлопці з дівчатами гримнули:

Черный кот, обормот!
В жизни все наоборот!
Только черному коту и не везе-о-о-от!..

І скрізь у залі невлад підхопили:

Только черному коту и не везе-о-о-от!..

«От окаянні!» — похитав головою Сергій Митрофанович.

Не співали лише Славик та його дівчина. Він винувато всміхався, а дівчина забралася до нього під куртку й притаїлася.

До «Кота», щоправда, з усмішкою приєдналися й батьки, а «Последний нонешний денечек» ніхто не горлав. Гармошки не було. Не голосили жінки, як на проводах довоєнних років, новобранці не рвали на собі сорочок і не погрожували на скіпки потроццати будь-якого ворога й диверсанта.

З «Кота» хлопці перейшли на якусь зовсім безладну дригалку. Володя одчайдушно гамселив по гітарі, дівчата й хлопці перебирали ногами.

Чик-чик, ча-ча-ча!..
Чик-чик, ча-ча-ча!..

Слів уже не розібрати було, і мелодія геть зникла. Але хлопцям і дівчиськам хороше від цієї пісні. Вони сміялися, вигукували, сіпалися, навіть Володина дівчина стукала черевичком об черевичок, коли волосся її, тьмяно полискуючи, сповзало стрішкою на очі, вона відкидала його за плече нетерплячим рухом голови.

Капітан їв помідори з хлібом, розстеливши газету на колінах, і ні в що не встрявав. Не подав голосу і тоді, коли хлопці витягли півлітрівку й почали пити просто з шийки. Перший, звичайно, відпив трохи той, у кепочці. Пити з шийки вмів тільки він, а решта більше пустували, немов жахаючись, світили очима, збовтували горілку в плящі. Єська-Євсєвій хильнув із шийки й одразу ж кинувся до місткої вокзальної урни, а в Славика після першого ж ковтка покотилися сльози. Славик розгнівався й почав тицяти пляшку своїй дівчині.

— На!

Дівчина дивилася на нього віддано, мов щеня, і не розуміла, що вона має зробити.

— На! — Славик сліпо й наполегливо тицвав їй пляшку.

— Ой Славику!.. Ой ти ж знавш...— забелькотіла дівчина.— Я не вмію без склянки...

— Дама вимагає склянки! — підскочив Єська-Євсевій, витираючи сльози з умиць посірілого обличчя.— Ану! — подав він команду прибудному парубчаків у кеночці.

Той слухняно метнувся до ранця Єськи-Євсевія, видобув з нього білу посудинку з рум'яною жінкою на кришці. Ця жінка, намальована на коробочці з сиром «Віола», скидалася на когось чи на неї хтось скидався. Сергій Митрофанович кинув оком на Володину дівачу — вона!

— Сир — з'їсти,— розпорядився Єська-Євсевій,— тару дамі віддати! Оскільки вона...

— Вона не може без стаканів! — підхопили хлопці. Їм, мабуть, однаково, що співати і як співати.

Володя гамселив на гітарі, але сам веселився якось напужно і, вдаючи, ніби не помічає своєї дівчини, таки знаходив її очима, й відразу ж обличчя його ставало байдужим.

— Добря-ачий! — заволав прибудна, обсмоктуючи з пальців сир, і додав круте слівце.

— Ну, ти! — різко обернувся до нього Славик.

— Славику, Славику! — застукала кулаками у Славику груди дівчина, і він одвернувся, помітивши, що капітан похмуро поглядає в їхній бік.

— Хохма, братва, хохма! — повискував парубчак, ніби й не чув Славикових слів.— Цей сир, ха-ха,— почав розповідати він, сміючись перший,— передали в родильну... Породіллі дивляться — на кришці красуня рум'яна... І нама-а-азалися... А-а-а!.. Крім, думали-и-и!..

Дівчата вискнули, навіть Володина дівчина зареготала. Блискавки пройшли по її светрові, і комір заколотився під обважнілим підборіддям.

— Ну, а ти, ти що в роддомі робив? — тамуючи сміх, запитав Єська-Євсевій.

— Відомо що,— похнюпився парубчак і почав крутити китичку шарфа.— Аборт!

Дівчата враз затихли, одвернулися, червоніючи, Славик підхопився з лави, та хтось вчепився в полу його куртки.

— Славику! Ну, Славику! Адже він жартув!..

Славик знову слухняно охолонув і вступив погляд у зал поверх голови своєї дівчини, яка проворно пурхнула йому під куртку, ніби під пташине крило.

Посудинка тим часом звільнилася й пішла по колу. Володя надпив наполовину й одкусив від шоколадної

цукерки, яку йому встигла тицьнути Єсьчина полум'яно-яскрава сестра. Потім Володя мовчки тримав посудинку біля носа своєї дівчини.

— Ти ж знаєш, я горілки не можу,— манірно кривилася вона.

Володя тримав налиту горілку, і вилиці в нього ставали твердішими, а брови, чорні й прямі, поповзли до перенісся.

— Серйозно, Володечко... Ну, чесне піонерське...

Він не забирав руки, і дівчина взяла горілку двома музикальними пальчиками.

— Який-бо ти! Мені ж недобре буде..

Володя нічого не відказав на ці слова. Дівчина сердито вилила горілку у фарбований рот. Дівчиська заплескали в долоні. Володя тицьнув у розкритий рот своєї дівчини рештки цукерки, зашхав, пемов плян, і люто загамселив по гітарі.

«Еге, хлопче, кепські твої справи...» Сергія Митрофановича смикнули за рукав, і він обернувся. Славина дівчина частувала його.

— Випийте, будь ласка, за наших хлопців... І... за все, за все!

Вона затулила обличчя руками і, мов підкошена, впала на Славикові груди.

Він заховав її під куртку і, ніби в забутті, почав заколисувати.

«Ах ти ж, пташка-трясогузка!» — Сергій Митрофанович підвівся з лави, стягнув кепку й кинув її на лаву.

Володя притиснув струни гітари. Єська-Євсевій, зовсім посоловівши, обхопив руками сестру й всіх її подруг. Такі завжди зі всіма приятелюють, проте легковажно. Прийде час — уловить Єську-Євсевія яка-небудь дівка-проноза і все життя потім дорікатиме, вважаючи, що врятувала його від безпутності й загибелі.

— Що ж, хлопці... — почав Сергій Митрофанович і прокашлявся. — Що ж, хлопці... Аби діти грому не боялися? Чи не так?.. — і, пересилюючи себе, випив горілку, в якій біліли й плавали шматочки сиру. Він навіть крякнув, ніби від задоволення.

— От дає! Оце боєць! — захоплено вигукнув приبلуда і довірчо, по-товариському кивнув на дерев'янку. — А ногу ж де відтяло?

— На війні, хлопці, на війні, — відповів Сергій Митрофанович.

Він не любив розповідати, де й коли відірвало йому ногу, а тому зрадив, почувши, що оголосили посадку, — розмова про ногу урвалася сама собою.

Капітан підвівся з дальньої лави і наказав йти за ним.

— Гайда і ви з нами, батьку! — гукнув Єська-Євсевій. — Веселія буде! — клеїв він дурня, вживаючи уральське просторіччя. — Батьки й діти! Як стверджує сучасна література, конфлікту проміж нами немає...

«Грамотні, холери! Язикаті! З такими наш старшина й не справився б. Вони б його самим гумором до живого допекли».

Помни свято,
Жди солдата,
Жди солда-а-та-а-а, жди солда-а-та-а-а...—

вже як слід, не кривляючись співали хлопці й дівчата; за ними плився й Сергій Митрофанович. Усі йшли обійнявшись. Тільки Володина дівчина відчужено крокувала осторонь, помахуючи спортивним мішком на шнурку, і відчував Сергій Митрофанович: коли б це було пристойно, вона залюбки не пішла б у вагон і якомога скоріше розпрощалася б з усіма.

Володя гатив кулаком по гітарі й на дівчину зовсім не дивився.

Сергій Митрофанович побачив на пероні кіоск і, застукавши дерев'яною, метнувся до нього.

— Куди це ви? — гукнув Єська-Євсевій, і знайомці його притишили ходу.

Сергій Митрофанович помахав їм рукою: ідіть, мовляв, ідіть, я не забарюся.

В кіоску він купив дві пляшки закордонного вермуту, — іншого вина тут, крім шампанського, не було, а витрачати гроші на шампанське він вважав справою марною.

Він увійшов у вагон. Від диму, галасу, пісень і сміху оторопів був, але побачив капітана, і вигляд його вплинув на колишнього солдата заспокійливо. Капітан сидів біля вагонного самовара, ворушив газету пальцями і йому знову видно було увесь вагон.

— Міцна солдатська дружба! — цокаючись, гаркнули в проході стрижені хлопці.

— Міцна, та трішки задовга!

— А-а, цілу-сте-еся! Ніч коротка! Не вистачило-о-о!
І одразу ж заспівали щемливо-рідне:

«Ніякої служби ви ще не знаєте, соколики! — усміхнувся Сергій Митрофанович. — Нічого ще не знаєте. Заждіть-но з місяць! Це він тут, капітан ваш, сваволити дозволяє. А там гайку вам закрутять! До останньої нарізки!»

Стара фронтowa пісня роз'ятрила його душу, і він заквапився до хлопців, щоб остаточно не засумувати.

— Володю! Єсько! Славику! А де ви? — Сергій Митрофанович зупинився на мить і прислухався, ніби в лісі.

— Тутоньки, тутоньки! — почулося з-за полиць, з середини вагона.

— А моєї Марфутоньки немає тутоньки? — запитав він, протискуючись у повне людей купе.

— Вашої, на жаль, немає, — обізвався Володя. Він спохмурнів ще більше і вже не приховував свого поганого настрою.

— Ось, солдатики! Це від мене на проводи... — Сергій Митрофанович, пристукнувши, поставив пляшку на столик.

— Навіщо ото ви витрачалися? — в один голос запротестували хлопці й дівчата, всі, окрім приبلуди, який, певна річ, улаштувався біля вікна, встиг іще хильнути, і кепочка зовсім сповзла йому на очі, а шарф висів на гачку, ніби посвідчував, що це місце зайняте.

— Оце дає! — схвалив він вчинок Сергія Митрофановича й схопив пляшку. — Зараз ми її розкур-рочимо!..

— Штопор у кого? — перебиваючи галас, крикнула Єсьчина сестра.

— Та на біса той штопор! Пережитки! — підморгнув їй верткий парубчак і, як білка шкаралупу з горішка, зірвав зубами позолочений ковпачок і потім зачпнув пальцем корок у пляшку.

Задоволений собою, окинув він поглядом компанію і підморгнув Єсьчиній сестрі. Він в'язнув до цієї дівчини, але вона, не приховуючи гидливості, сторонилася його. І коли він усе ж таки приловчився й лапнув її, відрізала:

— Ану, прийми брудні лапи!

І він прибрав, проте не зважав на її слова і ніби ненароком то на коліно їй руку клав, то вище, і вона пересіла подалі.

На пероні оголосили: «До відходу поїзда номер п'ятдесят чотири залишається п'ять хвилини. Просимо пасажирів...»

Враз підхопившись, хлопці й дівчата відтиснули Сергія Митрофановича й парубчача в кепці за столик. Єська-Євсевій обійняв сестру і її подруг. Вони плакали, сміялись, Єська-Євсевій теж плакав і сміявся. Дівчина в рожевій кофтинці намертво вчепилася в Славика, зависла на ньому, ніби й відпустити не збиралася. По її вже розмитому обличчю котилися великі, як у дитинчати, сльози, залишаючи на кофтині сірі смужки. Підмальовані очі дівчиська нагадували очі японочок, і фарбу сльозами роз'їло.

— Не реви ти, не реви! — бубонів здавленим голосом Славик і тряс дівчину за плече — хотів, щоб вона опам'яталася. — Слово давала: «Не ревітиму...»

— До-обре-е, не бу... до-обре...

— Оце дають! — хихикнув парубчак у кепці, відтиснутий од компанії. — Либонь, тев... Мокне, тепер... засвербіло...

Сергій Митрофанович не слухав його, а дивився на Володю й дівчицю, і шкода йому було Володі.

— Служи, Володю. Охороняй Батьківщину... — ледь доторкнулася дівчина фарбованими губами Володиної щоки і стояла, не знаючи, що далі робити. Часто й нервово відкидала вона біле волосся.

Поклавши руки на верхню полицю, Володя дивився у вікно і мовчав.

— Вово, ти пиши мені, якщо захочеться, — сказала дівчина і обернулася до людей, що юрмилися в проході вагона. — А галасу, галасу... І сивухою звідусіль тхне!..

— Все! — розтис губи Володя. Він обійняв свою дівчину й повів з вагона, крикнувши через плече: — Все! Хлопці!

Хлопці й дівчата рушили з вагона, а Славикове дівча раптом сіло на лаву.

— Не піду-у-у...

— Та ти що! Ти що! — Славик шулікою налетів на неї. — Ганьбиш мене? Ганьбиш?..

— І не-ехай...

— Зачереватіла! Точно! Чекай, Славика, солдата! — засовався біля столика парубчак. — А може, солдатку!..

— Донечко, донечко!.. — термосив за плече вкрай знесилену дівчину Сергій Митрофанович. — Йди, рідна, йди,

попрощайся як годиться... бо проплачеш дорогі хвилинки, потім жалкуватимеш...

Славик вдячно глянув на Сергія Митрофановича і, як хвору, повів дівчину з вагона.

«За всіх часів повторюється одне і те ж, одне і те ж,— підперши голову руками, тужно думав Сергій Митрофанович.— Розлука та сльози, розлука та сльози...»

— Може, смикнемо, поки немає стилиг? — запропонував парубчак у кепці, якого гнітила самотність, і мерзлякувато потер руки.

— Якщо пити, то всім разом.

Поїзд рушив. Примчав Славик, став коліньми на столик, просунув велику свою голову у вузьке вікно.

Поїзд прискорював рух, і, як за давніх часів, бігли за ним дівчата, жінки, матері, махали батьки й діди з платформи, а поїзд все набирив швидкість. Поспішала за поїздом Єсьчина сестра з розметаним рудим волоссям і щось кричала на ходу. Володина дівчина трохи пройшла поруч із вагоном і стала, плавно, ніби лебединим крилом, помахуючи рукою.

Довше за всіх гналася за поїздом Славикова дівчина. Вузька спідниця заважала їй бігти. Вона спотикалася, намагаючися піймати Славикову руку.

— Упадеш! Упадеш, кажу! — кричав їй у вікно Славик.

Поїзд здригнувся на вихідних стрілках, вигнувся дугою, і дівчина рожевогрудою пташкою полетіла за поворот.

Славик мішком завис на вікні. Руки його вивалилися за вікно й теліпалися, головою він бився об товсту раму.

Хлопці сиділи розгублені, принишклі, зовсім не такі, як на вокзалі. Всі мовчали. Навіть весельчак притих і не совався біля столика.

Вагоном пішла провідниця, почала замітати і лаятись. Плив у розчинені вікна цигарковий дим. Ось і ребра містка порахували вагонні колеса. Переїхали річку. Почалося дачне передмістя й непомітно розтануло в лісах і перелісках. Поїзд пішов плавно, без гудків, на одній швидкості, і не йшов він, а ніби летів уже низько над землею з діловитим перестуком, що настроює людей на далеку дорогу.

— Славко! Слав!.. — не витримав Єська-Євсей і потягнув товариша за штани.— Так і стирчатимеш аж до місця призначення?

Вивернувши шию, Славик витягнув з вікна голову, забився в куток і накинув на вухо куртку.

Сергій Митрофанович стріпнувся, взяв пляшку і сказав:

— Чого ж ви, бісові діти, зажурилися? На смерть, чи що, їдете? На війну? Давайте-но краще вип'ємо, поговоримо, заспіваємо, може. «Кота» вашого я не знаю, а от свою улюблену виведу.

— А й справді! — Єська-Євсевій заметушився й стягнув куртку з Славикова вуха. — Ну чого ти? Володько! Хлопці! Людина ж запрошує. Літня ж, без ноги...

«Ой хлопче, хлопче, — дивлячись на Славика, зітхнув Сергій Митрофанович. — Байдуже, все перегорить. Не те горе, що було, а те, що буде...»

— Його не зачіпайте поки що, — сказав він Єсці-Євсевію і голосно додав, шукаючи очима, з чого випити: — Щоб вам гарний старшина попався.

— Заждіть! — опам'ятавшись, перепинив його Володя. — У нас же кухлі, ложки, закуска — все є. Це ми на вокзалі пофасонили. — Він усміхнувся зовсім тверезо. — Давайте як люди.

Пили й розмовляли тепер як люди. Пережите прощання зробило хлопців простішими, щирішими.

— Дайте й мені! — гукнув Славик. Розхлюпуючи вино, захлинаючись ним, випив, з серцем відкинув свого кухля і знову натяг на вухо куртку.

А хлопці причепилися, що з ногою. Шануючи їхню приязнь і доброзичливість, почав розповідати Сергій Митрофанович про те, як, застукані раптовою танковою атакою ворога в лісі, не встигли приготуватися артилеристи до бою. Сосняк стіною підіймався вгору, високий, прикарнатський. Сектор обстрілу випилювали під час бою. Дві обслуги з батареї шияли, а дві розвертали гаубиці. Зі спостережного пункту, розташованого на узліссі, квапили, але сосни були товсті, пилок тільки дві і сокир тільки чотири. Працювали без сорочок, милом укрилися, хоч і холодно було надворі. Зі спостережного пункту по телефону ляялися, і погрожували, і нарешті закричали:

— Танки поруч! Зімнуть! Вогонь!

Не можна було вести вогонь, треба було звалити ще п'ять-десять сосон перед гарматами. Та на війні часто доводиться переступати через «не можна».

Повели швидкий вогонь.

Снаряд із тієї гармати, якою командував Сергій Митро-

фанович, вдарився в сосну, обслугу накрило гаубицею, що перекинулася від вибуху, а командира гармати, який стояв віддалік, підняло й кинуло на землю.

Прийшов він до пам'яті вже в госпіталі, без ноги, оглухий, онімільий.

— Отак я і відвоювався, хлопці.

— Ти глянь, як буває! А ми ж думали...— почав Євксевській.

Славик випростав поса з куртки й, широко розплющивши очі, дивився на Сергія Митрофановича. Очі в хлопця запали, онухли від сліз, голова чомусь здавалася ще більшою.

— А ви думали, що я ногою амбразуру затикав, еге?

— А дружина? Дружина вас зустріла як слід? — подав голос Володя.— Після поранення, я маю на увазі.

— Аякже! Певна річ, як слід. Приїхала до мене в госпіталь, забрала. Все як годиться.— Сергій Митрофанович пильно глянув на Володю.

Йому й на думку не спадало, що Паня не прийме його. Та й у госпіталі не чув він про таке. «Самовари» — без рук, без ніг інваліди — й ті нічого такого не розповідали. Може, таїлися?

— Жінка, наша російська жінка, не може кинути скаліченого чоловіка. Здорового — може, у гречку скочити, якщо вже терпець увірвався, може, а каліку й сироту кинути — ні! Бо жінка наша на віки вічні людина! І ви, хлопці, погано про них не думайте. Ну, а твоя, твоя,— звернувся він до Славіка,— та вона і в огонь і в воду за тобою...

— Дайте я вас поцілую! — п'яненко заревів Славик і пригорнувся до Сергія Митрофановича. А йому захотілося погладити Славіка по голові, та не наважився, а тільки розчулено пробурмотів:

— Хлоп'ята ви, хлоп'ята! То заспіваємо, чи що орле? — запитав він Володю.— Дітвори у вагоні немає?

— Нема, нема,— загомоніли новобранці.— Майже весь вагон наші зайняли. Давайте, батьку!

З голосів і усмішок хлоп'ячих Сергій Митрофанович здогадався, що вони думають, ніби він зовсім захмелів, і чекають, як ось зараз затягне «Ой рябина, рябинушка» або «Я кулеметником родився і кулеметником помру!».

Глянувши скося на хлопців, він ледь усміхнувся і м'яко почав грудним глибоким голосом, так і не виспіваним на

морозі у запасному полку, де він був ротним заспівувачем:

І ясної днини,
І ніччю похмурою...

Поблажливість, лукаві погляди — все це вмить стерлося з облич хлопців. Збентеження, розбуджена увага з'явилися на них. Так само довірчо, ніби розохотившись, Сергій Митрофанович вів далі:

Все я про тебе і мрію, і думаю...

Він заплющив очі й сидів ледь зсугулений, склавши на колінах руки, погойдуючись разом із вагоном, що біг і біг по рейках, а тоді зовсім вже тихо, на якійсь душевній струні, пригасивши крик, що ладен був вирватися з грудей, закінчив вступ:

Хто ж бо тебе приголубить?
Хто ж бо тебе поцілує?
Л-любою хто назове?..

У голосі його, без п'яної селянської дикості, але й без штучного зовнішнього блиску, виявлялася вдача, вся його душа — привітна й поступлива. Він давав роздивитися всього себе, бо не було в ньому мотлоху, хитроців, потаємних закутків. Слухаючи Сергія Митрофановича, людина переставала бути самотньою, відчувала потребу в братерстві, хотіла, щоб її любили і щоб вона когось любила.

Не було вже перед хлопцями інваліда з осиковою дерев'яною, в суконному старомодному піджаку, в синій косоворотці, застебнутій на всі гудзики. Залисини, сиві скроні, зморшки, що так не пасували до його моложавого обличчя, й руки в подрянинах і темних проколах вже не впадали в очі.

Молодого, бравого командира гармати з орденами й медалями на грудях уявляли собі хлопці.

Та й сам він, як заспівав, було, цю пісню, хтозна-коли почуту з пластинки й переінакшену ним і в словах, і в мотиві, — бачить самого себе там, серед своєї обслуги, молодого, здорового, чубатого, якого любили не тільки за пісні, а й за лагідну вдачу.

І ще хлопці, які слухали Сергія Митрофановича, дивуючись, думали, що слід було б йому з таким голосом і вмінням не тут співати. Але ніхто не розкидається своїми талантами так, як російські люди. Скільки їх, наших

соловейків, виспівало свої пісні на ямщицькому передку, в солдатському строю, в п'яній гульбі, в тайговій самотності, загубилося в російській глушині? Хто полічить...

Тільки випадок, тільки сліпа удача зачерпне інколи з моря російських талантів краплину-другу.

Проте який же він усе-таки рідкий і мінливий, отой випадок!

...Постукували колеса. Сергій Митрофанович, доспівавши пісню, сидів у тій же позі, простягнувши дерев'янку під столиком, і руки, зовсім не схожі на його голос, у задирках, проколах і подряпинах, покоїлися так само між коліннями. Тільки ще дужче зблідло його обличчя, і стало видно невіголене місце під нижньою губою та очі його були десь далеко-далеко.

— Та-ак,— протягнув Єська-Євсевій і стріпнув головою, ніби відкидаючи чуба. Руді, вони найчастіше кучеряві бувають.

Помітивши, що в розмову збирається встряти прибудда і наперед знаючи, що він скаже: «У нас, між іншим, у колонії один кореш теж законно співав про розлуку й про любов»,— Сергій Митрофанович глянув у вікно і лягнув себе долонями по колінах.

— Що ж, молодці, я вже під'їжджаю.— І соромливо всміхнувся.— За піснями та розмовами незчувся, як і доїхав. Давайте прощатися.— Тут він відчув, як відтягає полу піджака, спохватився: — У мене ще одна пляшка є! Може, перепустите? Я більше не хочу.

— Не треба. У нас є,— притримав його руку Славик.— І гроші, й вино. Краще додому віднесіть.

— Як знаєте. Тільки ж я...

— Ні-ні, спасибі,— підтримав Славика Володя.— Привіт від нас дружині передайте. Правильна вона у вас, видно, жінка.

— Поганих не держимо,— простодушно відповів Сергій Митрофанович і, щоб покращав у хлопців настрої, додав: — У нашій артілі дядько один на розпарці дерева працює, так він усе вихваляється: «Я, щоб ви знали, така людина! Я вже п'яту жівку додержую і жодної ніколи не кривдив...»

Хлопці засміялися, пішли за Сергієм Митрофановичем. У тамбурі всі закурили. Поїзд шикнув гальмами й зупинився на невеликій станції, навкруг якої клубочилися димчаті смереки. Навіть у скверіку росли вони, і біля однієї на довгій вірвовці пасся старий рябий кінь.

Обережно зійшовши з підніжки, Сергій Митрофанович утвердився на притоптаній, залитій мазутом землі, з якої виступала дрібна галька. Поїзд, ніби тільки цього й чекав, майже непомітно для ока рушив. Сергій Митрофанович трішки підняв кепку.

— Мирної вам служби, хлопці!

Вони тісно стояли за спиною провідника й дивилися на нього, а поїзд прискорював та прискорював хід, електровоз глухо стукав колесами у смерековому лісі за станцією, дрібно стукотіли на стрілці вагони, і невдовзі електродуга пливла вже над лісочком, висікаючи сині вогники з відвологлих проводів. Коли щез останній вагон і стало зовсім вже тихо, Сергій Митрофанович повторив:

— Мирної вам служби, хлопці!

В очах хлопців він таким і залишився: на дерев'янці, без кепки, з припорошеним сивиною чубом, в довгому піджаці, який з одного боку відтягала пляшка, а за спиною в нього — маленька станція Піхтовка.

Попутників не трапилося, і всі, хоч і звичні, проте довгі для нього, чотири кілометри Сергієві Митрофановичу довелося шкутильгати самому.

Піхтовка зосталася позаду і смереки теж. Вони стіною відгороджували вирубки й пустище. Навіть снігозахисні смуги були із смерек зі спіяленими верхівками. Пріль і темінь устоялися під ними.

Восени сорок п'ятого по вирубках лісок ще тільки піднімався, лисини були скрізь, багністі, зарослі чагарником долини, поплямовані червоною журавлиною та брусницею. Часто стояли більші й менші скирти з увігнутими, як у старих коней, спинами.

Тієї осені погода краща за цьогорічну стояла. Небо просторіше було, далина сонячно світилася, в улоговинах ніби весняним димком усе оповилося.

А може, пишнішим і яскравішим усе здавалося через те, що повертався він із госпіталю, з війни, додому. Його тішила кожна билинка, кожний кущ, кожна пташка, кожний жучок і мурашка. Рік провалявшись на койці, онімій, глухий, нічого не пам'ятаючи, він тепер надивитись не міг на цей світ, що відкривався йому заново. Він іще не все пізнавав і чув, говорив заїкаючись. Поводився так, що коли б лікарі не попередили Паню, вона могла б подумати, що він несповна розуму.

Побачивши в заростях на узліссі будяк, потім печуйвтер, козелець, празелень, приворот-зілля, яківку, череду — не пригадав, засмутився. Всі вони, мабуть, в його теперішній пам'яті схожі були одна на одну, цвіли жовтенько.

— Кульбаба! Кульбаба! — раптом закричав він і кинувся на милицях у хащі, перечепився, впав і, лежачи на животі, зірвав поганеньку бур'янинку, нюхати її почав.

— Пізнав? Кульбаба! — підтвердила Паня і зняла з його обличчя павутину. Він іще не відчував павутини на обличчі, запахів не відчував.

Зупинився біля горобини і довго дивився на неї, розмірковуючи. Розетки на місці, а ягід нема.

— Пташки, пташки виклювали, — пояснила Паня.

— А, пташки! — прояснів він. — Ря-рябчики?

— Рябчики, дрозди. На горобину всяка птиця ласа, ти ж знаєш?

— З-знаю.

«Нічогосінько ти не знаєш!» — горювала Паня, згадуючи останню розмову з головним лікарем. Лікар довго, терпляче пояснював, як доглядати хворого, що йому можна пити, їсти, як необхідний йому спокій, і весь час немов оцінював Паню поглядом. Ніби між іншим лікар поцікавився, чи є в них діти. І вона зніяковіло сказала, що не встигли вони дітей до війни народити. «Та чого журитися? Ми ще молоді...» — «Шкода, шкода», — сказав лікар, сховавши очі, і після цього розмова в них не в'язалася.

Йдучи від Піхтовки до селища, вона все зрозуміла; і слова лікаря, жорстоке їх значення тепер тільки і збагнула вона до кінця.

Та не давав їй Сергій горювати й задумуватися. Біля річки натрапив на черемху, хапав її пригорщами.

— С-солодка!

— Вистоялася. То чого ж їй не солодкій бути?

Він пильно глянув на неї. Ще недавно, лише місяців зо три тому, Сергій почав відчувати солодке, а раніше ні кислого, ні гіркого не розрізняв. Паня не знає, що це таке. І мало хто знає. На Сергієвім обличчі з'явилась хворобливість, і Паня здогадалася, що його контужена голова втомилася, і заквапила його. Ще раз, уже не так полегливо, він показав їй на хміль, що обвив черемху, і вона знеможено пояснила:

— Жарке літо було. От і немає шишок. Нитки та листя саме. Хміль вологу любить.

Він завис на милицях, і вона пожалкувала, що послухала його і не викликала підводи. Часто сідали відпочивати біля скирт. Він м'яв у руках сіно, нюхав. І погляд його пожвавівшав. Запах сіна він, мабуть, уже відчував.

На покосах свіжо зеленіла отава. Блякло цвів дзвінець, і подекуди рожевіли бліді шишечки пізньої конюшини. Небо, відбілене по краях, було тихе, ясне. Передчуття заморозків відчувалося в цій примарній тиші.

Ближче до селища Сергій Митрофанович нічого вже не розпитував, метушливо перебирав милицями, часто зупинявся.

Селище з безлюдними городами на околицях здавалося голим і самотнім серед пишного лісу. Будинки в ньому постарішали, почорніли, та й мало зосталося будинків. Дрібнолісся впритул підступало до них. Трохи заросло, запустило селище. Не було в ньому гамору й людської метушні. Навіть дїтлахів не чути. Тільки стугонів у глибині селища двигун і курів напівзгорілий артільний димар, ніби стверджував, що селище таки живе і йде в ньому робота.

— М-мама? — повернувся Сергій Митрофанович до Пані.

— Мама, певно, всі очі видивилася. Давай я тобі допоможу на гору. Давай, давай!

Вона забрала в чоловіка милиці, мало не на плечах витягла його на гору, але там милиці йому віддала, і вулицею вони йшли поруч, як годиться.

— Красеню ти наш ненаглядний! — заголосила Панина мати. — Та що ж це вони з тобою зробили, іроди ерманські-і!

Зятя вона любила не менше, а показувала, що любить більше, ніж дочку. Він стояв перед нею худенький, змарнілий в душному приміщенні й скидався на бляклий картопляний паросток з льоху.

— Отак і будете теперечки одне на одного дивитися? — прикрикнула Паня.

Стара поцілувала зятя зів'ялими губами і, допомагаючи йому зійти на ганок, скаржилася:

— Заїла вона мене, гадюка, заїла... Тепер хоч ти дома будеш, — і в неї затремтіли губи.

— Та не дражни ти мені солдата! — вже зі звичною поблажливістю сказала Паня, дивлячись на матір і на чоловіка, які знову об'єдналися в таємний союз, що існував у них до війни.

Щоразу, коли доводилося йти від Піхтовки до селища самому, Сергій Митрофанович заново переживав своє повернення з війни.

Серед високих трав темніли, затаївшись до часу, ялини, смереки, насіяні сосни й модрина. Липи наввипередки з хвойними деревами наполегливо тяглися у височінь, скручували гілки, звивалися чорними стовбурами, та місцем своїм не поступалися.

І скирт на вирубках менше стало — заросли сіножаті. Але багністі видолинки затягало поволі. Миршавий лісок на них сох і завмирав, не встигаючи як слід укоренитися.

На косогорах іній спалив пізні гриби. Шапки з'їхали набік. В озерця падали прибиті морозом черемха й горобина, мов краплями решетило воду.

Мине якийсь час, і знову почнеться заготівля лісу навколо Піхтовки, а поки що вирубують старі березняки. До війни беріз не рубали. Коли прикінчили хвойний ліс, зліквідували дільницю лісозаготівельників і відкрили артіль, що виробляла лико й фанеру.

Сергій Митрофанович працював пилоправом, а Паня — в мокрому цеху, де березові чурбаки випарювали в гарячій воді, а потім розмотували, як рулон паперу, викидаючи серцевини на дрова.

Звернувши з розбаюреної дороги на стежку, Сергій Митрофанович пішов берегом Каравайки. Колись водився в ній харіус, але лісозаготівельники так забруднили її, що мертвою стала Каравайка. І досі гнили в ній колоди, пеньки, відходи. Містки на річці потрухлявіли, дерном укрилися. Густо пішла трава по мостах, у трухлявині яких вужі плодилися — тільки їм тут і зручно.

Стежка підгірком запетляла від річки до спорожнілих уже городів. У селищі чути було встановлене на клубі радіо. Сергій Митрофанович прислухався. Над осінньою землею линула перосійська пісня. Спершу Сергію Митрофановичу здалося — співає жінка, та коли він вийшов до городів, то розібрав, що співає хлопчик, і співає так, як жодний хлопчик ще співати не вмів.

Здавалося, сидів цей хлопчик сам на березі річки, кидав камінчики у воду, думав і розповідав самому собі про те, що він бачив, що думав, а крізь його нехитрі дитячі думки проступав прадавній, аж сивий смуток.

Він наслідував дорослих, цей хлопчик. Але і в наслідуванні його була непідробна щирість, дитяча довірливість до його чистого, ще нічим не затьмареного світу.

— Ах ти ж, хлоп'ятко! — ворухив губами Сергій Митрофанович. — Ах ти ж, хлоп'ятко! З яких же ти земля? — Він напружився, розбираючи слова, та не міг їх розібрати, проте все одно було страшно за хлопчика, думалося: ось зараз станеться щось непоправне з ним, накликає він на себе біду, і Сергій Митрофанович намагався дихати якомога тихіше, щоб не пропустити тієї миті, коли ще можна буде йому допомогти.

Сергій Митрофанович не знав, що хлопцеві вже нічим не допоможен. Виріс хлопець і загубився, як уже не модна річ, у мотлосі естрадної тандити. Слава яскравою блискавкою на коротку мить освітила його життя й згасла в швидкоплинній пам'яті людей.

Радіо на клубі щось заговорило. А Сергій Митрофанович все стояв, спершись на городню планицю, і чомусь тужливо винився перед співуном-хлопчиною, перед тими парубійками, що їхали служити у незнайомі місця, розлучившись з домішкою.

Через те, що в Сергія Митрофановича не було дітей, він усіх дітей мав за своїх, і постійна тривога за них не кидала його. А найпевніше все вийшло так тому, що на фронті він переконав себе, ніби війна ця остання і його каліцтво й муки теж останні.

Не змогли зробити, як мріялося. Він не зміг, батько того голосистого хлопчика не зміг. Усі не змогли. Війна таїться, мов жар на припічку, і землю то в тому, то в іншому місці вогнем проймає.

Через те й неспокійно на душі. Через те й провиня перед хлопцями. По радіо одного разу виступав якийсь заслужений дідок. Чого тільки не наплів він! І не цінує, мовляв, молодь нічого, і старших не поважає, і забула, мовляв, вона, невдячна, чим забезпечили її, що їй побудували...

«То чого ж ти, старе луб'я, хотів: щоб і вони теж голі ходили! Щоб недоїдали, недосипали, годували по бараках вошей та блощиць? Чому удаєш, ніби все гарне дав дітям ти, а погане до них з неба впало? І лаєш молодь так, ніби не твої вони діти, а якісь знайди?..»

Так розхвилювався Сергій Митрофанович, слухаючи того старого, що плюнув у бік репродуктора й вимкнув його. Але ж пам'ять та совість не вимкнеш.

«Докоряти й збиткуватися над молодими — це найпростіше. Ми їх вигодували, і через це вони позбавлені права перечити. Докоряй їм. Потім вони своїм дітям до-

корятимуть. Так і почнеться казка про солом'яного бичка. А от виховати б так, щоб діти поважали старих не тільки за хліб... Оце було б діло! І вовчиця своїм вовченятам корм здобуває, часом теж життям накладаючи. Вовченята їй морду лижуть за це. То щоб і нас облизували? Навіщо ж тоді молодим про гордість та гідність тлумачити? Самі повчаємо, й самі ж до бабога вдаємося!..»

Паня повернулася з роботи й чекала Сергія Митрофановича. Вона замолоду красунею не була. Смуглява, вилицювата, з руками, що рапо звикли до роботи, вона, ще як дівкою була, вже скидалася на молодичю. Але минули роки, відцвіли й зав'яли в родинних буднях її подруги, за якими колись наввипередки бігали парубки, а її час ніби й не торкнувся. Тільки пригасли трохи, полагіднішали очі, пильнішими стали, і обличчя в неї вже не кругле, щокі запали й оголили круте, нежіноче чоло з двома зморшками, що, всупереч усім загально визнаним поняттям про красу, личило їй. Без натуги робила вона будь-яку роботу, ніби безтурботно й легко вміла жити, за що сердилися на неї плаксиві жінки.

«Аби народила дітлахів купу та щоб чоловік не полова попався...»

Вона ніколи не сперечалася з жінками і в балачки про своє життя не заходила. Її чоловік не любив цього, а що не до душі йому, те не могло бути до душі і їй. Адже вона знала: все, що хороше в ній і в ньому, вони перейняли одне в одного, а погане постаралися викоренити.

Стара поралася на городі: виривала редьку, буряки, моркву, невдоволено грюкала відром. Будинок восьми-квартирний, і городу кожному біля квартири припало по півтори сотки. Увесь час длубаючись на городі, Панина мати тим ніби доводила, що вона не дарма їсть хліб.

— А ти ніби під чаркою? — запитала дружина, зустрічаючи Сергія Митрофановича на ганку.

— Та трохи, — винувато відповів він і попереду Пані зайшов до кухні. — З новобранцями зустрівся, от і...

— Ну то й що? Випив то й випив. Я ж нічого...

— Привіт вони тобі передавали. Всі передавали, — сказав Сергій Митрофанович. — Це тобі, — тицьнув він пакупочок Пані. — А оце всім нам, — поставив красиву пляшку на стіл.

— Чи ти ба, які вони шерехаті, вемов миші. Чи їх же їдять?

— Сама ти миша! Пермяк — солоні вуха! — з усмішкою відповів Сергій Митрофанович. — Поклич матір. А втім, зажди, сам покличу. — І, похнюпившись, додав: — Щось мені сьогодні!..

— Митрофановичу-у! Чого це ти? — Паня швидко підскочила до нього і підняла за підборіддя чоловікове обличчя, зазирнула в очі. — Роз'ятрили тебе знову? Роз'ятрили... — І заквапилася: — Я от що скажу, послухай ти мене — не ходи більше на оту комісію. Щоразу немов зварений повертаєшся. Не ходи, прошу тебе. Чи багато нам треба?

— Не в тому справа, — зітхнув Сергій Митрофанович і, прочинивши двері, гукнув: — Мамо! — і голосніше повторив: — Мамо!

— Чого тобі? — невдоволено обізвалася стара і дзенькнула відром, даючи зрозуміти, що людина вона зайнята і відриватися од діла їй ніколи.

— Ідіть-но до хати.

Панина мати була колись жінкою товариською, любила чарку і не лише у свята, а тепер удавала з себе святеницю. Зайшовши до хати, вона побачила пляшку на столі й забурчала:

— З якого це дива? Другу групу дали?

— На третій залишили.

— На третій. Вони тобі другу вже на тому світі вирішать...

— Сідайте вже, не бурчіть!

— Нема коли мені з вами розсиджуватися... А овоч хто копатиме?

Панина мати й сама Паня багато років тому виїхали з рідного села, але говірки тієї так і не забули.

— Скільки його там, того овочу! Чотири редьки, з десяток морквин! — сказала Паня. — Сідайте, коли запрошують.

Стара подзенькала вмивальником, підсіла бочком до столу, взяла пляшку з яскраво розмальованою наклеюю.

— Ти ба, що наліпили на пляшку! Дорого, мабуть?

— Не дорожча за гроші! — одказала Паня, ніби підтримувала чоловіка у вільних витратах.

— Сма-ачне-е! — сказала Панина мати, церемонно випивши чарочку, і Сергій Митрофанович згадав, як парубок у кепці обсмоктував сир з пальця. — І чого ти така жаднюща, Паранько? — Розсердилася стара. — Десь же

агрус маринований є, огірочки. У нас усе є! — гордо стукнула вона кулаком у груди й метнулася у погріб.

Після другої чарки вона сказала:

— Мені не настачиш,— і пішла, залишивши дочку з чоловіком на самоті.

Сергій Митрофанович сидів на покуті, прихилившись потилицею до стіни, заплющивши очі. Дерев'янка, витерта ганчіркою, сушилася на припічку, і без неї було легко позі, легко тілу.

Прибравши зайве зі столу, Паня сіла біля чоловіка, обняла його.

— Хоч би заспівав. Рідко ти співаєш тепер.

— Чуєш, Паню! — розплющив очі Сергій Митрофанович, і десь у глибині їх угледіла Паня біль.— Адже я ніби й не сказав тобі жодного разу, що люблю тебе?

Паня здригнулась, одсторонилась від чоловіка, і по обличчю її промайнув переляк.

— Що це ти! Що ти! Господь з тобою!

— Отак і проживеш життя, а головного не зробиш.

— Та не лякай ти мене-е!

Він пригорнув її до себе. Потилиця дружини здавалася під долонею по-дитячому безпорадною. Паня затихла під його рукою і голови не підводила, зникла, видно.

Потім вона ласкаво провела долонею по його обличчю. Долоня була в мозолях, чіплялася за непоголені щоки. «Шерехаті»,— згадав він. Паня затишно припала до його плеча.

— Рідний ти мій, єдиний! Тобі хочеться, щоб усі щасливі були, та як же це зробити?

— Старіємо ми з тобою,— відчуваючи під рукою загострені хребці її спини, ледь чутно промовив Сергій Митрофанович.

— Таке й скажеш...

— Старіємо, старіємо,— наполягав він і, відсторонивши дружину, попросив: — Налий лишень по останній. Вип'ємо з тобою за всіх нас, стареньких.— І сам себе перебив: — Та ні, хай за нас інші, якщо згадають, а ми з тобою за хлоп'ят. Їдуть десь зараз...

Паня хутенько пурхнула з лави, налила чарки по вінця, коли випили, звучно поцілувала його в губи й затулилася після цього хусткою.

— А щоб вас, окаянних! — забурмотіла стара в сінях.— Ніяк не намілюються! Купу дітей би вам — ніколи було б чоломкатися!..

У Сергія Митрофановича здригнулися повіки, враз безпорадним зробилося його обличчя, погано виголене на запалих щоках і під нижньою губою,— вразила стара в найболючіше місце.

«З чого б ото я язиком своїм довгим плескала! Ну то й що? — хотіла сказати Паня.— Дітлахи, вони поки малі — добре, а потім гляди — одколупувати від серця доводиться...» Але за багато років вона навчилася розуміти, що й коли говорити треба.

— Плюнь ти на неї! Співай краще. Може, на душі полегшає.

Сергій Митрофанович посидів, затиснувши обличчя в долоні, й тихо, ніби для себе, заспівав:

Солов'єм залетнім
Юність пролетела...

Паня слухала, слухала й заткнула рота хусткою. Вона сама не розуміла, чого плаче, і любила в ці хвилини свого Сергія так, що коли б сказав він їй зараз — піди і вмири, вона пішла б і вмерла б без страху, з гірким щастям у серці.

Не прибираючи рук від уст і погано бачачи його крізь сльози, Паня голосила в думці: «Ой Митрофановичу! Ой солдате ж ти мій одноногий!.. Так, видно, й не забудеш ти війни до самої смерті. Де твоя пам'ять зараз бродить? Розорали ж окопи, хлібом засіяли, а ти й досі там, досі там...»

— Ще отієї. Про нас з тобою.

— А-а, про нас. Ну давай про нас:

І ясної днини,
І вітчю похмурую...

І знову побачив Сергій Митрофанович перед собою стрижених хлопців, гарно вбрану заплакану дівчину, що біжить за вагоном. Ця пісня була і про них.

Старі жінки на призьбі слухали й сякалися. Панина мати жалісно розповідала вже в котрий час:

— В ансамблю його кликали, він, дурень, не погодився.

— Ти сама поміркуй, кумо: коли б усі по ансамблях та по хорах, хто б тоді воював та робив?

— Отаке скажеш, Анкудинівно. Воювати й робити кожний може. А талан богом даний. Навіщо він даний? Для діла даний.

— Талан у кожної людини є, та розпорядження на нього не видане.

— Ось у мене талант був — дітей родити...

— Цих талантів у нас у всіх надміру.

— Тихше, баби, слухайте.

Та протеревенили пісню баби. Почекали вони ще, поповіхали й, одні хрестячись, а інші просто так, порозходилися.

На селище внала ніч. Із низини, від річки, тягло по видолинках памороззю, і псевдовзі трава взялася інеєм. Почало вибілювати городи, отаву на покосах, дахи будинків.

Стояли нерухомі ліси, і клякнуло на них останнє листя.

Шурхотом і дзвоном виповниться вранці ліс, а поки що над селищем пливло темне небо з яскравими голчастими зірками. Такі дозрілі зірки бувають тільки восени.

Спокій панував на землі. Спали люди. І десь у чужій стороні вічним сном спала гарматна обслуга, багато гарматних обслуг. Обважніла від металу й крові багатьох війн, земля покірливо приймала осколки, глушила в своїх надрах відгомін битв, але в тілі старого солдата війна жила непозбутно. Він завжди чув її у собі.

Переклала Надія НІКОЛЕНКО

ГРИГОРІЙ БАКЛАНОВ

Почому фунт лиха

Був травень, уже минав шостий день як закінчилася війна, а ми все стояли в німецькому селі: четверо розвідників і я, старший над ними. У тому селі, не схожому на наші, було дванадцять міцних будинків, під будинками — дбайливо підметені підвали, посипані піском, і там — бочки холодного сидру, на подвір'ях — кури, рожеві свині, у стійлах важко зітхали голандські корови, а за будинками, на добре угноєній землі, ріс хліб. І мирне травневе сонце освітлювало все це: і хліб на невеличких полях, і червону черепицю дахів, і рожевих свиней, і хазяїв, що добродушно розкланювалися щоранку. Вони якось одразу, не роздумуючи, перейшли у стан миру, на-

стільки просто, ніби для цього вимагалось лише зняти чоботи і взути домашні повсякденні капці, оті домашні капці, які шість років тому вони зняли, щоб узути чоботи... Про війну вони говорити не любили, лише осудливо похитували головами і називали Гітлера: це він винен у всьому, отож нехай він за все й відповідає. А вони зняли з себе чоботи.

На другий день миру за селом, у хлібах, ми піймали німецького єфрейтора. Високий, у чорному блискучому офіцерському плащі з оксамитовим коміром, він стояв серед нас, і ми, взявши його, вперше не знали, що з ним робити. Дивлячись на єфрейтора, що сутулуватو підняв під плащем прями плечі, я раптом відчув умовність багатьох людських понять: позавчора він був ворог, а зараз уже не ворог і навіть не полонений, але водночас було ще незвично його відпускати.

Пам'ятаю липень сорок першого року. Ми відступали, і багатьох уже не було на світі, але, взявши в полон німця, побачивши, що в нього великі робочі руки, ми попліскували його по спині і щось намагалися пояснити, ніби співчували, що от він, робітник, і що Гітлер зробив з ним, примусивши воювати проти нас. І годували його зі свого казанка. Так було на початку війни. І ось вона закінчилася, перед нами стояв німецький єфрейтор, спійманий у хлібах, і ніхто з нас не міг підбадьорливо поплескати його по спині. Не могли ми зараз сказати один одному, як, напевне, говорили солдати після минулих війн: «Ти — солдат, і я — солдат, і винні не ми, а ті, хто примусив нас стріляти один в одного. То нехай вони й відповідають за все». Інше лежало між нами, іншою мірою після цієї війни вимірювалася провина й відповідальність кожного.

Але, очевидно, жителі села і хазяїн будинку, в якому я стояв, не відчували цього. Вранці, коли я, повісивши на спинку дерев'яного ліжка пояс і пістолет, снідав, він заходив з люлькою в зубах і вітав «гера офіціра». Спочатку — від дверей, але через днів два він уже сидів біля столу, заклавши ногу на ногу. У вікно косо світило вранішнє сонце, і він, жмурачись, посмоктуючи люльку з чорною від нікотину металевою покринечкою, з задоволенням дивився, як «гер офіцір» їсть. Він теж колись був молодий і розумів, від чого у молодій людини вранці такий хороший, повноцінний апетит. Примружені очі

його світилися доброзичливістю. Чути було, як на подвір'ї бігає, брязкає емальованою дійницею дружина. У вісімнадцять років вона вже народила йому сина і тепер, у тридцять два, зовсім не схожа була на матір цього довготелесого, на півголовни вищого за батька, худого пащадка. Нам навіть здалося спочатку, що це син не її, а його від іншого одруження.

Першого ж дня хазяїн попросив у мене дозволу відлучатися з дружиною на ніч в інше село до родичів: дружина в нього — молода ще жінка, а тут солдати... Щоб у мене не виникло сумніву, з нами буде лишатися син. З нами лишалося все його майно, корови, свині, і в мене не виникало сумніву з приводу причин, через які в будинку ночуватиме сип.

Вони йшли з дому, коли сідало сонце, а хлопчина допізна ще дзеленькотів у хлівах ключами. Ми не звертали на нього уваги. Зібравшись на подвір'ї, дивлячись на захід сонця, розвідники стиха співали на два голоси про козака, що поїхав на війноньку, і пісня ця, сто разів чула тут, у Німеччині, щемила серце.

Рано-вранці, ще до схід сонця, хазяї поверталися. Він ішов вітати «гера офіціра», вона відразу ж починала поратися на подвір'ї, повними рожевими руками замішувала свиням, і все горіло в її руках. На подвір'ї ліпиво грілися на сонці мої розвідники, вона бігала з корівника до хати, з хати до корівника, розносячи запах хліва, коров'ячого молока, гарячого поту і, стріляючи очима, намагалась на бігу мазнути когось підтичкою по колінах. А коли вона, взявши руки в боки, стояла в хліві і свині, товплячись біля корита і повискуючи, терлись об її розставлені голі ноги, вона зі своїми могутніми стегнами, міцними формами і заклопотаним лицем вгодованого дитяти здавалася серед рухливих свиней пам'ятником ситості й достатку. Хазяїн був незграбний, жиливий, сухоплечий, з великими кистями рук і незгасною люлькою в зубах. Але під розслабленою ходою, під всім тим домашнім виглядом відчувалася добре прихована військова виправка.

Отак і того ранку він сидів біля столу, поки я спідав, заводячи обережні розмови. А я дивився на нього і мені смертельно хотілося додому, наче ми не шість днів, а сто років стоїмо вже у цьому чистенькому німецькому селі, що якимсь дивом опинилося в стороні від головної дороги війни. Було одне тільки приємне сьогодні: на подвір'ї че-

кав на мене новий мотоцикл. Його вранці привели розвідники, і я ще не бачив його.

Перед вікном, несучи поперед собою мокру дубову діжку, пройшла Магда зі своїм незворушним старечим обличчям і голими по лікті залізними руками. На ногах у неї були солдатські чоботи на підковах, з коротенькими халявами. Вона працювала у наших хазяїв з осені. У цьому селі, здається, тільки для неї одної не настав мир, як уже не могло настати для неї й майбутнє. Все, що було в неї, лишилося в минулому, а їй, з її залізним здоров'ям, судилося ще довго жити.

У неї був чоловік. Комуніст. Його вбили на мітингу ножем у спину. У неї був син, пізно народився, єдиний. З ним вона прожила друге життя — вже не своє, а його. Його вбили у сорок четвертому році на фронті.

Заспаний командир відділення розвідників Маргослін, у гімнастерці без пояса, босий, підійшов до неї і взявся за діжку. Вона не випускала її з рук, тримаючись за неї міцно, і деякий час, стоячи посеред подвір'я, вони тягнули ту діжку кожне до себе. Потім Маргослін легко поніс ту діжку на своєму плечі, а Магда йшла за ним з темним, навіть у сонячний день, обличчям. Так вони сховались за хлівом.

Я жодного разу не бачив, щоб когось із хазяїв мої розвідники намагалися в чомусь допомогти: ні хазяйці, ні хлопчиків. Єдина, кого вони жаліли, не вміючи навіть того пояснити, була Магда — старенька бабуся, яка все втратила на війні і працювала на людей, які не тільки нічого не втратили, але, здається, ще й придбали.

Я, доївши яечню зі сковорідки, налив собі другу склянку вина. Воно було світле, прозоре, тільки-но з льоху, і порожня склянка зі слідами мокрих пальців ще довго вкривалася на столі холодним паром. Потім я одягнув португезю — хазяїн шанобливо спостерігав це, — застібнув широкий офіцерський пояс, відчуваючи кожний мускул, з особливим задоволенням одяг офіцерського кашкета і вийшов на подвір'я. Навіть провоювавши таку війну, людина в двадцять два роки, по суті, лишається дуже молодою, якщо можуть бути важливі всі ці дрібниці, та ще й в очах німця.

Після холодного вина сонце надворі сліпило, а під вікном, біля білої стіни, яскраво пламенів синьо-темною емаллю і нікелем мотоцикл. Він здригався від заведеного мотора. Я вивів його з подвір'я і ледь встиг поставити ноги

на педалі, як він рвонувся піді мною, й польова дорога помчала, стрімко розходячись, назустріч. Я мчав нею вгору до голубої стіни неба, і це була правда, що закінчувалася війна і ми в Німеччині. За всіх, хто не дійшов сюди. Я ще додав газу і відчував лише вітер на зубах і холодок під серцем — гострий холодок життя.

За перевалом було ще село, і там стояв Володя Яковенко, начальник розвідки другого нашого дивізіону. Теж з чотирма розвідниками. По кам'янистому підйому в лісі, допомагаючи ногами, я добрався на перевал, і звідти, з оглушливим тріском, стріляючи назад з вихлопної труби, мотоцикл увірвався у вулицю. Дерев, віконниці будинків, палісадники — крізь пелену сліз все злилося у дві сонячні смуги, що зупинилися з обох боків.

Спереду — розвилка вулиць, купа бруківки посередині. До Яковенка — праворуч. І саме в той момент, коли я вже повертав, нахилившись разом з мотоциклом, з-за будинку вискочило цуценя. Просто під колесо. Все сталося в одну мить — руки зробили своє діло швидше, ніж свідомість. Я встиг відвернути, затормозивши. Мене викинуло з сідла, вдарило об землю і ще волокло по пилюці, а я хапався за неї долонями.

Згарячу я схопився. Біля будинку трирічний хлопчик тримав на руках цуценя. Він не тікав, лише з жахом дивився на мене круглими очима і міцно притискав до себе цуценя.

Від удару об землю в мене тріснуло галіфе на колінах, крізь пилюку на обпалених долонях виступила кров. Зім'ятий мотоцикл лежав на купі каміння, заднє його колесо крутилося. Я сів на камінь. Ноги в мене тремтіли. Я виплюнув з рота землю. В отупілій свідомості майнула одна чітка думка: «Отак і розбитися міг. Після війни...» Від Яковенка вже бігли сюди розвідники. Вони принесли мене до хати частинами: окремо мене, окремо кашкета, якого хтось із хлопців знайшов на другому боці вулиці.

Поки з мене стягали чоботи, Яковенко стояв поруч зі склянкою горілки в руці.

— Пий,— сказав він.— Кістки цілі? Як, хлопці, кістки цілі?

І пальцями обмацував мені голову.

— Терпиш? А тут? Ціла! Значить, можна, пий!

Коли всі розійшлися, він сів поруч мене на ліжку. І лише тоді я помітив, що в нього обличчя хворої людини. Від нього несло горілкою.

— Знаєш,— сказав він,— я був у концтаборі. Тут, виявляється, був концтабір. За три кілометри звідси. Я вчора їздив туди.

Він витер долонею лоба.

Я знав, що в нього у сорок першому році під Києвом загинув батько, комісар танкового батальйону Яковенко. А через два роки після того до них додому прийшов якийсь чоловік і сказав матері, що він був у полоні в одному таборі з їхнім батьком і втік звідти, з Німеччини. Батько їхній тікати вже не міг і просив лише передати родині, що живий. Мати написала про це на фронт синові, не знала, вірити цьому чи ні?

Відтоді в Яковенка була одна потаємна надія: ось ми звійдемо на територію Німеччини, і він довідається про батька. І що ближче був кінець війни, то нетерплячішою ставала ця його надія.

Учора вперше побачив він нарешті німецький концтабір. Тим самим шляхом, од воріт табору до крематорію, яким пройшли тут сотні тисяч мучеників, йшов він по землі, що ввібрала їхню кров. Він уже знав, що коли і був серед їхніх, назавжди зниклих, слідів слід його батька, ніхто ніколи не розповість йому про те.

— Там канава така. За крематорієм.— Він раптом дуже зблід.— Мухи над нею. Зелені... Я не одразу зрозумів... Лише раптом страшно стало. Запах, напевне... там людський жир, у канаві. Людей палили, і туди стікало...

Він похитнувся, сутулячись стискав колінами руки.

— Знаєш,— сказав він,— я одну надію маю: батько був комісар. А комісарів у полон не брали... А потім той чоловік сказав, що в таборі батькове прізвище було Яковлев. Не Яковенко, а Яковлев. Може, переплутав з кимось?.. Мати його більше ніколи не бачила.

Що я міг йому сказати? Я сказав, що це дуже можливо і навіть напевне, і особисто я знав кілька таких випадків. От, наприклад, у нашому полку, коли ми проривалися з оточення...

Яковенко сидів похитуючись, очі його були заплющені, лице зблідле, а на порожевілих скронях і на лобі виступив піт.

Вночі, раптово прокинувшись, я побачив над собою на столі широку тінь: плечі на всю стелю і втягнуту в них голову. Підперши кулаком скроні, Яковенко сидів за столом, дві свічки в блюдечку освітлювали знизу його обличчя.

Почувши, що я не сплю, він у капцях на босу ногу, в галіфе, в розперезаній гімнастерці пересів до мене на ліжко.

— Мені там сказали, попіл... попіл спалених людей вивозили на шлях. Поля удобрювали попелом.

Він потер горло. У нього пересохло в роті, і голос був пересохлий.

— Я повернувся й питаю їх: «Знали про все це?» — «Нікс, нікс». Не знали, кажуть. То йдіть подивіться! — широка шия його налилася кров'ю.— Не йдуть. Не хочять іти. Зрозумів? Там людей палили. Попелом удобрювали землю. А вони тепер жеруть хліб.

Він звівся, вогні свічок заколивалися, тіль руки метнулася по стіні до полицки. Взявши звідти якусь річ, Яковенко повернув її клеймом до світла: «Бачиш?» Клеймо було французьке. У хиткому світлі дивилися на нас зі стін, з полицок речі, дивно не схожі одна на одну. Це були речі різних сімей, які ніколи не знали одна одної, що розмовляли різними мовами, тут були зібрані речі людей, тепер, мабуть, уже знищених. А на подвір'ї стояли корови, вивезені з Голландії, свині, привезені з Данії. І в декількох кілометрах звідси — концтабір.

Я не міг наступного дня дивитися на поля. «Попелом удобрювали землю...» Я все-таки не хотів вірити цьому. Я знав уже, як легко при бажанні провину одного чи кількох переносять на всіх. Але мовчали всі. І ті, хто знав, і ті, хто тільки здогадувався, і, навіть, ті, хто не схвалював.

Ми спускалися з гори, і розвідник, натягуючи віжки, притримував коней. Я лежав на сіні, світило сонце, від розігрітих коней відгонило потом. Крізь ребра хури бігли назад поля. На розрихленій сірій землі — молодий, припорошений пилом хліб. Він соковито лиснівся, набираючи сили. І я не міг дивитися на ту землю і на той хліб.

У голубому ідилічному небі Німеччини пливли чисті, аж білі хмари. Тіні їхні невагомо пливли по землі. Мир і тиша. Але скільки людей в умовах завойованого миру мали воскресити і знову ховати вбитих, а окремі щасливчики — зустріти похованих.

Ми в'їхали у вулицю, розвернулись біля двору, і розвідник погнав коней назад — він поспішав, а я пішов додому. Нікого з моїх хлопців на подвір'ї не було, а хазяї, як тільки помітили мене, сховались у хлів і почали там

перешіптуватися. Кілька разів звідти визирали їхні схвильовані лиця. Щось сталося, поки мене не було.

Я сів на лавку, випростав ногу, яку боляче було згинати, хотів закурити. Але на мені було синє галіфе Яковенка, а я забув перекласти в нього свою запальничку. Хазяїн уже йшов сюди. Я послинив палець і почав обтирати роздряпаний збоку пасок.

Хазяїн був привітливіший, ніж завжди. Побачивши в руках моїх сигарету, зразу ж, але неквапливо, як доброму знайомому, підніс вогню і дав прикурити. Після цього теж сів на лавочку — мужчина з мужчиною.

Ще прикурюючи, я закріпив одним оком, як пробігла до свинарника хазяйка. Обличчя в неї було гнівне і разом з тим перелякане, ніби готове до приниження. Хазяїн нічого цього не помітив. Він палив люльку, і сонце рівно освітлювало нас обох на лавочці під вікном. А тим часом до нас ішов його син з записною книжечкою і олівцем у руці. Він зупинився переді мною, тримаючи розкриту книжечку перед очима, немов збирався співати, бо й прокашлявся. Я дивився на нього знизу. Коли він заговорив, плечі його опустились, шия від хвилювання витяглася. Він говорив швидко, і я вловлював суть тільки окремих німецьких слів. Але він наполегливо повторював знову і знову, і я второпав нарешті. Виявляється, поки мене не було, хтось із розвідників застрелив свиню.

— Ершос, ершос! — повторював він, показуючи, як це було зроблено.

Через подвір'я, поблискуючи новою шкіряною курткою, пройшов, похитуючись, Маргослін. На розвідку вийшов, а тому тримався незалежно. Хлопчик не бачив його. З плямами хвилювання на обличчі він говорив:

— Це була хороша свиня. Вона мала тридцять кілограмів ваги і ще могла рости. Але це вже були тридцять кілограмів повноцінного свинячого м'яса. І кожний кілограм коштує...

Він уже кілька разів сказав «костен». З дитинства я пам'ятав це німецьке слово. Тоді я знав віршик: «Гутен таг, ф'рау Маєр! Вас костен ді аєр? — Ахт п'фенніг. — Ахт п'фенніг? Дас ієт цу тоєр!..» Добра, славна ф'рау Маєр!

У цю війну був есесівський генерал Маєр, кат і садист. Підтягнувши ноги під лавку, впираючись у неї, хазяїн злегка похитувався. Кістляві плечі його піднялися, голова сховалася в них. За весь час він не вимовив жодного слова, він слухав і з заплющеними очима похитував

димуючою люлькою. Я чомусь глянув на його руки й пальці, що обхопили дошку. Це були великі робочі руки. У їхніх зморшках і круг великих нігтів в'їлося щось чорне. Земля? А може, попіл?

Німець похитував димуючою люлькою, а син його при мені підраховував заново те, що вже було підраховано всією родиною. Я повинен був переконатися і сам побачити, що мене тут не опукують, що за хороше свиняче м'ясо з мене візьмуть помірну ціну. В нього зблід ніс, а руки рухалися швидко-швидко. Піднісни записну книжечку близько до очей, він прочитав прізвище того, хто застрелив свиню: «Зольдат Макарушка». І глянув на мене. Я не зразу збагнув, що це, ледве вимовлене, чуже на слух «зольдат Макарушка» і є Макарушка — отой, наймолодший з моїх розвідників.

Він прийшов до нас у визволеному українському селі, до мене, першого, кого зустрів із начальників. Босий, здичавилый і — по очах було видно — дуже голодний, він просив, щоб ми взяли його з собою на фронт. У цьому селі його ніхто не знав, він появився тут навесні, коли ще не зійшов сніг і теж був босий, а крізь подерті штани виднілися сині від холоду коліна. Жінки вважали його недоумкуватим і, жаліючи, зрідка годували. З тієї самої причини, що закріпилася за ним слава блаженного, він не був зісланий у Німеччину.

Він зразу звик до розвідників, але довго ще, розповідаючи щось, говорив про нас «росіяни», як говорили німці, а від них і жителі окупованих областей. Був він тихий, необразливий і тепер, коли від'ївся, дуже сильний фізично. Не пам'ятаю вже, хто перший охрестив його Макарушкою, але це ім'я на диво пристало до нього, здорового, лагідного хлопця, і всі так і звали його, а справжнього імені його ніхто не пам'ятав. Одного разу, коли ми вдвох сиділи на спостережному пункті, він розповів мені про себе. Він був з партизанського села. Майже всі чоловіки і батько його пішли в ліс, але німці чомусь не чіпали сім'ї, не мстили. Потім однієї ночі було влаштовано облаву. Жителів зігнали в школу, забили двері і будинок підпалили. Тих, хто намагався вискочити з полум'я, розстрілювали у вікнах. Там, у полум'ї, загинула його мати. І все ж, хоч облава була несподівана, багато матерів устигли сховати своїх дітей. Сховалась і частина жителів. Їх знаходили потім по льохах, по підвалах. Вночі вели їх на розстріл. Макарушка ніс на руках дворічну сестричку.

Біля яру всіх вистроїли. Одного Макарушка не міг простити собі: що в той останній момент тримав сестричку на руках.

— Мені б її на землю поставити. Маленька, загубилася бдесь, може, й не помітили б. Адже ніч. А вона злякалась і тримається за мене так, що й не одірвеш. Нігтики в неї були, і так вона ними вп'ялася в мою шию.— Він показав собі на шию. І я тоді подумав: скільки він житиме на світі, завжди відчуватиме ті нігтики дворічної дівчинки, яка усім своїм крихітним тілом відчула смерть.

«Вона могла ще рости й рости...» — сказав молодий німець про свиню, що важила тридцять кілограмів. Це була його свиня, і ніхто не мав права безкарно стріляти в неї. І батько, сидючи на лавці в хатніх пантофлях, похитував люлькою: він був задоволений своїм сином.

Я дивився знизу на молодого німця. Йому чотирнадцять років, і голос у нього ще ламається, не змужнів ще. Йому стільки ж, скільки було Макарушці, коли його з дворічною сестричкою на руках повели розстрілювати, коли він потім, уночі, виповз із загальної могили і поповз до лісу і там один, як звір, травами заліковував рани.

Цей у чотирнадцять років ще не звідав, чому фунт лиха, але він уже добре знає, скільки належить одержати за кілограм повноцінного свинячого м'яса. І от з рахунком у руках стоїть переді мною, впевнений у своєму праві пред'являти нам рахунок.

Увечері ми їли свинину. Хазяї ферми, як завжди в таку пору, пішли, але були дуже невдоволені нами. В очі вони не дивилися, хазяйчині щоки були запалені від висохлих сліз. Тільки син, молодий управитель, все ще порався по господарству.

За фермою, за невеличкими, добре обробленими полями сідало в тісноті сонце, обламуючи промені об загострені дахи. Яскраве призахідне світло тремтіло в прозорому повітрі, а в кімнаті вже стояли сутінки.

Я почув, як стукнула хвіртка. Потім — незнайомі човгаючі кроки. З вікна мені було видно частину двору. Я зачекав і побачив людину. Людина була дуже виснажена, вона тягла ногу, але подвір'ям ходила так, що я відчув: вона вже колись бувала тут. Дійшовши до порога свинарника, людина зазирнула у його темну глибину. Вона не бачила, що з-за стосу дров за нею спостерігає

хазяйський син. А він уже виступив наперед, готовий грізно гукнути, але тут щось змінилося на його обличчі: він упізнав ту людину.

Кроки чулися вже на ганку. Фіранка на вікні відрізала тулуб, і я побачив тільки ноги в стоптаних черевиках, що піднімалися сходами. Тій людині було боляче ступати на праву ногу. Лиш ступне на неї і одразу ж перескакує на здорову, а хвору плазом тягне за собою.

Прибулий не зразу знайшов клямку дверей, деякий час я чув його важке дихання. Нарешті двері відчинились, і він ступив через поріг. Це був старий чоловік у сірій, очевидно, не своїй одежі: вона вся висіла на ньому. Він оглянув кімнату, і мені знову здалося, що він уже бував тут колись.

— Здрастуйте! — сказав я з темного простінка.

Він здригнувся, швидко повернувся з якимось дивним виразом очей. Але то не був переляк. Придивившись до мене, він привітався, зняв з голови круглу шапочку, які носили в таборах, і щось запитав польською мовою. Я знизав плечима. Тоді він показав рукою на всі речі у кімнаті і спитав ще раз польською мовою, тоді німецькою. Він шукав німця, хазяїна цього будинку. Я сказав, що той взагалі тут, але зараз відсутній. І помітив, з яким напруженням чекав він моєї відповіді.

— Хієр, — повторив він, заспокоюючись. І раптом подякував: — Дзенькую.

Я підсунув йому важкого дубового стільця, він сів, і я помітив, як гостро позначилися в нього худі коліна. Тепер, зблизька, було видно, що він не старий, а просто дуже змучений чоловік з запалими скропями й сірим безкровним обличчям. Мені саме принесли на тарілці засмажений кусок свинини і смажену на свинячому салі картоплю. Все це було ще гаряче, пахло, і запах цей драгував голодну людину. Він кілька разів глянув на тарілку. Мабуть, із зайвим поспіхом я присунув до нього свинину. І побачив жах у його очах.

— Ніц! Ніц! — затряс він головою.

— Та їжте, їжте, — наполягав я. — Мені зараз ще принесуть.

Але він кволою рукою упирався в тарілку. І я поступився, нічого не розуміючи. Ніяковіючи, я налив йому вина. Він подякував очима і жадібно випив: йому хотілося пити. Скроні його то надималися, то западали, на руці, що тримала склянку, було чітко видно зап'ястя — браслет

із сухожилля і кістки, що променями тягнулися до пальців. На зарослий кадик, що рухався то вгору, то вниз, дивитися було страшно.

Він закашлявся, не допив, і кашляв довго, болісно, аж поспнів. Потім, знесилений, зі сльозами на очах, він довго не міг віддихатись, руки в нього трусилися.

— Ви раніш тут жили? — запитав я, відчуючи, як йому незручно за свою слабкість. — Ви знаєте цей будинок?

Він заперечливо похитав головою.

— Поляк, — сказав він, пояснюючи цим своє становище тут, становище людини, силою загнаной в Німеччину. — Я хотів бачити його.

Він стукнув по столу, потім глянув на мене.

— Моя дружина жила тут. Тут. — Він показав у вікно на корівник. Підносити руку йому було важко. — І тут у мене був син. — Він знову глянув на мене. — Коли він народився і закричав, вона затисла йому рота рукою, щоб ніхто не почув. Але приховати можна тільки мертвого. Одного разу вона годувала його, і до хліва ввійшов німець. Він нічого не сказав, він тільки поглянув на дитя, як його годують. Вона не могла мені пояснити, як він подивився, тільки плакала й тремтіла вся, коли розповідала про це. Що я міг зробити? Я працював у німця отам, у тому селі, але що я міг зробити?

Сірі, сухі губи його, наче зацімбили від холоду і ворушилися дуже повільно. В ранньому присмерку світло вікна блищало, як скло, в його нерухомих очах, погляд їхній був звернений всередину.

— Тепер я знаю, як він подивився. Він, хазяїн, харчував її, щоб вона могла працювати, а дитя ж то висмоктувало з неї силу... Після цього вона ховала хлопчика в свинарнику, коли йшла в поле. Вона каже, що почула його крик. Але я думаю, що той крик весь час був у неї в серці. Вона тікала з поля і чула, як кричало дитя. А німець на подвір'ї запрягав коні, щоб їхати в гості. І свинарник був закритий ззовні дошкою. Вона кинулася туди, вона відчувала. І коли розштовхала свиней, побачила нашого хлопчика. З того часу вона бачила тільки це. А коли вона зовсім втратила розум і вже не могла працювати, німець узяв її за руку і відвів у гори, в табір. Там був крематорій. Вона не розуміла, куди її ведуть, і це було її щастя.

Про все це він розповів мені, мішаючи польську мову

з німецькою. На подвір'ї тихенько у два голоси співали розвідники. Я вже майже не розрізняв характерних рис його обличчя: одні лише тіні замість щік, і в присмерку блищали очі в глибоких очних ямках.

— Півтора року я був у таборі й вижив, щоб прийти сюди, — сказав він.

Я згадав, як хлопчина, хазяйський син, дивився на поляка з-за купи дров. Я підійшов до вікна, гукнув Маргосліна. Пісня обірвалася, і я почув, як, наближаючись, зарипіла шкіряна куртка. Маргослін зупинився, підняв угору обличчя: він був малого зросту.

— Приведи сюди хлопчиська, — сказав я.

Хвилину десять чути було голоси і кроки на подвір'ї, за хлівами, навколо будинку. Стало зовсім темно в кімнаті, лише світилось у двох вікнах на стінах і в темному кутку — дзеркало. На всяк випадок я спитав у поляка, чи знає він село, куди ходив ночувати хазяїн, і чи зможе йти з нами. І тепер ми сиділи мовчки. Нарешті з'явився Маргослін. Хлопчиська ніде не було, як я й думав.

Вчотирьох — поляк, Маргослін, Макарушка і я — йшли ми через ліс. Місяць, піднявшись наполовину, ніяк не міг вирватися з ущелини гори. Він був величезний, мідно-оранжевий, а гора перед ним — чорна. Нарешті відірвавшись, він почав швидко підніматись угору, праворуч, все зменшуючись. І коли був уже високо, в білому сяйві його, таємниче змінивши вічний пейзаж, ми побачили село: сиюваті стіни будинків, мокрий схил черепичних дахів, у темних вікнах — переливчаті шибки. Ми йшли задвірками. Від дворів тхнуло сонним застоїним теплом хліва, сечею, а знизу — свіжою сирістю: там, під навислими кущами, блискотів по каменях чорний струмок. До нього вели вниз мокрі від роси камінні сходи.

Двоє взяли під нагляд будинок і хлів, двоє тихо увійшли на подвір'я, пусте і мов виметене під місяцем. Дерев'яними сходами ми піднялися на копицю сіна: собака внизу охрип від гавкання, рвався з ланцюга, що звалював його на спину. Але в жодному вікні не світилося, жодні двері не відчинялися.

На сіні, біліючи в пітьмі, лежали поруч дві перини. В них ще лишилися ум'яті тілом сліди. Ми обмацали світлом ліхтариків усі кутки наверху у хліві, в житловому будинкові, на подвір'ї. Тих, кого ми шукали, не було ніде. Їх не було й завтра. Пізніше ми довідалися, що вони пішли на Захід. Всі троє.

Жителі казали, що то були дуже недобрі люди. Дехто говорив навіть, що він був нацист. Чи брат його був нацист. Все це вони говорили тепер.

— Чого ж ви раніше мовчали?

Вони стенали плечима:

— Ми боялися...

Одна тільки Магда не говорила про них ні доброго, ні поганого. Вона взагалі не розмовляла. Ще кілька днів вона приходила, як завжди, рано-вранці, годувала свиней, відмітала подвір'я, доїла корів — виконувала свої обов'язки, це хоч якоюсь мірою сднало її з життям. І надосне молоко стояло у всіх бідонах і кисло.

Мабуть, і зараз наші колишні хазяї згадують ті травневі дні, як чорні дні у своєму житті. Тоді хлопчиську було чотирнадцять років, і голос у нього ще ламався. У багатьох із них тоді ламався голос. Зараз він зміцнів. І цим зміцнілим голосом вони знову заявили світові про свої кривди.

А в ті перші, лічені дні миру стояв переді мною чотирнадцятилітній худий німець з рахунком у руках. Я його бачу й зараз — з поблідлим носом, з плямами хвилювання на обличчі. Його не цікавило минуле, він нічого не хотів про нього знати, він лише хотів одержати за свинину. І вже тоді він був упевнений у своєму праві пред'являти рахунок.

Переклав Арсен ІЩУК

*Люба-
Любонька*

1

Навіть після заходу сонця, коли ідеш додому нічним припущкним полем, навіть цієї пори снують понад головою і квілять боязкі чайки. У польових улоговинах густо залягає туман, усе поле бринить кониками, начебто сама трава оскляніла і бринить без вітру, і добре іти додому повз ці видоліночки і дзвінки лужки, добре ступати м'якою дерновою дорогою.

Про що так журливо кричать чайки? Вони апічогісінько не тямлять ці польові птахи з чубайками на головах, вони квілять і линуць понад тобою, і гадають, що відводять тебе чимраз далі од своїх гніздечок. Та хіба

страшні для них пропахлі сонцем і всохлою травою дівочі руки?

У хаті світиться, паче піч ще не минула, а лише дихнула злегенька з-за діброви. Попід лавами і поза пічкою піби хтось причаївся, а на столі таємничо й музично-тоненько співає самовар. І що тільки не вчувається у цьому наспіві! Сідай на лаву за стіл, прислухайся, і твою душу обморозить на мить холодний посвист січневої заметілі. Потім самовар тихесенько продзвенить весільним дзвіночком, потім уцухне, тоді враз наче заспіває пісню незнамого жіночого хору, ще не співану пісню, найпершу пісню, котру нізащо не запам'ятати, така вона гарна й така невловна у цій сутіні.

Знадвору з дійницею у руках увіходить мати. Вона в сінях, за відчиненими дверима розливає молоко, і чути, як діловито дзюрчить воно, і кіт важко сплигує на підлогу, біжить, хоч і старий вже, канючить, просить теплого молока. Співає самовар. Недопита чашка чаю, босі ноги нечутно ступають м'якими постілками.

— Мамо! Ну що мені з тобою робити? Просила ж я, щоб не поралася без мене. Я б сама подоїла...

— Ой-йой-йой! — неначе не чуючи доччиного докору, удавано плачливо проказує мати.— По вінця налила молока. Іди, негіднику, хлискай!

Кіт прилаштувався біля молочної калюжки. Мати замикає ворота, мие дійницю окропом, що лишився у самоварі, обшпарює вересову гілочку, видобуту з носика дійниці.

— Любо, чуєш, Любонько? Лягала б, голубко, спати, часу-то хтозна-скільки вже набігло.

У вікопце комірчини, запнуте марлею, просотався комар. Він літає десь у темряві, його жалібне дзижчання, то наближається, то віддаляється, і попід це дзижчання підступають до узголів'я втомлені пестощі сну. Люба засинає посміхаючись. Останні враження дійсності перейшли у сон, і дощові краплини впали на дах одна по одній і увірвались, наче три крапки на сторінці хорошої книжки.

Удосвіта понад ланами і дібровою згасли останні спалахи зірниць. Спить село, спить димуючи холодна річка. Далеко в лісі заклично заіржала кобила, у якої зникло з-перед очей лоша, сонно протарабанив у відповідь нічний пастух. Тихо в селі, та немає тиші в дівочому сні. Сниться Любі велике багатолюдне свято, де міниться безліч дівочих стрічок, звідкись іздалеку лине незбагненна

хвилююча музика, мелькають незнайомі і ніби знайомі обличчя, і вглядається Люба у ці обличчя, шукає і очікує когось, проте ніяк не може відшукати і дочекатись. Вона біжить на ту незрозумілу музику, їй забракло сили, вона вдивляється у натовп, серце в неї наче спинилося, ось уже близько, зараз вона побачить когось і все буде гарно, все пливе перед очима, та от щось майнуло. Ой тільки б швидше, їй жарко, задушливо, вона прокидається від солодкого тривожного болю, якусь мить лежить, немов затримуючи щасливий, але зникаючий сон.

Вона шарпає з віконця марлю, і в комірчину вривається широкий сніп ранкового світла. Сон минув, але відчуття його лишилось, і так само тривожно й солодко щось таїться у грудях. Що їй наснилось? Свято? Багато людей? Ні, не те, було щось інше.

Вона поспішала кудись, хотіла щось побачити, щось майнуло, потім усе зникло. Але що ж вона хотіла побачити і хто майнув? Ні, краще не думати, і вона, вдягаючись, намагається думати про щось інше, та хвилювання і радість, відчуті уві сні, лишилися і перенеслися у буденну дійсність.

* * *

Далеко навсібіч розсунулось і мріє від спеки небо. Імлиста, бузкова по краях хмарин синява затулила півсвіту, і сонце плаває у ній від рання до смеркання, а вітер зітхає на зеленій землі. Поворушить траву, скаламутить голубу воду в річці, а тоді ніжно опاخне прохолодним невловним дотиком.

Давно вже, безглуздо задерши хвосту на спину, прибігли до села корови, стоять у холодку просторого старого хліва, а довкола хліва, на осонні, літають гедзі.

Селом мандрують за півнем кури або лежать у гарячій, як попіл, дорожній куряві. А півневі жарко і навіть ліньки горлати. Пахнуть теплом копи край дороги. Осока біля мосту схилилась, коли хура з перевіяним житом простукотіла по ньому і спинилась.

Люба підв'язала віжки до передка хури і глянула з-під руки на сонце. Потім стрибнула з хури і на хвилинку подалась до води. Тут, біля мосту, річка роздвоювалась, і край очеретяного острівця ховався аж попід самим мостом.

— Ой як же пити хочу, вмираю! — Агнійка теж

спустилася до води, роззула черевики, не соромлячись, відкрила голі білосніжні ноги.

Подружки поплескались трохи і посідали на великий камінь під мостом.

— Спека, Агнійко...

Люба пестливо притулилась своєю щокою до Агнійчиної.

— Знала б, який сон мені сьогодні вночі наснився...

— Знову, либонь, міста різні. Ой Любо, і чого ти все замислюєшся?

— Та я не замислююсь...

— Ні, замислюєшся. Як тільки що, так і замислюєшся. А я ось не замислююсь, а наревуся ото вдосталь, і край. А тоді знову регочу цілісінський тиждень,— Агнійка бовтнула ногою у воді і заспівала зміненим голосом:

Це, дівчатовька, не озеро,
Це не озеро — ріка.
Це, дівчатовька, не парубок —
Половина глупака.

Та й вибігла на прибережний моріжок, розгинаючи коліньми прозору воду.

— Любо, дивись-но, зальотник наш іде, вичепурився, як на розглядини.

З того краю мосту дибав у черевиках і картатій сорочці Афріха. Він сплюнув через поруччя і привітався з Агнійкою і Любою, переступаючи з ноги на ногу.

— Що, хуру возите? — поспитав хлопець.

— Та хуру ж,— відповіла Агнійка.— Ти розгулюєш, а ми за тебе возимо. З якої нагоди так вичепурився?

— До сільради ходив по довідку.

— Я думала, ти реєструватись ходив.

— Агнійко! Намну боки, дурна.

— Гадала, оце вже натанцюємось доскочу на Афрішиному весіллі.

— Намну!

— Гадала...

Афріха кинувся до Агнійки, обхопив її за поперек, Агнійка заверещала й незчулась, як опинилась вже на траві, і Афріха діловито тискав і м'яв її, потім удоволений відступився.

Розчервоніла Агнійка засапалась, але, наче нічого й не було, підхопилась на рівні. Обличчя її розшарілось іще дужче.

— Гадала...

Африха зробив крок у її бік, і Агнійка прожогом метулася геть від нього, потім знову підійшла ближче.

— Любко, ти б хоч оборонила!

Африха покосував на Любку, закурив.

— Еге, мало не забув. Вам з Агнійкою ліпінські дівчата записку передали. Кличуть сьогодні на гулянку. Мене кликали, так я сказав: мовляв, якщо наші дівчата підуть, тоді і я залюбки. То підемо?

— Люб, ходімо, чуєш? — аж відскочила Агнійка.— Давно вже у Ліпіні я не була. Може, і заболотські придуть?

— Авжеж,— пітримав її Африха,— заболотські зі своєю гармонією обіцялись.

— А що заболотські оті?! — Люба повернулася до Африхи.— Хіба я чи ліпінських, чи заболотських не бачила? А частівок з матюками і вдома наслухаємось.

— Беріть записку,— сказав Африха,— ви як хочете, а я і сам піду. Заходьте,— бува, надумасте.

І оброслою подорожником стежкою, понад рівчаком, Африха рушив до села. Люба розгорнула записку. На аркушику з шкільного у клітинку зошита було написано: приходити на такий-то час до такого-то будинку в Ліпіно.

— Підемо, Агнійко?

Агнійка вистрибом видерлась на хуру, одв'язала віжки, процокотіла:

— Любонько, можна мені ввечері твої білі босоніжки взути?

2

Лісовими теплими покосами крізь піщані струмки та брусничні пагорки, то ширшаючи, то знову звужуючись, пригортається до землі Ліпінський шлях. Разів зо два влітку проїде хтось ним на двоколісній бідарці, сполохає неповоротких глухарів, і знову виразно позначаться дві колії та стежина посередині.

Що для молодих ніг вісім веселих кілометрів?

Босоніж, із загорнутими у газету туфлями біжить поперед усіх кріпкогого Агнійка, ляскає комарів та нагинається час від часу, щоб струсити червону краплинку суниць. Агнійка вбралася у чорну новомодну спідницю і червону кофтинку, жакетку вона дала нести Африсі.

Він десь відстав, чи то вирізати вербову різочку, чи то ще в якійсь справі. Війнуло сухим сіном, потім розігрітим за день малинником, а далі смолистим ялиновим стосом.

Переходячи всохлий струмок, Люба трохи підігнала свою теж чорну спідницю. Комарі так і роїлися. Вигадлива Агнійка, передражняючи Афрису, завела парубочі частівки:

Ой заводь, мій друже, пісеньку
Веселим голоском,
Щоб послухали коханочки
За темним за ліском.

Ми з товаришем ходили
Через річку мостином,
До дівчаток залицялись,
Що не вийшли ростиком.

Голос у Агнійки приємний, а надто в лісі, коли пісня відлунує у сухому сосняку.

Все курих, курих махорку,
Перейшов до цигарок.
Не було у любки носа,
Нині виріс на вершок.

Сонечко зовсім сховалося, трава ледь заросилась, і комарі напали ще дужче.

— Ой геть чисто покусали, — доспівала частівку Агнійка і — знову парубочим голосом:

Чи не прикро ж то которому,
В кого я танцюю вдома.
В день останній стелю й діл
В танці розвалю навпіл.

Некрути-некрутики
Ламали в полі прутки.
Ламали їх і ставили,
Коханочок zostавили.

Позаду, за поворотом відгукнувся Афріха:

— Дівчата! Тут навпростець можна, набагато ближче!
Збиваючи на ходу шапки маслят, він наздогнав дівчат,
подав Агнійці жакетку.

Подалися напрямки: Афріха знав цю стежину. Він ішов, димів цигаркою, вимахував гарною вербовою різочкою. Навколо неї вилася біла смужка вирізаної кори. Афрису немовби і комарі не кусали.

Стежина вивела до скошених луків. Посередині височіла величезна скирта. За струмком починався вигін, а далі білів у тумані великий ліпінський лан. Коли вийшли до річки, Африха прислухався. Від села нічого не було чути. Люба спустилась до води, щоб помити ноги.

— Сором який! Раніше за всіх припленталися,— сказала вона, але нараз у селі спершу тихо, потім голосніше заграла гармонь.

Агнійка так уся й зашарілася.

— Африш, ану, одвернись, та, диви мені, не оглядайся.

— Теж мені принцеса! — Африха сів на лузі, байдуже одвернувся, закурив, поки Агнійка та Люба надівали панчохи.

Туманом рясно заволокло річку, кричав деркач. Гармонь у Ліпіні несподівано замовкла. Проте Люба знала: замовкла вона ненадовго, це була саме та мить, коли в селі від подвір'я до подвір'я перебігали дівчата, а хлопці усім гуртом сиділи у когось у хаті. Мине хвилини з п'ять, і малеча, що грала на вулиці «в муху», покине свою забаву і вклякне на місці, заздрісно дивлячись на старших.

* * *

Вулиця вся — з краю до краю — немов розквітла. У нічному присмерку зачорніли парубочі постаті, і гармоніст грав так гарно, що в Люби аж тенькнуло щось у грудях. І в Агнійки так само. З поля, з іншого кінця, прямували заболотські. Вони спершу пройшли через усе село. Ліпінські хлопці шанобливо давали їм дорогу. Заболотські повернули на середину і спинилися біля великого, оточеного деревами, будинку. Нокі хлопці вітались, дівчата чепурились осторонь під черемхами.

У великому парубочому колі з'юрмилось багато люду, і Люба з Агнійкою підійшли туди. Гармоніст був той самий, він кванливо погасив об каблук цигарку і надів на плече ремінь. Танцювати пішли двоє заболотських хлопців, а тим часом під музику свого гармоніста танцювали ліпінські дівчата. Африха подався туди, а Люба з Агнійкою лишилися тут. Люба заплющила на мить очі. Гармонь часто зітхала басами, переливи ладів вихоплювались із юрби і згасали в черемсі, людські голоси зливались в один суцільний гомін, було тепло й тривожно, як у нічному сні. Вона розплющила очі й раптом завмерла від

хвилювання: просто на неї дивилися очі темнобрового незнайомого хлопця. Він стояв поряд, та майже одразу одвернувся. Люба й собі одвернулася, але за мить знову ж вловила на собі його погляд, відчула, що червоніє, і почала бгати хустку, не чуючи Агнійчиних слів:

— Любо, ходімо танцювати, чуєш,— квапила її Агнійка.— Хіба ми гірші за інших, ходімо, і край!

Агнійка протовпилася до самого гармоніста, він заграв тихше, і на Агнійчин шепіт ствердно кивнув головою. Та Люба нічого того не бачила й не чула. Вона начебто роздвоїлася, начебто було дві Люби: одна тут, а друга десьінде. Вона не насмілювалась глянути на сусіда, а він і досі стояв поряд.

У коло вийшла Агнійка. Усі одразу обернулися до неї — ставної, жвавої. Гармоніст змінив мелодію. Агнійка на хвильку спинилася і щемким чистим голосом проспівала частівку:

Ой тальяночко утомлена,
Тихо грай, тихесенько,
Голосок не дозволяє
Пісень співать тонесенько.

Коло одразу повужчало, бо задні хотіли подивитись, усі позбивались докупи біля нього. Агнійка підійшла до Люби, стала навпроти неї і знову проспівала:

Дівоньки, зима не літо,
Не засієш житом нив,
Дівоньки, не наша воля,
Щоб любить, кого б хотів.

Танцювала Агнійка завжди гарно, а надто під хорошу музику. Люба ледь посміливішала, хоч і досі щось солодке й тривожне заливало рум'янцями щоки. Вона подумала: нехай хоч що, але не можна підводити Агнійку, треба вийти в коло.

Починай, подружко, пісню,
Бо ніхто не розпочне.
Невесела та годинонька,
Та нескоро й промине.—

проспівала Агнійка і стала на Любине місце. Люба вийшла на середину. Ніколи ще не танцювала вона серед стількох людей, ніколи так легко не вибивала дрібушки й ніколи так легко не спливали в пам'яті найкращі

частівки. Вона танцювала і бачила, як дивиться на неї широкоплечий гарний хлопець, бачила, як закурював він з Африхою.

Люба пройшла останнє коло і вибралась з Агнійкою з натовпу.

Вони поволі пішли вулицею. Як і досі, грали дві гармонії. Усе село притихло, тільки біля двох великих будинків було людно. Уже бралася роса. Проспівав чийсь півень, зариніли чийсь ворота. Люба не чула, що казала Агнійка, їй хотілося чи то плакати, чи заспівати, чи пташкою полинути з пагорка понад білим туманом.

І співає, і плаче, і сміється весела заболотська гармонь, перегукуються безсонні хлопчачки, одна по одній народжуються і завмирають у колі частівки.

Ой яке гарне село Ліпіно! А де ж оте таємниче Заболоття? Це десь іще далі, кілометрів за вісім звідси, і Люба ніколи там не бувала.

Далеко за північ гулянка почала вгавати, порідшало коло, вже замовкла одна гармонія, і Африха підійшов до Агнійки, сказав рушати додому. Нікому б у світі не призначалася Люба, як хотілось їй спитати в Афришки, з ким то він закурював.

Агнійка ж, як на лихо, цілісіньку дорогу говорила про заболотських.

3

Світання за світанням покотилося до осені Любине літо. Одцвіли їй зів'яли суниці, проминули косовиця та жнива, зачервоніла вже й горобина попід вікнами, а світ так само, як і тієї ліпінської ночі, був словнений глибокої селодкої зажури.

Люба безнастанно думала про того темnobрового, сіроокого заболотського хлопця. Хтозна-скільки разів на день поглядала в ліпінський бік. Там, де губився у лісі Ліпінський шлях, стояли два стоги і темніла гостроверха ялина. Перш ніж подивитись на оті стоги і ялину, Люба оглядала весь синіючий зубчастий ліс. Він був одноманітний, розлягався далеко і був скрізь однаковісінський, аж поки погляд не натрапляв на оті стоги. Тоді Любу знов охоплювало щемливе хвилювання.

Незабаром завзялися дощі, і стоги з темно-зелених зробилися жовто-сірими. зате ялина ще ясніше вирізнялася своїм сизо-зеленим конусом.

Хвилювання почали знаходити на Любу ще й тоді, коли хтось при ній згадував у розмові Ліпіно та Заболоття, але найбільш нетерпляче тремтіло серце, коли вона дивилась на все те, у що була вбрана того вечора. Чорна спідниця і крендешінова ксфтинка лежали в комоді, і Люба без потреби частенько виймала й прасувала їх. Вдягати це було нікуди.

У Ліпіні гулянок більше не збирали, а в Заболоття не ходили навіть хлопці. На своїх же гулянках і раніше було не дуже весело, а тепер і зовсім стало нудно. Зате Агнійка вчацала туди щосуботи. Африха збирався на строкову службу, і коли вони зустрічалися, навіть дурнуватої Афришка здавався Любі приємним і гарним, викликаючи у серці те ж саме хвилювання, а надто, коли він закурював. Адже вони разом із заболотським прикурювали тоді від одного сірника і, звісно, знали один одного.

Якось Люба прокинулася від солодкого, тривожно-радісного сну. Їй знову наснилось те велике свято, знову лунала і кликала до себе незрозуміла хвилююча музика, і Люба прямувала серед багатолюдного натовпу назустріч сірим заболотським очам, йшла не соромлячись; вона бачила, знала, що це він, та раптом прокинулася і за хвилину беззвучно заплакала. Це було місяців за три після ліпінського гуляння, коли річка від дощів стала по-весняному повноводою, по-весняному ж, хоч і не дуже завзято, озивалися польовики, і дим з труб зривався на грядки, на роси.

Була та пора, коли по голих лісах свистять рябчики, у ялиновому гіллі завмирають сонні зітхання вітру, тиха імла біліє по всьому обрію, і починається величний відпочинок осінньої землі.

* * *

Бригадир іще звечора загадав Любі й Агнійці копати картоплю. На гумові чоботи та на лопату налипала грязь, пальці корчило від мокрої холоднечі. Агнійка щосили вдавлювала в землю лопату, аж коса вибилася з-під хустки.

Бульби були дрібні, з іржавими плямами картопляної корости. Люба кидала їх у кошик і раз по раз розгинала спину. До обіду заледве накопили три лантухи.

Агнійка сіла на мішок відпочити.

— Знов Афришки довго немає.

Люба глянула на подружку.

— А нащо він тобі, Афришка той?

— Та так. Він картоплю має возити...

— А ось і він. Про вовка помовка, а він у хату. Знову кудись мандрував.

З-за стодоли й справді вийшов Африха і, шелестючи дощовиком, сів поряд Агнійки.

— Усе, дівчата,— сказав весело,— забрили чуба, двадцятого вирушати.

Агнійка спершу не повірила, сказала «не мели», а тоді замовкла, дивлячись на Африху вже іншими очима.

— Правда, Афришо?

— Ну що я, брехатиму вам? Разом із Костем із Заболотного до сільради викликали.

У Люби зашарілися щоки, й часто закалатало серце.

— Із Заболоття? — спитала неголосно.— Який це із Заболоття?

— Та пам'ятаєш, невеличкий такий, у Ліпіні ще ми вдвох стояли. Ми з ним однолітки. Разом і відправлялись. Він до мене прийде на вечірку перед від'їздом.

— Люб, ти чого, Люб? — рвонулась Агнійка до Люби.

...Нічого не бачачи і не чуючи, Люба навпростець, не розбираючи дороги, подалася до села. Ще дужче все в ній збурилося, коли вона глянула на приколений до дзеркала календар: на листочку була цифра сімнадцять.

* * *

Усі ці три дні злилися для неї у щось одне, коротке й щасливе, тривожне й радісне. Щодня приходила Агнійка. Вона перебирала Любині плаття і, давно про все здогадавшись, переказувала новини: Афришина мати наварила пива та вимила підлогу, сам він заколов до двадцятого ярку, а на вечірку разом із Костем прийдуть іще двоє ліпінських.

Напередодні Люба майже цілісіньку ніч і очей не склепила.

Мати зрання пішла на болото по журавлину, і Люба весь день була сама, потім прибігла Агнійка. Вона миттю поласкішувала лучинок, розвела духову праску.

— Ой Любо, кудись в мене стрічка блакитна поділась, увесь день шукаю, шукаю, не пила й не їла, а діла немає.

— Та ось же, в мене вона, блакитна.

Агнійка підстрибнула з радощів і швидко поцілувала Любу в щоку. Люба, опустивши довгі вії, поволі заплітала косу. Агнійка підійшла до неї, пестливо пригорнула своїми білими від ліктів до плечей руками, прошепотіла на вухо:

— Ой Любонько, Афришка каже, щоб я сіла за стіл поряд із ним. А я кажу, коли Люба буде з другого боку, тоді сяду, а інак нізащо мені не насмілитись... Ану як уся рідня дивитиметься?! Та ну їх, подумаєш, хай собі дивляться! Глянь, хтось іде з провулка.

Агнійка кинулася до вікна.

— До Афришки простус. Любо! Диви!

Але Люба тим часом зненацька затулила обличчя руками і стала біля шафи, одвернувшись, мов нежива. Вона ще раніше за Агнійку побачила його. Великим, ще незвіданим щастям, як гарячим літнім вітром, обвіяло її всю до кожної жилочки.

* * *

На великій Аффрищиній половині вже збиралася молодь, коли на зимовій половині посідали за стіл рідня та призовники, які разом із Аффришкою йшли до армії. Налили по чарці, проте всі чекали, поки Африха бігав по Агнійку та Любу. Він, у новому костюмі, вже пострижений і не схожий на себе, заявився на дверях у Люби:

— Ну чого ви монькаєтесь? Тільки вас одних і немає. Люб, дай-но тарілки та ложки, у нас не вистачає.

Агнійка загорнула тарілки та ложки у рушник, і всі троє вийшли з дому. Підіймаючись східцями Аффришиного ганку, Люба почула застільний гомін, почула гармонь, що грала на літній половині.

— Во, во! Славутчанки наші, честь і місце! — радісно загомонів з-за столу Аффришин батько.

Люба, себе не тямлячи, сіла за стіл. Поки всі цокались і голосно перемовлялись, вона кинула погляд на Костя, він теж дивився на неї і посміхався. Люба зашарілась, поставила келих з червоним вином на стіл і вся затаїлась од щастя, од великої своєї радості й хвилювання.

На лужок виходь, кохана,
Поцілуй і обійми.
Ми сирітоньки з тобою,
Погуляємо й самі.—

співав Афріха, спиняючись посеред літньої хати, і гармоніст знову широко розтягував міхи гармонії, і знову ходив Афріха по хаті, спинявся і, злегка притопаючи, знову виводив:

В Армію Червону, братики,
Путь широка, не вузька.
Ви гуляйте, дівки-матінки,
Років аж до сорока.

Перетанцював Афріха вже з усіма: з батьком, з Агнійкою, з ліпінськими хлопцями. Тільки Кость не виходив у коло. Він стояв біля одвірка, соромлячись постриженої голови.

Людей зібралось багато. Крізь звуки гармонії і частівки чулися розмови і сміх, і все те зливалось в безперервний святковий гамір, і хтось уже виводив частівку, потім другу.

У закуткові за пічкою, поза переділкою у темряві поставили лави та ослони, позавішувані ковдрами. Люба бачила, як Афріха з Агнійкою заспівали у найтемнішому і найзатишнішому кутку ще одну частівку. Вони пошухакалися для годиться, і невдовзі Афріха вийшов на світло, підійшов до Костя, шепнув йому щось на вухо. Кость боком зайшов у темінь. Люба знала, що зараз, через якийсь час вийде Агнійка і накаже їй йти туди, до нього, і тоді настане те щастя, котрого так довго чекала Люба, про яке думала завжди і для якого жила.

Хвилини за п'ять вийшла Агнійка. Ласкаво подивилася на подружку й очима показала на те місце, де чекав Кость. Люба, немов уві сні, пройшла туди, сіла на стілець. Кость ніжно й сміливо впіймав її гарячу руку.

Десь знову на світлі танцював Афріха.

4

Уранці випав сніг. Його первородна чистота була схожа на Любине кохання: жодної плямочки, жодної порошинки не помітиш на покрівлі Афрішиного дому, на вулиці й скрізь, куди не глянь.

І ось на цьому снігу зачорніли раптом два глибокі сліди від коліс. Вони простяглися від Афрішиного ганку вбік, потім у поле, і загубились у холодних притихлих околицях, загубились на три довгих роки.

Якби ж то тільки на три!

Агнійка і Люба стояли на ганку й дивились у поле. Пригорнувшись одна до одної, вони мовчали, думали про одне і те ж саме.

— Ходімо, Любонько...

Агнійка, не обсушуючи своїх сліз, витерла хусточкою зблідле Любине личко, змахнула з її чола прядку волосся.

У прядці крихітними бісеринками поблискували відталі сніжинки.

Переклала Євгенія ТАРДОВА

Інколи я намагаюся згадати перші свої відчуття життя, перші дотики до світу, згадати, сподіваючись, що це може мені щось пояснити, повернути мене до наївної пори щасливих здивувань, невиразного захоплення і першого кохання, повернути те, чого пізніше, вже людиною дозрілого віку, ніколи не відчував так чисто й пронизливо.

Від яких років я пам'ятаю себе? І де це було? На Уралі, в Оренбурзькому степу? Коли я питав про це батька і матір, вони не могли точно відновити в пам'яті подробиці давнього мого дитинства.

Так чи інакше, через багато років я зрозумів, що спіймана і немов зупинена свідомістю мить найвищого

щастя — це чудотворне зіткнення хвилинки минулого з теперішнім часом, назавжди втраченого з невдоволеністю, дитячого з дорослим, подібно до того, як стикаються золоті сні з дійсністю. Але, можливо, перші відчуття — лише невиразний поштовх крові моїх предків у мені, моїх прапрадідів, голос крові, що повернув мене на сотні років назад, до часів якогось переселення, коли над степами носився по ночах дикий, розбійницький вітер, мотав, схльостував трави під ліловим місячним світлом і скрип безлічі возів на курних дорогах змішувався із споконвічною тріскотнею копиків, котрі заселили своїм супровідним дзвенінням багатоверстні простори, які лихе сонце випаляло до гарячої сухості повітря, що пахло кіньми?..

Та перше, що я пам'ятаю, — це свіжість і вологість раннього ранку, соковиті, мокрі трави, важкі від роси, високий берег ріки, де ми зупинилися, видно, після нічного переїзду.

Я сиджу в траві, закутаний у щось запашне, тепле, м'яке, мабуть, в овечій кожух, сиджу серед моїх братів і сестер, що тісно скупчилися коло мене (яких у мене ніколи в ту пору не було), а поряд з нами, теж закутана в щось темне (виразно пам'ятаю тільки сільську хустку в неї на голові), якась бабуся, сумирно-тиха, лагідна, домашня вся. Вона ледь нахилена до нас, мовби своїм тілом давно зогріваючи й захищаючи від світанкового холоду (це бачу й відчуваю зовсім виразно), — і всі ми дивимося, мов зачаровані, на страшенно величезну, малинову сонячну кулю, котра піднялася з трави на тому березі, таку неправдоподібно вогняну — аж іскриться в очі бризками проміння, вся відбита на середині рожевої нерухомості води, що всі ми в щасливому мовчанні, в затаєній ритуальній радості й чеканні зливаємося з його ранковим теплом, яке ми вже відчували на зволоженому рососою березі безіменної степової ріки.

Але дивно — як у кінематографі чи уві сні, я бачу високий бугор, траву, ріку, сонце над нею і нас усіх на тому бугрі, всіх, нахилених зліва направо, темпу нашу купку, закутану на холодку світанковому кожухами, і бабуся чи прабабуся, котра височіла над нами, — бачу все це неначе збоку, але не пам'ятаю жодного обличчя. Тільки щось біле, невиразне, не обличчя, а добру пляму під сільською хусткою відчуваю я, і це породжує в мене почуття дитячої захищеності й неясної розчуленої любові до неї та до цієї чарівності ранку, що відкрився на березі

ріки, невідривного од невиразного обличчя бабусі чи прабабусі, яка ніколи потім не зустрічалася мені...

Коли ж я згадую цей уламочок напів'яви, напівсну, то відчуваю невимовно спокійне щастя, що підхоплює мене м'якими обіймами, немов переді мною відкрилася вся доброта світу, і всі людські почуття з'єдналися в моїй душі в ту мить, коли піднялося з трави сонце, зустрінете, побачене нами десь у путі, в тривалому переїзді кудись. Куди?

Дивно вдвічі: я пам'ятаю себе весь час у русі, пам'ятаю освітлення й запахи, вільні, степові, але частіше затишні, що заспокоюють і разом з тим бентежать душу, як чекання переїзду, чекання повільного наближення до небаченої й незазваної краси, до обітованої землі, де все повинно бути радістю.

І постає з куточків пам'яті моєї сірий, дощовий день, великий дерев'яний будинок недалеко від переправи через широку ріку, за котрою туманно проступає якесь розпливчасте в своїх обрисах місто, з церквами і садами, щось не зовсім виразне, чітке в своїх будовах, але все-таки велике місто.

Я не бачу самого себе — чи в будинку я, чи коло будинку. Я лише уявляю собі мокру призьбу, наличники різьблені та витоптану копитами дорогу від будинку до ріки і відчуваю бубоніння дощу та що мене зараз покличуть, а навколо у вологому повітрі теплий запах коней, збруї, гною, запах хліба — ці дивовижні запахи, вічні, як життя, вони завжди томливо турбують мене й досі.

Але чому в мені, міській людині, живе це? Усе ті ж самі поштовхи крові моїх предків? Уже будши дорослою людиною, я спитав у моєї матері, коли був той день, той дощ, і переправа, й місто за рікою; вона відповіла, що мене тоді не було й на білому світі. А вірніше — мені здається так, — вона не пам'ятала того дня, як не пам'ятав і батько однієї ночі, що назавжди залишилася в моїй пам'яті.

У темряві я лежав на гарбі в запашному сіні, такому пряному, медово-солодкому, що аж крутилася голова і разом крутилось над головою чорне зоряне небо, страхотливо далеке й величезно близьке, яке буває тільки в нічному степу, і перед моїми очима колюче миготіли, ворушилися, горіли, тайно-дієво перешиковувалися сузір'я, серед них сяючим білим димом тік, двома потоками розходився Чумацький Шлях, щось відбувалося, робилося

там, у темних висотних глибинах, щось лякало, щасливе, незбагненне...

А взвизу наша гарба повільно перевалювалася степовою дорогою, і я наче між небом і землею із завмираючим від захоплення серцем. Невисловлене захоплення викликало ще й те, що весь цей розверстий наді мною чорно-зоряний простір всесвіту й уся чорнота літнього степу були густо заповнені металевим дзенькотом цвіркунів, шаленим, завзятим, котрий не припинявся ні на хвилину, і, здавалося мені, наче сріблясто свердлило у вухах від царственного блиску Чумацького Шляху, що по небу розсіювався...

І тільки по-земному піді мною ліниво похитувалася, поскрипувала й розмірено рухалася гарба, пил м'яко ханав колеса, чути було тихе, вологе попірхування невидних унизу коней, почувався запах сіна й приємного кінського поту. Ці звичні звуки й запахи повертали мене на землю, разом з тим я не міг відірватися од неба, що вабило до себе своїми неоясними зоряними таємницями, і чомусь відчував невідбутню радість аж до солодкого клубка в горлі перед незрозумілим світом. «Я всіх люблю,— думав я.— І всі теж люблять мене. І так буде все життя».

Потім поряд зі мною заворушився батько, і я почув біля себе заспане його покрякування, відчув запах тютюну його, одягу, знайомий і терпкий; батько, невиразно чорніючи, сів на сіні, подивився туди й сюди, на дорогу, що ледь біліла, обережно взяв гвинтівку й рухнув затвором з легким залізним стуком, виїняв обойму і знову вставив її, клацнувши, перевірів патрони, протерши їх рукавом. Потім батько стиха сказав матері, що попереду станція і в ній грабують: три дні тому там убили когось. Я завмер, заплющив очі. Лише через кілька років я визначив словами ту мить порушеної рівноваги, считавши його, чи вбив він сам коли-небудь людину? І як це було? І чи страшно вбивати? І навіщо?

У двадцять один рік, повернувшись з війни, я цього питання батькові вже не ставив.

Але й ніколи потім у житті не повторювалося того єднання, злиття з небом, того німого захоплення перед усім сущим, що їх я зазнав у дитинстві.

Переклав Іван ЩЕРБИНА

*Гуси-
лебеді*

...внесу війну,
сто ран прийму, а вистою.
Себе верну, любов верну,
і щедрую, і чистую.
Таку вже щедрую, що в ній
про зраду й гадки — аніні,
Таку вже чистую, що їй
хіба що ти врівні.

О. Недогонов

1

Це сталося ранньої осені на третій рік війни. Повертаючись із завдання, група партизан-розвідників наткнулася на ворожу засідку, і з семи чоловік на базу прийшов

тільки один. Він був смертельно поранений, але в нього ще вистачило сил розповісти в штабі про те, що трапилося. Командир загону був людина мовчазна, і радистка Таня довідалася про загибель Сергія Мар'янова лише на другий день. Вона нечутно ввійшла в штабну землянку й зупинилася біля ніші дверей, завішеної плащ-палаткою. Дивлячись на її білі губи й здивовано розширені очі, командир охнув і промовив чомусь пошепки:

— Ну... ось і ти.

Дівчина не заламувала рук і не билася в істериці, вона не плакала й стояла мовчки. Командир сказав, що місце загибелі партизан оглянуто вчора, проте, крім вистріляних гільз, там нічого не знайдено.

— Значить, вони живі! — гаряче видихнула дівчина. — Чого ж ви сидите? Вони ж у полоні... Їх мучать — ви розумієте?! А тоді його... всіх їх повішають на гаках! Чого ж ви сидите!

Командир не сказав Тані, що наступної ночі загін залишає цей ліс, але він пояснив, що місто, де зосереджено майже два полки німців, вони взяти не зможуть.

Він розраджував Таню, старанно пригадуючи слова, які найласкавіші, потім подав їй приношену польову сумку й знову сказав чомусь пошепки:

— Це книги його...

За штабною землянкою, в кущах вільхи й крушини, Таня розкрила сумку. Там лежали червоний томик Маяковського, «Тихий Дон» і нетовстий зошит віршів Сергія Мар'янова. Вірші його Таня знала напам'ять — вони їй подобалися ледве відчутним смутком за непережитою юністю.

Мов у сні вона погортала зошит. На сторінці, позначеній п'ятим числом вересня, збилися в щільну колонку рядки початого вірша.

Не поет — боєць без тебе,
В хаті стужа, як тебе нема.
І терпляче серце мов мерзне,
Мов роздягнуте... Зима!

Ця строфа була тричі перекреслена, і збоку, від сильно натиснутого олівця — синіло: «Не моє, чуже. Не те!»

— Сергію... Сергію! — не чуючи свого голосу, покликкала Таня, і далі біжучи очима по викреслюваних рядках.

Геть одлине грізне лихоліття,
Буде день — і я його діждусь.

Не струсявши порох з вій дорожній,
Стукну в двері я твої і обізвусь.
Я візьму твої худенькі руки,
Як ось зараз їх беру,
Розновім, що в довгі дні розлуки...

Закреслений рядок Таня прочитати не змогла. Далі йшло:

Не забув, коли родились мрії
Про далеку радість нових днів,
І хвилини щастя, й безнадії,
Хвили кіс твоїх і дуги брів.
Все, що я любив в тобі так вірно,
Поспішав, бентеживсь і горів...

Вона не змогла читати далі і, впавши на листя верболозу, закричала, приглушуючи голос рукавом тілогрійки:

— Сергію! Сергію!

П'ятого вересня! Саме тоді Мар'янов довідався, що на завдання командування через кілька днів Таня відлітає на Велику землю.

— Сергі-і-ію!!

Цього дня Таня ще двічі появлялася в штабній землянці. Вона просила й, нарешті, вимагала від командира вжити екстрених заходів по врятуванню Мар'янова і його товаришів, бо рішучість її доходила до цілковитого переконання в тому, що двісті одинадцять партизан спроможні розгромити двотисячний гарнізон німців.

— Я глибоко оцінив твої почуття, Таню,— поважно сказав командир загону.— Ти — виняткова... ні, ти — справжня російська дівчина, і, видно, дуже добре, коли тебе любить така, як ти. Але вислухай мене уважно. Якщо я дам наказ загоні атакувати гарнізон, партизани виконають наказ негайно і, напевне, всі загинуть. І якщо ми з вами залишимося живі, нас треба буде розстріляти за безрозсудність цієї витівки!..

Вночі, коли група шикувалася для переходу загону на нове місце, Тані в радіоземлянці не знайшли. На залізному ящиківі з-під німецьких медикаментів, що правив радістці за тумбочку, командир натрапив на записку: «Андрію Дмитровичу! Я взяла дві французькі гранати, що їх подарував мені Сергій. Пістолет і всі чотирнадцять патронів залишаю. Запасний акумулятор стоїть коло дверей, у кутку. Ви знімайтеся і вирушайте, як намірилися, а я (це слово було закреслене), а ми вас знайдемо. Ви ж самі казали, що ніколи не загине той, хто твердо вірить, що

буде живий. Я довго думала про це і не можу уявити себе неживою. Ну як це можна, Андрію Дмитровичу! Не лайте мене, все буде гаразд. *Т. Л.*»

— Я тобі покажу «гаразд», чортеня! Божевільне дівчисько! Поганы! Я тебе одшмагаю своєю рукою, мавпа московська! — кричав командир і одводив очі в тінь, ховаючи тривогу за долю Тані від людей, що його оточували.

Він, мабуть, вірив у неймовірні випадки, і тому наказ його двом партизанам-розвідникам звучав так лаконічно і ясно:

— Знайти. Буде опиратися — нести на руках. Запам'ятайте нове місце розташування загону. Все!

З запізненням на півгодини загін понуро рушив уперед. А на світанку, кілометрів за двадцять од залишеної стоянки, партизани зустріли групу Сергія Мар'янова. Напівголі, заліплені з ніг до голови грязюкою, шість чоловік кинулися до товаришів.

— Де ж ти був? — важко задихав командир загону, дивлячись на Мар'янова.

Доловів той коротко, звично: нарвавшись на взвод польової жандармерії, група прийняла бій, витратила боеприпаси і, втративши одного чоловіка, стала відходити вбік од бази. Бігли й повзли трясовинними місцями боліт і мочарів. На другу добу жандарми відстали, і тільки пси, охрипнувши від лютості, не переставали гнатися. Але двох задушили руками, а решта... чорт їх знає, куди вони ділися, мабуть, також відстали...

...Один за одним минали дні. Гинули в боях люди, і ховали партизани небіжчиків у місцях, куди не заглядає сонце. Поодинці й групами вливалися в загін нові бійці, і вони, живі, заступали образи мертвих. Нечутною, невагомою ходою м'яв опале листя лісів командир розвідки загону Сергій Мар'янов. Приводячи на базу схоплених жандармів, він ставив їх біля сосон і голосом, здушеним горем, майже гречно питав:

— Вам не доводилося у своїх гестапах допитувати російську дівчину Таню? Ні? А двох партизан-розвідників, що були послані на її пошуки, — теж ні?

Пізньої осені загін пішов далеко на південний схід і незабаром прилучився до наступальних частин своєї армії.

Наближався кінець війни.

В бою за те саме місто, куди з двома гранатами пішла півроку тому Таня, гвардії лейтенант Мар'янов був тяжко поранений у плече. У визволеному місті він лежав у госпіталі, що розмістився в будинку заводууправління, біля вікна, з якого видно було тюремну стіну. До неї, почорнілої від часу й не зачепленої жодним осколком снаряда, підступала ріка. Вона плывла на захід, і в неї завжди сідало велике й патлате сонце. Тоді ріка палала нестерпно гаряче, і на чорній стіні тюрми танцювали димно-багрові полиски.

В ці хвилини у Мар'янова завжди починалося марення. Вигинаючись на койці, він поривався до вікна, намагаючись визволитись од грубувато ласкавих рук сестри-сідлки.

— Хіба ти не бачиш, Андрію Дмитровичу? Не бачиш? Вони її кидають у полум'я!.. Просто із стіни... Ти чого ж, Андрію! Пустити... сволото! Пустити! Таню! Тетяночко! Потерпи, я зараз...

Сестра кликала на допомогу й поспішала опустити на вікні штору.

Вранці падала температура. Мар'янов лежав тихо й пригадував уривки вечірніх видінь: палаюча ріка, сизі постаті жандармів, що кидали Таню в вогонь... А Таня вперто просить у них пощади. Еге ж, еге, просить! «Як же це вона могла?» В голову їй уп'ялися дві сталеві блискучі платівки, і Таня тільки те й робить, що торкає їх руками. «Що то вони зробили з нею?!»

І Мар'янов нетерпляче став чекати заходу сонця. Йому треба було знати, в що закута голова Тані, і треба було почути, про що вона просить катів...

Одного разу вранці він покликав сестру.

— Слухайте, — сказав він, — це неправда, будім вона злякалася. Нічого подібного! Сталеві платівки на голові — то навушники од рації. Од нашої партизанської рації, розумієте? І вона кликала: «Тайга! Тайга! Я — Лебідь! Я — Лебідь!» Це позивні, розумієте?

— Знову йому погано! — зітхнула сестра й притулила долоню до негарячого лоба Мар'янова.

Потім його понесли на третій поверх. Там, в операційній палаті, ще од дверей, з посилок, він побачив у широкому вікні тюрму, що ховалася за широкою стіною. «Ось

вона, проклятуца прислужниця німців!» — прошепотів Мар'янов і заходився рахувати чорні пройми вікон понурого будинку. «Двоє, четверо, восьмеро, дванадцяттеро... В це чи он у те вікно Таня бачила востаннє сонце? Мабуть, он у те, куткове, що ближче до ріки...»

— На стіл. Роздягти! — почув він вимогливий голос. У головного хірурга госпіталю була борідка клинцем, і її тверді прямі щетипки вибивалися з-під марлевої маски, немов голки. «Злий, мабуть, старий пугач,— неприязно подумав про нього Мар'янов, і, немов на підтвердження його здогаду, хірург став різко вичитувати за щось своїм помічникам. Мар'янов схопив кілька незнайомих слів.— По-латині — отже, про мене»,— подумав він і, повернувши голову од вікна, сказав:

— Не треба, докторе.

— Чого не треба? — роздратовано спитав хірург.

— Загального наркозу не треба.

— Ну це, голубчику, не ваша справа! Потрудіться лежати спокійно,— напутливо, але вже без колишньої різкості сказав хірург, подумавши, що його пацієнт — медик, якщо йому знайома латинь.

Але хірург помилився — Мар'янов не знав латинської мови. Лежачи в госпіталі, він непомітно втратив внутрішній опір здорової людини зримому й можливому злу — віру в щасливий кінець будь-якого лиха. До цього він жив з тривожною, але постійною думкою, що Таня, можливо, й жива,— хіба мало чого хорошого трапляється на світі! А тепер він повірив у Танину загибель і його мучило складне почуття провини за її загибель. Вид тюрми продовжував у його мозку болісні картини катувань коханої дівчини, і він усім тілом, здавалося, чув повислий над землею передсмертний крик Тані. Так, у світі жив той крик, і Мар'янов гадав, що відчуттям власного болю він прийме на себе й частку Таниної тодішньої муки.

— Не треба наркозу, докторе! — вперто промовив він.— У мене слабке серце... наркоз шкідливий... і дуже міцні нерви. Можете оперувати, я не стогнатиму. Ну будьте ласкаві, докторе!

— Ну-ну, нічого кокетувати! Чули нашу розмову, а видасте її за прохання! — пробурчав хірург і звернувся до асистентки:

— Ну-с!

Мар'янова роздягли й поклали на стіл. Він глянув на своє схудле тіло й, засоромившись лікарів, одвернувся до

вікна. «Ну, от і я,— сказав він подумки, знайшовши куткове вікно тюрми,— от і я...»

Ноги й праву руку його схопили тверді паси, а перед очима простяглася невисока біла ширма, сховавши хірурга і його помічника. Квапливо й грубо хтось зняв з плеча його бишт, чийсь м'які й приємно холодні пальці вдумливо обмацали краї рани і раптом завдали короткого, як удар, болю. Мар'янов прикусив губу, але пальці пробігли по руці до ліктя, де тіло не відчувало доторку...

Він тільки раз приглушено охнув і з силою рвонувся усім тілом. Тоді хірург виглянув із-за ширми й снитав дскірливо:

— Невже боляче?

— Ні... але якби скоріше,— зціпивши зуби, відповів Мар'янов і порухом вій подякував сестрі, що витерла піт з його лоба... Потім за ширмою хтось упустив те, що в таких випадках заведено класти нечутно й обережно.

— Що це впало? — крикнув Мар'янов.

— Де впало? Що впало? — прокричав хірург. — Пожиці впали. На підлогу!

— Рука впала. В таз,— роздільно й тихо сказав Мар'янов, а хірург зморщив носа, поворушив сивиною брів і низько схилився над обличчям Мар'янова.

— І зовсім не рука,— сказав він ласкаво, як дитині,— не рука, а кисть. Та ще й ліва кисть. Ну, будьте ж до кінця розумним...— і закутаними в марлю губами поцілував Мар'янова в лоб.

3

Додому!

В ті далекі дні рідко коли ходили пасажирські поїзди, і на станціях у касах демобілізованим не продавалися плацкарти. Солдати й офіцери їхали в теплушках, на похилих хребтинах цистерн і на підніжках платформ, навантажених металобрухтом.

Аж на п'яту добу, вночі, Мар'янов приїхав на Танину батьківщину. Незачеплене війною містечко потопало в темній зелені, і його дерев'яні будиночки дрімали в палисадниках, зачаровані тишею безлюдних вулиць. Мар'янов не скоро знайшов провулок Софії Перовської і довго сидів на його краю під парканчиком, кури́в. Потім він повільно перейшов на другий бік, до парного ряду будиночків і параз не витримав — побіг, гучно тупаючи чобітьми по

дощаному настилу тротуару, притримуючи рукою мішок, що пострибував за спиною...

Будиночок під цифрою 10 виявився малюсіньким, нетривким. За стуленими віконницями він здавався хворою дитинкою, і місячні сутінки, що окутували його, пахли прив'ялими квітами, немов ліками.

Чемно, прохально, Мар'янов тричі постукав у віконницю. І коли він, скинувши кашкета, притулився вухом до теплої дошки віконниці, з ганку гукнув його старечий жіночий голос:

— Ти чого, голубчику?

Мар'янов надів кашкета, осмикав гімнастерку і лише тоді мовив упалим голосом:

— Я з фронту... Я до Лебедевих...

І от він сидить у маленькій світличці, обвішаній пучками засушеної м'яти. Об закіптюжене скло лампи потривожено б'ються мухи, і наче спійманий джміль, гуде стомлений голос бабусі:

— Сорок ночей доглядала я Петра Григоровича, а як помер, то я й зосталася тут... Покаравулю, думаю собі, а повернеться Тетянка — передам їй усе в цілості... А ти, голубчику, ким же доведишся Лебедевим? Знайомий Петра Григоровича, а чи як?

На етажерці, де сиротами стояли підручники для десятого класу, Мар'янов знайшов свої нерозпечатані листи, що надсилав з госпіталю Таниному батькові. Він дав бабусі банку тушонки і зняв із стіни фотографії Тани. А на світанку він залишив містечко, і втихомиренисть справних будиночків видалася йому підозріливо незворушною, майже безглуздою порівняно з тим містом, з якого він приїхав і до якого повертався тепер...

...І ось знову знайомий будинок госпіталю, тюрма. Місто лежало в руїнах, і по неприбраних вулицях плавали змішані запахи тліну. В міськкомі партії Мар'янова зустріли так, як зустрічали тоді скрізь демобілізованих. «Хочете на роботу? Гаразд». Він здав свої документи і на третій день був затверджений директором цегельного заводу.

4

Займалися й гасли мирні теплі зорі. Здавалося, що пряжа буденних днів однотонна, але з них ткалися роки килимами з неповторними візерунками подій. І, можливо, даремно не написали прозаїки повість про посталий

з попелу силікатний завод, а поети — баладу про цеглу, зроблену в місті, куди кілька років тому пішла партизанка Лебедева з двома французькими гранатами...

...Житло Мар'янова здавалося великим і безлюдним — у кімнаті не було ліжка й буфета з посудом, а крісло, тахта, писемний стіл і шафа з книгами стояли по кутках. Вікна кімнати виходили в міський парк. Там давним-давно були засипані окопи й розбиті квітники, а на місці загиблих у війну осик посаджені липи, і влітку за писемним столом Мар'янова пахло медом.

Мар'янов пізно повертався з заводу. Підходячи до дому, він завжди прискорював ходу й квапливо підіймався сходами. Він нечутно повертав у замку ключем і рвучко одчиняв двері до своєї кімнати. Так він робив щодня упродовж двох років, і щоразу, нікого не побачивши в кріслі, він називав своє серце дурним... Та це ж було неймовірно, майже абсурдно! Хто міг, коли його не було дома, прийти й залишитися в кімнаті? Хто?

Він скидав піджак, обережно вішав його на спинку стільця й одягав піжаму. Потім сідав за стіл і протезом лівої руки натискував на кнопку настільної лампи.

Важко, болісно писав свою повість Мар'янов. Командир загону Андрій Дмитрович, комісар Грачов, Таня, партизани і навіть сам він, Мар'янов, виступали на сторінках рукопису похмурими й нудними резонерами, які нібито вміли ходити особливо по нерівній, поритій траншеями землі... Мар'янов злився й налив готові розділи, потім писав нові і, невдоволений, також знищував.

— Я, мабуть, нездара,— подумав він одного разу і вранці ніяково попросив свого головбуха прочитати незакінчений рукопис.

Ганні Львівні було зап'ятдесят. Вона ходила неважно, як людина, що підгляділа в житті якусь хорошу правду, розмовляла спокійно й тихо, і коли підбивала баланс, кісточки рахівниці під її пальцями звучали приглушено й м'яко, наче вона зсипала в авоську бублики. Мар'янов просив її не поспішати — він може чекати тиждень або навіть і два, але вже наступного дня старався не попадатися на очі старій жінці, відчуваючи перед нею шанобливу боязкість, майже страх. «Непаче я підсунув їй фальшивий документ і боюся викриття»,— здивувався він.

На третій день Ганна Львівна повернула Мар'янову рукопис.

— Я гадаю, Сергію Михайловичу, що книгу вашу на-

друкують,— сказала вона.— Ви, напевне, вже давно вирішили, куди послати її?

Так, Мар'янов вирішив. Він сказав назву журналу, а головбух підтвердила:

— Надрукують, голубчику, надрукують! У вас там усе дотримане, традиційне...

— А читати це не нудно? — обережно спитав Мар'янов.

Ганна Львівна смішно засовалася в кріслі:

— Та ні, що ж...— і, поторкавши крайки пояса своєї в'язаної кофти, раптом порадила: — А ви забудьте, Сергію Михайловичу, що ніби книгу свою пишете для журналу.

— А для кого ж писать?

— А для нас, голубчику, для людей. А найкраще — для коханої дівчини своєї. Напевне, вона в вас ласкава й розумна, а таким пишуть душевно й щиро...

5

Журнал, у який Мар'янов мав намір послати свій рукопис, опублікував напередодні війни два його вірші. Така удача тоді здивувала Мар'янова і вразило зле добродетеля редактора, який знищив у віршах усе те, що давало їм право називатися віршами. Він обурився і послав у журнал ще два вірші, але йому значливо пояснили тоді, що коли він прагне колись стати поетом, то мусить раз і назавжди зрозуміти, що волоття очерету не схоже на смолоскипи, що сизий серпанок обрію — просто туман і курява великих буднів, а романтика взагалі — то засмальцьований салон, геть зношений письменниками ще в прихожій редакції журналу «Нива»... Мар'янов показав цю рецензію товаришам, і хтось із студентів назвав його поезію «салонницею». Він мужньо переніс образу, і відтоді ніхто, крім Тані, не читав його поезій...

Пригадуючи все це, Мар'янов дивувався проникливості старої жінки, що делікатно вказала йому на причину сірості його книги. Він не вагаючись і того ж вечора спалив рукопис.

...І от у засніжених полях весь час дме північний вітер. Окрижанілі стеблинки безсмертника тьмяно проміняться під зорями і дзвенять кришталево-ніжно й сумовито. В болотах тривожно кричить бугай, і чорні китиці очерету похитуються, як погаслі смолоскипи. Ліси в новому

варіанті повісті Мар'янова завжди сповнені дрімливої таємниці й зеленого мороку.

Він писав легко й натхненно, вперше відчувши невимовну радість творчості, й ночі, які він проводив за столом, були сповнені для нього напрочуд живим спілкуванням з минулою бувальщиною. Силою любові й пам'яті він воскрешав минуле майже до його фізичної яви, і часом йому здавалося, що він чує голоси своїх героїв і гуркіт бою, і бракувало чогось небагато, щоб перед ним постали живі учасники описуваних подій.

Так минув рік, і ні на єдину мить Мар'янов не розлучався з Танею. Крок за кроком вони знову проходили топані разом дороги. Він наділяв її всім, що було найкраще в світі, і від того образ її в повісті був нечіткий — тоненька й висока, з трошки вередливими припухлими губами, з упертим чистим чолом і голубими зорями очей. Так, були ще коси, але в повісті Таня не заплітала їх, бо Мар'янову подобалося називати її волосся метелицею...

Повість наближалася до кінця — Таня пішла з загону на розшуки його, Мар'янова. Він простежив її путь до комендатури в поневоленому місті, і там біля дверей з огрядним вартовим Таня зупинилася в замішанні. Вона стояла, сховавши руки в кишені льотної тужурки, а німець понуро дивився на перекожих і раптом важко ступнув до неї... Але то був початок безглузлого, огидного кінця. Таня не повинна була підходити до вартового — то небезпечно, і Мар'янов закреслив німця. Він згадав про французькі гравати, подібні до маленьких глиняних глечичків з-під лікера, і без участі Тані люто пожбурив їх у вікна комендатури, а її зірвав з місця, підхопив і виніс з міста живу...

Було ще багато варіантів, як Таня звершила свій подвиг, і щоразу Мар'янов рятував її від загибелі. Він не міг віддати її в руки катів, його уява відмовлялася створювати для неї тортури. Неминучість її загибелі він спростовував любов'ю, мрією й надією, котрі роблять безсмертним рід людський.

Таня жила і повість залишалася незакінченою.

6

Стояла осінь, і в міському парку полум'янили листи. Приходячи з роботи, Мар'янов збирав на столі листя, що залітало в квартиру, й золотою кучкою складав коло по-

груддя Маяковського. Одного разу Мар'янов сказав поетові, як живому:

— Що ж, Володимире Володимировичу! Видно, недосить бути схожим на вас за ростом, голосом і поглядом... Так-так, про те, що я схожий на вас, мені давно говорили закохані у вас студентки, і, між нами кажучи, я трохи нишаюся цим... Але от чи не могли б ви сказати, як урятуватися людині від туги, коли вона зовсім-зовсім сама?.. І чи правда, що минулому вірні бувають в житті лише кволі, слабкі, нікчемні люди, котрі не мають сучасного?.. А як зрозуміти ваше «от і життя мине, як минули Азорські острови»? Може, й ви, Володимире Володимировичу, також у житті знали втрату... Га? Та хіба можуть мертві держати в полоні душі живі?

Острови... В К-й області, де народився Мар'янов, тих островів немає. Там безмежні поля, і в них де-не-де, мов оази, темніють лісочки. Тепер з дубів падають жолуді, і в полях плавають білі мотки павутини. Еге ж, тепер там золота осінь і по луках, куди він хлопчиком ганяв висті чужих коней, в болоті гуртуються качки, готуючись одлітати...

І Мар'янов відчув несподівано нездоланне бажання побачити знову рідні місця. Це бажання росло в ньому з кожною хвилиною, і далекі події поставали в його пам'яті чудовою казкою, що наповнювала серце якоюсь неспокоїною радістю і сподіванням. Він написав у свій трест заяву про відпустку й заходився готуватися до від'їзду.

Дозвіл на відпустку застав його, коли він був уже готовий, — чемодан і рюкзак лежали впаковані на столі. Напередодні від'їзду Мар'янов пішов у міськком.

— Ну що ж, спочиньте, — сказав секретар. — Ви на Кавказ?

— Ні, в своє село.

— А, до рідних?

— А-а-а-а, — невизразно відповів Мар'янов і раптом заквапився. — Я хотів поговорити з вами про свою долю, товаришу секретар...

Він розповів, що матері й батька не пам'ятає — йому було півтора року, коли їх розстріляли білі. А в дванадцять років він пішов до міста, понісши образу на односельчан за неласкавість до пустощів і впертості сироти. Так, він був недовгий час безпритульним. Потім... потім усе йшло як годиться. На третьому курсі педагогічного

інституту його застала війна, і треба було захищати все те, що з такими труднощами він придбав у житті...

Він пригадав, як інструктор обкому партії Андрій Дмитрович, він і радистка Лебедева тонули з парашутами в болотистій річці Ухлясь, а через два роки з частинами Радянської Армії з'єднався бойовий загін з трьохсот партизан... Він розповів про Таню й про свою незакінчену повість.

— Я не хочу далі залишатися в цьому місті, що стало могилою моєї мрії,— сказав Мар'янов,— і прошу вас не перечити моему переїздові. За час відпустки я підшукаю собі роботу.

— От що, товаришу директор,— відповів секретар.— Ми зараз заїдемо до мене додому. Ви візьмете мою рушницю й пополюєте там, куди їдете.

Мар'янов сумно подумав, що цей чоловік нічого не зрозумів з того, що він розповів.

— У мене ж одна рука,— сухо нагадав він.

— А ви кладіть стволи на лівий лікоть і паліть! Рушниця чудова, б'є купчасто і без найменшої віддачі. Без найменшої! І ось іще що: захопіть, будьте ласкаві, з собою, як будете повертатися, літровочку меду. Я чув, буцімто у ваших краях чудовий мед з цілющими властивостями. Ну і... дуже прошу вас, чуєте?

Кілька секунд Мар'янов здивовано дивився на секретаря і, одвернувшись до вікна, промовив неголосно:

— Не треба рушниці, Вікторе Івановичу... Її ж можна повернути вам і поштою.

— Так, звичайно,— винувато усміхнувся секретар.— Але я прошу вас повернутися до міста. Прошу. Я хочу розлучитися з вами як друг. Згодні?

7

Шовківка...

Дві сотні білих хат двома рядами розсипалися понад річкою, що кишіла пічкурами і п'явками. Береги річки позаростали густим верболозом, хати тонуть у садках, а навкруги — безмежний океан дозріваючих хлібів, мерехтлива синява спекотного марева і завжди палаюче сонце...

Він пішов із села влітку, і світ дитячих вражень перед ним не поставав в іншу пору року. Він пригадував лише літні дні, сповнені дивовижних звершень і захоплень,

безнастанні дні, населені самими тільки радощами, доступ до котрих йому ніхто не забороняв. І він вірив, що ті радощі живі там і він переживе їх знову, як тільки ступить ногою на польову стежку рідного краю. Він ще здаля низько вклониться селу за те, що народився в ньому, й за те, що зберіг до нього безсловесну любов і відданість...

До районного центру Мар'янов приїхав увечері. До рідного села залишалося вісімнадцять верст степової дороги, і він пішов пішки, легко несучи на плечі рюкзак і в руці чемодан. Далеко попереду, ліворуч од дороги горіло вогнище. В насиченій зорями ночі жила чуйна тиша, і теплим присмерком недавно минулого літа ще дихали звільнені поля.

— Як гарно! Як гарно! — шепотів Мар'янов, ідучи по в'їждженій дорозі. Він згадав про стародавню сторожову могилу на підході до села і вирішив на ній дочекатися ранку...

Ішов уже півгодини, а вогнище майже не наближалося. Воно тліло неясковим світлом, і Мар'янову причулося, що він уловив у повітрі запашний дух печеної в приску картоплі. Це знову викликало в пам'яті образки з дитинства, і в серці не було болю за себе, що крав по чужих городах картоплю і ввечері йшов у поле розпалювати вогнище.

Вогник мерехтів усе ближче і ніби все кликав і кликав. Через кожні сто кроків Мар'янов опускав чемодан на дорогу й помахував набряклою рукою, не одриваючи погляду від червоної приманливої цяточки. «Підійду, запропоную ковбаси за картоплю»,— подумав він і звернув з дороги.

Біля вогнища, розкладеного між двома буртами цукрових буряків, сиділо двоє — старий у дубленому кожущку наопашки і молодий в промасленій тілогрійці і модній кепці з мініатюрним козирком. «Сторож і тракторист»,— подумав Мар'янов і чемно привітався, зупинившись біля вогнища. Йому відповів старий — спроквола, з гідністю господаря.

— Можна мені відпочити коло вас? — попросив Мар'янов.

— Будь ласка,— тим же тоном обізвався старий.

Люди були незнайомі Мар'янову. Вони не виявили зовнішньої цікавості до нього й, перечекавши поки він усівся трошки збоку од вогнища, провадили далі свою розмову.

Говорив молодій — неголосно, роздумливо, з великими паузами.

— Прилітали вони по зорях. Сядуть на середину озера, обнімуться шиями й плавають, а білі як сніг. Ну, полюбуються, помилуються, а як сонце зійде — знімуться й полетять. Бабуся, було, каже: «Сохрани тебе господи, Даниловичу, завдати кривди птицям. Не чіпай їх». А дідусь... не витерпів. Підстеріг він їх одного чудового ранку і пальнув з берега. І вбив самого. А лебідка зосталася. Підплив він на човні, хоче взяти вбитого, а вона прикрила його крилами, шипить на вбивцю і норовить клюнути... Насилу одняв, а її пожалів, полетіла... Дома дід розстелив лебедя долі, крила — од стіни до стіни, а очі — мов жовті намистини, і дивляться!.. Бабуся одвела мене тоді в ліс і сама також плакала, шкодувала старенька занепащену красу...

Ну, минув день, другий — всяке ж діло забувається. Але ось на четверту зорю на озеро прилетіла лебідка — розтріпана, худюща... І почала вона кидатися: то на воду сяде, то пірне, то підлетить угору. І стогне... Розумієш, Матвійовичу, скільки й живу на світі не чув я такого крику — самий живий біль! І так щоранку. Сторожка наша коло самого берега стояла — чути все, і бабуся захворіла, не винесла лебединої журби. А дід... він теж переживав, як од зубного болю... Одно слово, не стало життя нам. Ми з бабусею почали умовляти діда перевестися в інше лісництво — це можна було, діда цінили, але він, старий шкарбан, знайшов інший вихід із становища... Якось ще з ночі зібрався в обхід нібито, а сам заліз у кущі на березі озера й діждався лебідки... Випалив він по ній, та не влучив, — руки, мабуть, трусилися... І от що вийшло, Матвійовичу. Здійнялася лебідка над озером, ледь мріла вгорі, а тоді склала крила і каменем просто на діда, на рушницю...

8

Вогнище дотлівало. Насупившись, старий дивився на золотистий жар, склавши на колінах навхрест руки. Підклавши під голову рюкзак, Мар'янов лежав, чекаючи кіпця лебединої повісті. Але оповідач мовчав, і тоді старий спитав суворо:

— Убив?

— Дід добре вмів робити опудала,— не зразу обізвався оповідач.— Однаково ж лебеді не живуть одне без одного, а ці... Ти приїжджай коли-небудь до нас, Матвійовичу, й побачиш — мов живі стоять вони поряд і шиями обнялися. Мов живі! І потім... дід розповідав, буцім кричала лебідка, коли пікірувала на рушницю, радісно, як при живому лебеді...

— Брехав твій дід,— сердито перебив старий,— совість свою виправдував. Ач, придумав: «Не живуть одне без одного!» Люди і то живуть після загибелі коханої людини, а то — вільний птах! Люди, по-твоєму, менше за пташок у коханні розбираються, чи що?

— Може, й не менше,— глухо відповів парубок, але в людей тільки там трошки щось — і все: знайшовся другий чи друга...

— А ти ж сам любив?

— А хіба ні?

— І втрачав?

— Розходились по згоді...

— Дурний ти, Федоре, даруй за грубість! Та хіба то любов у вас була? Од такої вашої любові-згоди опісля очам, мабуть, боляче було, як од кізячого диму! А справжня любов... вона — ніби весь час у весні ти живеш, у саду... А сад той цвіте й цвіте, і ні йому немає кінця, ні твоїй радості краю, Федоре. Авжеж!.. Ти от за приклад вірності людині лебедів поставив. А я тобі розкажу про іншу любов. Людську, нашу руську...

Дуже нескоро старий скрутив цигарку і довго розкурював її, тримаючи двома пальцями розжеврілий кізяк.

— От слухай,— заговорив він лагідно, видихнувши дим.— Під час війни був на Смоленщині партизанський загін, може, тисяча чоловік, а може, й дві. Контррозвідкою в загоні командував зовсім молодий офіцер. Одважний він був неймовірно. Одягне, було, німецький мундир з чином генерала або полковника — і до них: «Гут морген!» Ті кажуть: «Гут морген».— «Ну, як тут у вас справи?» — питає. «Так і так,— відповідають,— погано».— «Ага. Ну через день вам полегшає, підмогу пришлю». А через день — розгром! Так і працював... А от біда все ж таки не минула і його! Ішов він якимсь із своїми друзями-товаришами лісом — восени сорок другого діло було — і напорвся на горе. Підстерігали його... Ну чоловік десять, а то й дванадцять їх уклав він зразу — красунь був хлопець, а сам... Що ж ти зробиш, коли їх тьма-тьмуца

напосілася! Не безсмертний же? Ну і все! А я забув сказати, що була в нього кохана в загоні. Що вона за людина — казати тобі не буду, але знаю, Федоре, що з такими не розлучаються ні по згоді, ні якимось інакше... Довідалась вона про біду-пещастя і прийшла до командира загону...

Мар'янов помаленьку трохи підвівся з потеплілої під ним землі, сів і, круто поставивши коліна, притулився до них грудьми.

— ...не маю прав,— відповів генерал,— губити загін заради п'ятого чоловік. За таке діло мене розстріляють... І тоді пішла вона сама на десять тисяч ворсгів, зрозумів? Це тобі не на дідову рушницю пікірувати, га?

— Ти читав це, Матвійовичу, еге ж? — спитав хлопець.

— Слу-ухай! — звелів старий.— Таке не вигадаси! Слухай, кажу! Пішла вона і цілий тиждень жила в місті — шукала. Та що знайдеш, коли кругом самі німці!.. Звичайно, може, й треба було їй помститися якимось... з пістолета чи з гранати, але того вона не зробила. Резону не було, додому обіцяла повернутися, в загін, а головне, як я розумію, не вірила вона, що понався він німцям... Пішла вона з міста, обходила всі ліси — немає загону, а діло до зими йде, їсти нічого, сама. І от, одчайдушна голівонька, зважилася вона йти на прорив фронту. І думаєш, не пройшла б? Пройшла б... та все-таки жінка жінкою й зестанеться! На самому підході до позицій надумала поцрати в струмочку сякі-такі ганчірочки свої. Присіла в кущиках і хлюпається, а ззаду — «Хальт!» Оглянулася — двоє! Вихопила вона з-за пазухи гранату й по ногах їх, а сама... з переляку, звичайно, забула впасти, а тут і гахнуло. Німців наповал, а її в груди осколком... — Ну? — пошепки крикнув Мар'янов.— Загинула?

Старий затнувся і ображено спитав:

— А навіщо ж так? Врятувалася! — мовив упевнено.— Виповзла, і в одному хуторі три місяці доглядали її добрі люди, поки армія не прийшла.

В голові Мар'янова народжувалися й миттю згасали незвичайні гадки про неймовірне. Якийсь час він не стежив за розповіддю й величезним зусиллям волі примусив себе слухати билину.

— ...приїхала, а багажик — один баульчик та на голові дві коси, з руку завтовшки. Ну гаразд. Заходилися ми працювати: я в школі топлю, вона первачків учить — живемо приспівуючи...

«Ні, це не Таня! Хіба їй не сказала б старенька про мій

приїзд тоді до їхнього містечка? А загін? Могла ж вона розшукати...»

— «...Тихоне Матвійовичу,— питає вона,— а з імперіалістичної довго поверталися люди?» — «Та дехто,— кажу,— аж років через п'ять приходив, а декого й досі нема». — «От бачите! І він ще може повернутися. Минуло ж тільки чотири роки!» — «Це звісно,— кажу,— а ви писали куди треба? Телеграми давали?» — «Писала,— каже,— відповіли, що в списках убитих і тих, що без вісті пропали, немає». — «Отже, він живий,— кажу,— а в загоні про нього нічого не чули?» — «Та бачите, Тихоне Матвійовичу, я,— каже,— не хотіла розшукувати свого командира». — «А то чому ж?» — питаю. «Боюся,— каже,— я ж велике порушення вчинила, самовільно одлучилася. Мене й так розшукував хтось із загону, додому приїжджав, фотографії забрав...»

Мар'янов лежав і не ворухився. Він дивився на пухнасті, з дитинства знайомі зорі, й тихі сльози затуманили йому очі, і в душі народжувалася нова й велика віра в красу буття під цим небом.

Переклав Микита ШУМИЛО

ДАНИЛО ГРАНІН

Дім на Фонтанці

Час від часу мені снівся Вадим. Сон повторювався протягом багатьох років, одноманітний, виразний: я йшов Невським проспектом і зустрічав Вадима. Він ойкав: «Не може бути, невже ти лишився живий?» Він недовірко радів: «Отже, ти не загинув?» Трохи виправдуючись, я розказував про себе і чомусь соромився спитати його... Після війни я довго не вірив, що він загинув, а вві сні все оберталось навпаки: він дивувався, що я лишився живий. Він був такий самий тоненький, блідий. Очі дивились чисто і твердо, він трошки заїкався, так ледь-ледь на початку фрази. Про Катю ми уникали говорити. Катя виїхала заміж у сорок сьомому. Виявлялось, що Вадим пра-

цював в інституті, в такому інституті, що я й не міг нічого про нього знати. Але тепер, оскільки я знайшовся, то ми знову будемо вкупі.

Я милувався ним, виразним і щирим обличчям його, я не знав де дітись від радості, варнякав якісь палкі дурниці. Вадим жартома кепкував з мене, все, що він говорив, було точно, незаперечне, я, як завжди, відчував його перевагу, заздрив і докоряв собі за цю заздрість. Де він був усі ці роки, я не міг збагнути, я тільки знав, що як почну допитуватись, то буде недобре, щось скоїться. Ми йшли Невським, я міцно держав його за руку. Проспект був теперішній, з метро, з підземними переходами, з незнайомою юрбою. Колись ми неодмінно зустрічали приятелів, наших ровесників, хлопців із сусідніх шкіл, студентів, колись на Невському було повно знайомих.

...Я прокидався й довго не міг збагнути, куди ж усе поділось. Де Вадим? Може, я не прокинувся, а заснув? Сон був виразніший, ніж оця темна тиша, де спали моя дружина, дочка, сусіди, весь дім. Вони зараз споглядали свої сни, вони були далеко й нічим не могли зарадити. Простір між тим мною, котрий тільки що йшов Невським з Вадимом, і тим, що лежав у ліжку, не був нічим заповнений. Ніщо не єднало нас. Я перебував десь у проміжку й не хотів повертатись до себе, сивіючого, контуженого, в життя, поточене задавненими чужими турботами. Розрив був надто великий.

Якось я сказав Вені про свої сни. Він серйозно подивився мені в обличчя:

— Ти знаєш, мені теж... Мені часом здається, що він живий.

Більше ми не говорили про це.

З усього нашого товариства після війни залишились тільки ми з ним. Миша загинув. Борис помер у блокаду, Іра померла від тифу, Люда померла кілька років тому, Інна виїхала в Москву. Ми й не помітили, як залишились з ним удвох.

Він прийшов до мене в неділю, годині о дванадцятій. Просто був поблизу та й зайшов, без дзвінка, без причини. Звичайно ми бачились у свята, в дні народження. Мені не хотілось говорити, ми сіли, без азарту зіграли дві партії в шахи.

— Ходімо погуляємо,— запропонував він.

Падав ріденький сніг, небо, низьке, сіре, висіло, як вогка білизна.

— Гаразд,— сказав я знехотя,— я тебе проведу.

На вулиці ми поговорили з ним про Китай, про наші хвороби, я довів його до зупинки й раптом сказав:

— Ходімо до Вадима.

Він не здивувався, тільки довго мовчав, потім спитав:

— Чого? Ти думаєш, Галині Осипівні це буде приємно?

Ні, я так не думав.

— А нам? Чи варто?

— Як хочеш.

Підійшов трамвай. Веня одвернувся:

— Чортзна-що. Тепер уже не можна не поїхати. Виходить, що ми боїмося.

Ми сіли на другий номер, доїхали до цирку й пішли Фонтанкою. Всю дорогу ми обговорювали загибель американських космонавтів.

Кроків за сто до Вадимового парадного я зупинився:

— А що ми скажемо?

— Скажемо, що давно збирались, та все думали, що незручно.

— А тепер стало зручно? Хитрий ти чоловічина.

— Ну то не підемо,— терпляче погодився Веня.

— Краще скажемо, що випадково були поблизу.

Так мені здавалось легше, може, тому, що це була неправда.

Мов неживі, ми ледве ступали. Малодушність і страх знемагали нас. Скільки разів за ці роки мені доводилось проходити повз цей сірий гранітний дім. Я йшов усе швидше, одводив очі, немов за мною хтось стежив. Поступово я звикав. Майже машинально, аби тільки відчепитись, я казав собі — ось дім Вадима. Все інше спресувалось в його імені, і почуття також спресувались. Справді, чому ми не заходили до його матері, найближчі його друзі? А втім, заходили. Я заходив, та не хотів казати про це Вені. Він вернувся б. Це було надто тяжко.

Ми увійшли в під'їзд. Тут на лавці звичайно сиділа Фрося. Збереглася емальована табличка «Дзвінок до двірника». У блокаду Фрося пішла працювати двірником, та так і залишилась двірником. Вона не змінювалась. Вона завжди здавалась нам в одних літах. Коли ми були школярами, вона вже була стара. Вона бавила Вадима, була в їх домі господинею. В січні сорок другого року я прийшов сюди з банкою згущеного молока і скибкою мерзлого хліба. Фрося сиділа на цій лавці, з протигазом. Я кинувся цілувати її. Вона заплакала й повела мене до

Галини Осипівни. І після війни, коли я зайшов, вона сиділа на цій лавці, в чорній ватянці, така ж рівна, в залізних окулярах, сиве волосся коротко острижене. А потім я перестав ходити цим боком Фонтанки, я обходив її стороною, щоб не зустрічатися з Фросею. Та й це, виявляється, було давно.

В просторому вестибюлі зберігся камін, висіло дзеркало. Ми подивилися в нього й піднялися на другий поверх. Я хотів подзвонити, але Веня засперечався, показав на квартиру павпроти. Я здивувався: невже він міг забути? Його також вразило те, що я не пам'ятаю. Ми тупцювали на площадці, поки не згадали, що у Вадима був балкон. Зійшли вниз, виявилось, що по обидва боки дверей були балкони. Ми знову піднялись. Нам і на думку не спадало, що ми можемо колись забути двері його квартири. Ні, ні, його двері були ліворуч.

— Слухай,— сказав я.— Адже я був тут після війни.

— Ти був? Чому ж ти мені не сказав?

Він не встиг зупинити мене, я повернув ручку дзвінка.

Фарбовані в коричнєве двері були глухі, без написів, поштових скриньок, списку дзвінків. І сам дзвінок, врізаний посередині, був не електричний, а ручний, таких майже не залишилось.

Залунали кроки. Клацнув замок, двері відчинив рум'яний парубчак років двадцяти. Він був аж надто рум'яний, здоровий, в жовтій картатій сорочці, в тапочках босоніж. Невже помилився я? Незручно було те, що я стояв перший, а Веня за мною. Мені довелося спитати:

— Пробачте, Пушкарьови тут живуть?

Сама ця ффраза прозвучала для мене дико. Я раптом дорозумівся, що минуло двадцять, ні, вже більш як двадцять років. Ціле життя минуло. Все життя оцього парубка. Які Пушкарьови, він скаже, що за Пушкарьови? І ми почнемо пояснювати, що вони колись тут жили, вияснитимемо...

— Вам кого, Ніну Іванівну?

— Ніну Іванівну? Яку Ніну Іванівну? — я оглянувся па Веню.

— Ні, Галину Осипівну,— сказав він.

Парубчак якось чудно подивився на нас.

— Заходьте,— і пішов до дверей праворуч, постукав.— Ніно Іванівно, до вас прийшли.

Велика прихожа поволі впливала з пам'яті — по ліву руку кабінет Вадимового батька, Іллі Івановича, напів-

темний, вікнами в двір, з низьким шкіряним диваном, на якому ми розглядали величезну біблію з малюнками Доре. Там стояли шведські шафи з книжками — механіка, опір матеріалів, мости. По праву руку — їдальня... Відтіля вийшла маленька бабуся з жовто-сивим стриженням волоссям, з цигаркою в зубах. Вона запитливо дивилась на нас. І парубчак стояв тут же таки, з цікавістю дожидаючи. Щось стримувало нас запитати про Галину Осипівну.

— Ми — Вадимові товариші, — промовив Веня.

Вона трохи відсахнулась, примружилась.

— Веня, — нерішуче сказала вона, взяла його за руку, і він запроменився.

— А ви... — вона назвала мене так, як мене звали тільки в цьому домі.

А ми не пам'ятали її. Власне, я потроху почав згадувати Вадимову тітку, галасливу, веселу, з кучерявим волоссям.

Здається, вішалка в прихожій була та сама. І я почепив своє пальто, як завжди, на крайній гачок.

Ми увійшли в їдальню. Вона здивувала нас сутінками й тісністю. В ній і досі тримався дух блокадної зими. Купою лежали старі меблі з інших кімнат, ті, що їх не спалили і не проїли. З заоконеної стелі звисав брудний шовковий абажур. На облуплених підвіконнях вишикувався посуд з-під ліків, банки, молочні пляшки. Скляні двері вели в сусідню кімнату, вузьку, довгу, з балконом, там жив Вадим. Потім я впізнав буфет. Він займав усю стіну, з колонками, запорошеними зверху, оздобленими мідними кільцями. Наверху, на буфеті, блищала газова лампа. В кутку стояла залізна грубка. Грубки я не пам'ятав. Кислі запахи нужденної хворої старості каламутили мою пам'ять.

Сіли за стіл, ми з Венею поруч, Ніна Іванівна навпроти, вони про щось заговорили, я дивився на газову лампу, намагаючись втямити, нащо вона. Давно я не бачив газових ламп, може, це була єдина газова лампа в усьому місті.

— Ви майже не змінились, — сказала мені Ніна Іванівна. — Ви просто стали дорослим, великим мужчиною, зовсім великим.

В кам'яній попільниці лежали свіжі недокурки. Більше нічого не було на столі. Незрозуміло, що робила Ніна Іванівна до нашого приходу. Можна було подумати, що вона сиділа отут, курила і ждала нас.

— Веню, у вас очі посиніли. А були голубі. Яскраво-голубі. Ну й лоб став більший.— Вона засміялась і похапцем закурила нову грубу цигарку.

Я скося глянув на Веню. Він був лисий, очі його вицвіли, але я згадав, які вони були небесно-голубі і як він подобався дівчатам. Він був найдобріший з нас і найдовірливіший. Він щиро вірив усьому, що говорили, друкували, чого вчили. Навіть нецікаво було розігрувати його.

— Галина Осипівна вмерла тринадцять років тому...

Тринадцять років... це була така давнина, я відчув тільки невиразний жаль; ще б трохи, і ми б нікого вже не застали.

— ...Ні, вона не хворіла. Просто жити не хотіла. Коли помер Ілля Іванович, у неї все перейшло на Вадима. Вона не могла уявити, що він не вернеться... Вона ж ще довго ждала, ви знаєте, вона все надіялась...

Дивно, що з усіх загиблих хлопців тільки я не вірив у смерть Вадима. І Веня не міг погодитися з тим, що його нема. Всі інші одразу робились мертвими, а Вадим і досі...

Потім я згадав стола, за яким ми сиділи. Він розсувався на всю їдальню, ми грали на ньому в пінг-понг, збиралися за ним у свята, справляли закінчення університету. Вадимів професор сидів вкупі з Галиною Осипівною, вони перешіптувались і поглядали на Вадима. Професор здався дуже старим. Тепер він академік і на вигляд досить дужий. Вадим був зарахований до нього на кафедру. Можна подумати, що Вадим передчував, так він поспішав. Він скінчив університет раніш на рік. На літо він залишився в лабораторії. Останнім часом ми рідко коли зустрічались, він нікуди не ходив. Інколи він викликав Веню допомогти подолати яке-небудь рівняння. Я ображався, ревнував. Дружба втрьох — це завжди складна річ.

— Тепер би він вступав в аспірантуру,— сказала мені Галина Осипівна, коли я зайшов після війни.

Я теж тоді вступав в аспірантуру.

— Мову він склав би відразу,— сказала вона.— Він випередив би вас, він добре знав німецьку мову.

Вона вираховувала строки захисту дисертації. Рік за роком вона уявляла собі його життя. Кандидатську, потім докторську, народження його дітей, коли вони повинні були піти до школи. Вона розпитувала мене про Веню, і про Люду, і про мою дочку, і все вираховувала.

Тринадцять років... я нічого ніколи не знав. Виявляється, вона вмерла через кілька років після того, як я перестав заходити. Не обов'язково було поєднувати ці події. Мабуть, я тоді запевняв себе, що жорстоко змушувати її порівнювати, ятрити рани. Я нічим не міг допомогти їй, — чого ж було приходити?.. Чи треба навідувати жінок і матерів наших полеглих друзів? — отаке питання... Завжди відчуваєш себе винним. А чого? Що залишився живий? Винен, що здоровий, що сміюсь? Ніна Іванівна дивилась на мене, і я почував себе спійманим на гарячому. Навіть тепер, через стільки років, усе в цьому домі змушувало, щоб відверто... Галина Осипівна, звичайно, не розуміла, чому хлопці не приходять, що ж таке сталося. А сталося те... Власне, нічого не сталося, все було зовсім благополучно, в тім бо й річ...

— Нащо у вас гасова лампа? — спитав я.

— Це Фрося нічого не дозволяє викинути.

— Фрося? Вона жива?

— Жива. Ось скоро прийде. Бідна, зовсім захиріла. Так фізично байдуже... — Ніна Іванівна помітно занепокоїлась.

Ми помовчали.

— Можна, Ніно Іванівно, подивитись кімнату Вадима? — попросив я.

— Будь ласка. У мене там розгардіяш, ви пробачте.

Мені хотілося зазирнути туди, поки не прийшла Фрося. Може, я трохи боявся її.

Книжкових полиць там не було. Високих книжкових полиць, де стояла збірка творів Джека Лондона в коричневих палітурках, додаток до журналу «Всемирный следопыт», комплекти «Мира приключений», які ми зачитували, заганяли букіністам. Зберігся лише його письмовий стіл. Тут ми готувались до екзаменів. Власне, Вадим допомагав мені готуватись. У школі він мені допомагав, і коли я вступав в інститут — він теж допомагав. Йому легко було розв'язувати мої найскладніші задачі. Він любив і вишукував щось складне. Він розв'язував їх вголос, заікаючись, і все виходило красиво, просто. Двері на балкон відчинялись, вітер з набережної видував фіранку. «Коли ти навчишся логічно мислити?» — гарячкував Вадим.

В одному з портретів на столі я впізнав Іллю Івановича — інженерний кашкет набакир, полотняний кітель,

товсті вуса; зовсім забулось його обличчя, а зараз я пригадав і те, як він читав та співав нам «Фауста», пояснював, що біблія — це не страшно, її треба читати як хорошу літературу; величезний, як кажуть, широка натура, зовсім несхожий на тодішніх дорослих. На той час рідко вже можна було зустріти визначного інженера старої російської школи. Ілля Іванович будував мости на Волзі, Оці... Знамениті мости, знамениті дослідження, експедиції, обручка на руці, «ласкаво прошу», «спасибі за відвідини»; була в ньому незалежність, гордість своєю інтелігентністю — тепер всього не згадати. Нас мало цікавили дорослі, ми згадуємо про них, коли їх уже нема; подумати тільки, які незвичайні люди жили, виходить, поруч, а нам і байдуже було...

Мені й досі не зовсім ясно, чим вабив нас дід Вадима — інтелігентністю? добротою? еретичністю? Ми росли в комунальних квартирах, у чергах, в шумі примусів; головним достоїнством вважалось наше соцпоходження, а в ті роки для нас слово «інтелігент» звучало докором, приблизно так, як «білоручка», «спец», «міщанин», «колишній», — загалом кажучи, щось підозріле. І все-таки нас вабив цей дід — весело-безладний, благородний, тут ми всі були рівні й користувались тими самими правами, що й Вадим.

І стояла фотографія Вадима: гостролиций, гостроносий, задержуватий, як півень, в галстучку, вже студент. Вузький галстук, такий, як носять тепер, а піджак з широкими плечима, жалюгідно старомодний. Раптом я виразно уявив собі цю фотографію, надруковану в журналі поряд із студентськими фотографіями Йоффе, Жоліо-Кюрі, Курчатова. Загинув великий фізик, і ніхто не знав про це.

Фото його мало цінність тільки для Ніни Іванівни та для нас двох. Так само як його хиткий, подряпаний стіл з мармуровою чорнильницею. Старі речі всім стороннім здаються мотлохом. Це було єдине ціле місце, де збереглася наша юність. В ідальні висів великий портрет Галини Осипівни з маленьким Вадимом в коротких штанцях. Типовий мамин синок. Ми безжалісно дражнили його, поки портрет кудись не прибрали. Ми дражнили його за чемне поводження з усіма дівчатами, за те, що він не вмів брехати, не хотів матюкатись і писати сороміцькі слова на стінах. Ми насилу навчили його грати в очко на

гроші. Але все прощалося йому за хоробрість. У тій великій бійці з сусідньою школою... їх було більше, ми відступили в двір, потім повтікали хто куди врвав, один Вадим залишився, він не вмів утікати. Він бився сам-один, поки його не звалили. Це й хоробрістю назвати не можна, така у нього була вдача. Бідний заїкуватий рицар найлегшої ваги...

— А ось і Фрося,— сказала Ніна Іванівна.

Фрося не здивувалась, побачивши нас. Усміхнулась, як звичайно, коли ми приходили, заклопотано хмурнуvато. Звичайно, вона змінилась — згорбилась, усохла, тільки руки залишилися тими самими, і через те вони здавались занадто великими, з цупкими, кривими пальцями. Ми кинулись до неї. В погляді її нічого не відбилось.

— Гості у нас,— сказала вона.

— Фросю, здрастуйте, Фросю,— голосно сказав я.

Очі її були каламутні, вона кивнула мені і стала виймати з торби пакунки.

— Якщо гості, то треба чайку поставити.

Ми називали її свої імена, кричали все голосніше,— не могла ж вона забути нас. Я тільки що страхався, уявляючи, як вона скаже: притарабанився нарешті, де ж ти був, паршивцю, а ще нібито друзі Вадькові, паршивці ви,— а тепер мені найбільш хотілося, щоб вона впізнала нас.

— Фросеєнко, вони з Вадею вчилися,— на вухо сказала їй Ніна Іванівна.

— Еге, еге, стара я стала,— винувато сказала Фрося.— Ось, ватрушку принесла.

Ніна Іванівна почервоніла, взяла у неї пакунок:

— Ватрушка — для неї насмачніше. Якщо ви не квапитеся, хлопчики, попейте чаю, вона рада буде.

Вона промовила «хлопчики» так само, як завжди говорили в цьому домі.

— Там стояв рояль,— тихо сказав мені Веня.

Боря сидів за роялем. Ми щось акомпонували і співали. Що ми тоді співали? Ні, цього пригадати не можна. Двадцять дев'ятого червня. Через тиждень після початку війни. Ми зібрались востаннє. Я йшов в ополчення, Вадим — у свою морську піхоту. Веня пішов пізніше. Що цей вечір останній, ми й думати не хотіли. Майбутнє було тривожне, але обов'язково щасливе, переможне, в маршах духових оркестрів, у подвигах, в орденах. Майбутнього тоді було багато, про нього не варто було турбуватись. Боря тарабанив на роялі фокс, зроблений під Баха, ми пили

хванчкарю, темну, густу, заїдали крабами. В магазинах було повно крабів. «Скуштувати всім пора б, що таке на смак наш краб». Ми з Вадимом були в гімнастерках, обмотках і страшенно задавались. Про війну говорили мало, ми не знали, яка вона. Приголомшеність і спантелеченість перших днів минули. Поставала ображена свідомість нашої правоти,— мабуть, вперше в короткому нашому житті у нас було таке виразне, беззаперечне почуття правоти. Хтось читав вірші. Гра закінчила філфак, і всі взялися обговорювати, що таке літературознавство — наука чи мистецтво. Гаразд, уточнимо, що таке наука?

«Наука — це те, що можна спростувати»,— сказав Вадим.

Він умів повернути звичне несподіваним боком. Якщо не можна спростувати, то це вже перестає розвиватись, перестає бути наукою.

Посеред нашої суперечки Галина Осипівна мовчки виїшла. Вадим пішов за нею. І аж тоді тривожне передчуття торкнулось нас. Напевне, дорослим нестерпна була наша безтурботність.

Погасили світло, відчинили вікно. Вода в Фонтанці відзеркалювала біле небо, світло без тіней, сліпі вікна палацу Шереметьєва, ми стояли, обнявшись, вухаті, стрижені під бокс, трохи підпили; шкода, що я себе не пам'ятаю, себе ніколи не уявляєш, зате я пам'ятаю пушок на щоках Вадима — він тільки що почав бритись, пізніше за нас усіх. Він повернувся і став поруч зі мною. І як же ми ніякого біса не розуміли!.. Але я не відчував зараз ніякої переваги перед тими хлопцями, перед тим собою. Швидше я заздрих їм. Те, у що ми вірили, було прекрасне, а ще більше те, як ми вірили.

— І як це ви надумались зайти? — якнайлагідніше спитала Ніна Іванівна. Вона нарізувала ватрушку, красиво розкладаючи її на вазочці.

Я мовчав.

Фрося наливала чай, великі руки її тряслись. Веня зітхнув, він зник, що в усіх наших історіях йому припадало найтрудніше.

— Ми давно збирались... випадково опинились...

Фрося підсунула нам залишки ватрушки на папері.

— Що ти робиш, Фросенько? — сказала Ніна Іванівна. — Я ж уже поклала.

Та подивилась на неї, не розуміючи. Ніна Іванівна глянула на нас і обняла Фросю, немов захищаючи.

— Ой Фросю, Фросенько. Непотрібні ми стали. Сусіди не діждуться, — вона криво усміхнулась. — Ущільнити нас не можна, бо суміжні кімнати. Ага, то про що ж ми?..

— Нічого більше не виясилось про Вадима? — швидко спитав Веня.

— Відкіля ж... Розбомбили їх у вересні під Оранієнбаумом. Нікого не лишилось, тільки і встиг написати два листи. — Вона делікатно зачекала, але ми не просили показати ці листи. В моїй уяві враз постав дитячий почерк Вадима, я відчув зсудомлені мускули свого обличчя, тупий, затвердлий вираз, мов маска, яку неможливо було здерти.

— А як ваші успіхи, Веню? — спитала Ніна Іванівна. Відкілясь здалеку долинав його слухняний голос, і я також здалеку побачив його життя.

Звичайно, пощастило, що він, провоювавши всю війну, залишився живий, та відціля, з цієї квартири, доля його ніяк не єдналася з тим голубооким мрійним Венею. Здавалось, якби Вадим залишився жити, все було б інакше, була б справжня математика, а не читання рік у рік того самого курсу в технікумі. Може, й мені Вадим не дозволив би піти з аспірантури, не те що не дозволив би, а я й сам не пішов би. В часи Вадима я погоджувався, що найвизначніша подія — це відкриття нейтрона. Вадимова фізика вабила мене більше, ніж мої гідростанції.

Але вся річ у тому, що він і не міг лишитись живим.

Такі, як він, непридатні були для відступу. Початок війни, її перші гіркі місяці, оте бомбардування під Тавиною горою, від світанку нескінченні заходи літаків у липневому небі, коли ми пріли й завмирили від страху, втискалися у стінки окопів, а потім пішли танки, і ми стріляли та й стріляли по них із гвинтівок, а танки нестримно наповзали, з правого боку через фруктовий садок, ламаючи білі яблуні, і з лівого — по зеленому вівсу. Не витримавши, ми повискакували з окопів і побігли... Ми втікали від танків, один від одного, від самих себе. Задихаючись, я перестрибував тини, рови, падав і знову біг, поки не впав, ламаючи куці, в пробитий сонцем верболіз. Пальці вчепилися в землю, вона судорожно здригалась від бомб, відпихаючи, неспроможна захистити мене. Світ гинув і розпадався, і в ньому моя пам'ять ухопилась за Вадима — він не міг, нездатний був так утікати, ряту-

ватись, він залишився б в окопах. Я лежав і плакав від сорому. Аж до осені, поки ми відступали, ці хвилини поставали передо мною, мов заклинання.

Ніна Іванівна розповідала про свою давню суперечку з якимось студентом:

— ...тоді він заявив, що якби Пушкін убив Дантеса, то вже не зміг би бути Пушкіним. Він доводив, що й сам Пушкін змінився б, і наше сприймання. Я готова розтерзати його.

В кутку стояв старий телефонний апарат з кнопками. Група «А» і група «Б». «Хлопці, подзвоніть мені в комітет комсомолу». — «Барिशня, барिशня, дайте мені Мишу». — «Мишу? Він убитий», — сказала барिशня. «Як убитий, він же тільки-но був тут, він писав такі вірші!.. Барिशня, а де ж тоді Люда, його наречена, чорненька Люда?» — «Вона так і не вийшла заміж, — зітхнула барिशня, — життя її зламалось і погасло». — «Тоді викличте Бору, Бору Абрамова, композитора, пам'ятаєте, яку він музику писав? А Митя Павлов, що з ним сталося? А Толя, чому не відповідає Толя? А Сева Махоткін... ким би вони могли стати?» «Півроку мені не вистачило, — сказав мені Вадим, — хоч би місяців чотири». Він міг не йти, але він зробив так, як велів закон його дому. «Барिशня, заждіть хоч би чотири місяці і ви побачите...» — «Алло, куди ви поділись?» — сказала барिशня...

Куди ми поділись? І де та барिशня?

Залишилися тільки оці дві старі жінки. Коли вони помруть, усі ці меблі, фотографії, портрети, все барахло викинуть, кімнати побілять, обклеять.

Щось сталося зі мною. Минуле вабило мене більше, ніж майбутнє. В країні майбутнього ми нікого не знали і нас також. А тут, виявляється, нам раді хоч би оці дві старі жінки. Тут нас ждали. Прожиті роки були повні загадок, ми жили нашвидку, не завжди розуміючи те, що діялось навколо. А тепер, коли ми стали депо розуміти, минуле було недоступне.

Ми смирно сиділи під допитливими поглядами бабусь. Таємниця, чого ми тут з'явилися, і досі мучила їх. Ніна Іванівна починала розповідати про себе, про свою останню роботу перекладачем в КБ, ніяково замовкала, відчувачи, що це нам нецікаво, — їй хотілося збагнути, що нам потрібно. Маленьке личко її наливалось барвою, спогади набрякали в ній, вона соромилась дати їм волю. Хвилювання її передалось Фросі, вона все підсовувала нам

ватрушку, дивилась то на Ніну Іванівну, то на нас, каламутні очі її бігали, здавалось, вона от-от упізнає нас.

— Вадим так і числиться без вісті пропалим.— Ніна Іванівна закурила ще одну цигарку.— Не можна мені курити, нічого не можу вдіяти.

Може, їй не хотілось бентежити нас розповідями про Вадима. Ми дуже добре знали, що означає «без вісті пропалій...»

А може, й у мене колись були такі побоювання: чи не потрапив Вадим у полон. Взяли пораненим, непритомним, відправили кудись у табір. Були такі підозри чи ні? Звичайно, ні, але я не раз упевнявся, що надто погано пам'ятав себе того, післявоєнного. Боюсь, що я також вважав правильним не довіряти всім, хто жив в окупації, і всім, хто був в оточенні, всім, хто був у полоні. Якось я спитав себе: а що, коли він живий, у полоні,— ти радий? І не міг відповісти, злякався. Який же я був... Але ж це також був я. Обминати цей дім — так було зручніше. Він надто багато вимагав. Він міг звинуватити, порівняти. Без нього було легше.

Ми допили чай, устали. Ніна Іванівна розгубилась, вона не затримувала нас.

— А шибки у нас залишилися,— несподівано сказала Фрося.— Замурували вікна цеглою. Амбразура, чи що.

— Це під час блокади. Вона сама цеглою замуровувала,— пояснила Ніна Іванівна.

Веня ні з сього ні з того заусміхався:

— А що, абажур той самий?

Ні, він помилився, висів зовсім інший абажур. Той абажур, жовтий, з чорними фігурками, я підпалив, робив якісь досліди і ніяк не хотів признаватись. Галина Осипівна удавала, що нічого не сталося, винна лампочка, дуже велика...

Забутий дитячий страх повернувся маленьким, нестрашним,— зараз усе з'ясується.

Ніна Іванівна притамувала усмішку. Чи мені так здалося?

Фрося доїдала ватрушку. Ми стояли, не знаючи, як піти. Це було важче, ніж прийти сюди. Веня непомітно штовхнув мене. Я й сам розумів, що мені треба щось сказати.

Кінець кінцем я ж зотягнув його сюди. Але я все дивився на цю кімнату й мовчав.

— Ви пробачте, нам пора,— хрипко промовив Веня.

— Та що ви, хлопчики, я була рада.— Ніна Іванівна церемонно схилила голову.— Хто б міг подумати...

Я дивився вниз на давно не чищений, почорнілий паркет; ніби щось розшукуючи. Рука Ніни Іванівни раптом лягла на мою руку, пальці її тремтіли. Мені захотілось пахилитись і поцілувати її руку, але я не вмів, тобто взагалі умів, тільки зараз я був з того часу, коли ніхто з нас не вмів, не хотів уміти, надто це було старомодно і смішно — цілувати руки.

Вона не сказала нам: заходьте, приходьте ще. Не наважилась? Не надіялась? Не захотіла?

Вона взяла Фросю під руку, і вони стояли в великій напівтемній прихожій, обидві маленькі, сиві, і дивились, як ми, задкуючи, виходили, так нічого й не пояснивши й не обіцяючи.

Невський оглушив гомоном весняної велелюдності. Стукотили підбори, летіли машини, звуки стикались, розбігались, тривожні, ніби когось доганяли, когось шукали. Очі дівчат з-під каптурів швидко оббігали нас і мчали далі. Кожна з них нагадувала мені Іру, Люду, Катю. І хлопці з піднятими комірами коротких пальт, високі, ніжношкірі,— вони тільки що починали бритись. Десь серед них повинен був іти Вадим. Я раптом подумав — чи буде він мені тепер снитися, чи побачу я його ще?

— Розтривожили, розворушили,— сказав Веня.— І їм тяжко, і нам. Дивно, чого нас потягнуло?

— Шкодуєш?

— Ні,— сказав він.— Колись же ми повинні були прийти.

В тім бо й річ, подумав я, що рано чи пізно ми повинні були повернутися в цей дім. Не задля Вадима, задля себе. От і знов цей дім на Фонтанці появився в нашому житті, він уже не той, ми не ті, але однаково... Щось же, значить, залишалось усі ці роки, а нам здавалось, що вже нічого нема, немов нам нічого й не треба було, якого ж чорта!.. Немов хтось покликав нас, немов ті роки — вони продовжували існувати. Запах горілого абажура, обмотки, Фауст, книжки, дім чесних правил...

— А що коли й до нас якось прийдуть? — сказав я.

— Хто? — спитав Веня.

Потім він сказав:

— До мене? Навряд. Не той дім. Ти вважаєш, що комусь треба буде?..— Він похитав головою.— Будь ласка, пехай приходять. Кінець кіпцем ми чесно воювали.

Далі він сказав:

— Треба було спитати Ніну Іванівну, чим їй допомогти. Може, ліків якихось...

— Це правильно,— сказав я.

«І крім того...— подумалось мені,— і крім того...» — а що крім того, ніяк було згадати, ніяк було пробитись крізь іржу часу.

Веня глянув на годинник, його ждали на обід. Ми попрощались. Я пішов сам. Ці хлопці й дівчата поглядали на мене, мабуть, щось сталося з моїм обличчям, може, я був надто далеко, але мені було наплювати, мені зараз було про них байдуже, я думав про Вадима й ніяк не міг збагнути, чи присниться він мені тепер.

Переклав Степан КОВГАНЮК

Санна путь

Річки були різні: з вузькими й широкими долинами, з відкритими й порослими лісом берегами, кожна із своїм обрисом правого й лівого берега, кожна із своїм крижаним покривом — де рівним і гладеньким, де вкритим зубчастими торосами... Геть уся місцевість навкруги, на південь і на північ, на схід і на захід, була помережана річками та струмками, всі річки й струмки, поблукавши по місцевості, знаходили дорогу тільки на схід до величезної річки, під назвою Єнісей, впадали в неї, і та, підхопивши їхні води, теж потаємно, теж під товщею криги, несла загальну ношу в океан.

У просторах поміж річками, де більше, де менше підвищених, стояв усюди ліс, в один ярус, без памолоді, без

чагарника й без вітролому, рівний, наче виноклий в одну мить.

Кожне дерево безмовного й дивовижного лісу й увесь він у цілому виконано в трьох різних фарбах: у прикоренках і на височині двох-трьох метрів землисто-сірої, відтак червоної й червоно-жовтої, причому чим вище жовтизна починала переважати, вона була легка, цибулинна, зворушливо-ніжна в суворому й холодному світі, схожа на яєчний жовток, на велику шкаралупу великодньої крапанки, а крони були рясно оповиті кошлатою хвойною вовною, майже непроникною в своїй зелені, крізь яку тільки зовсім невиразно проступало мереживо химерних гілок дерев тієї ж легкої жовтизни.

Зрідка ліс перетинали відкриті поляни з блискучим і, здавалося, ледь вологим снігом тільки на узліссях, запо-рошеним опалюю з дерев глицею, а потім він простягався та й простягався — знову всіма своїми незмінними фарба-ми — землисто-сірою, жовтою та зеленою.

Над лісом колихалося знебарвлене небо, туманне й хистке, а десь, у глибині його, блукало майже невидиме сонце.

Дивуючися з своєї подорожі, Іванов, запо-рошений ін-см, щільно загорнений у кожух, шарф і шапку, їхав третій день через оцей ліс, через оці річки і, здається, навіть через оце небо; путь його наближалася до краю, йому це вже було байдуже — в пам'яті його одна по одній зринали інші, давно й недавно минулі санні путі, про них він не міг сказати — чи закінчатся вони коли-небудь.

Найдавніший, найдитячіший, одначе аж ніяк не найвід-даленіший був спогад про те, як йому хотілося обійняти, пригорнути до себе й надовго залишити при собі майже таке саме, як і зараз, морозяне повітря, що просочувалося під комір його кожуха з величезного зимового степу...

Воно було солодке й сите, це повітря, маленькому Іванову хотілося облизати його й закапати своїми слізьми, треба було це зробити, але вже тоді якесь «не можна» заважало так зробити, і в знегамленні від цього «треба» й цього «не можна» він лежав у саях нерухомо й мовби потасмно від усього на світі, а сани порицували й везли його степом від одного чорного, скам'янілого під сніговою шапкою стогу сіна до другого, теж чорного й скам'яні-лого.

Звідки й куди була подорож, він наполегливо хотів зга-дати за все своє життя не один раз, але так і не згадав

ніколи, а тепер був щасливий, що не згадав цього. Звідки, куди, навіщо, чому, коли, хто — були зовсім відсутні в цьому спогаді, просто це було дитинство, загорнене в теплий кожух, укладене в сани на оберемок сіна і спрямоване туди, де він мав народитися ще раз уже змужнілою людиною.

А тепер він згадав себе тодішнього, ще не народженого остаточно, відчуваючи легкий біль від ударів не цих, а отих саней, слухаючи не це, а оте порипування санного полоззя, вдивляючися не в це, а в оте небо...

Мовби одразу слідом за тим настав для нього інший час; ніч і ліс, тільки зовсім не такий, як нинішній, — обридний, нерівний, у якому химерні тіні дерев насилу можна було відрізнити від самих дерев.

Місяць був тоді яскравий, високий; осяваючи землю, він робив небо чорним і теж високим, на шляху був один-сдиний санний слід, здебільшого заповнений снігом і навіть затягнений сніговим настом, коли місяць все-таки показував цей слід, погонич підтверджував, що вони їдуть правильно й що, бог дасть, правильно доїдуть, анітрохи не заблукавши, і вони справді дісталися тоді невеличкої, без подвір'я, хатинки край села, де жив уже немолдий, зарослий волоссям і глухуватий чоловік, — він будував по навколишніх селах колодязі та найпростіші, в одну нитку тупиківі водопроводи.

Він був одержимий своєю роботою, цей чоловік, одержимий і мовби приголомшений нею на все життя, аж світ складався для нього насамперед з оцих колодязів та водопроводів, а все інше на світі мало сенс лише остільки, оскільки або сприяло, або протидіяло його будівництву.

Протягом усього залишку ночі він не дав Іванову склепити очі, пояснюючи все про колодязі та водопроводи.

І хоч Іванов був тоді техніком, хоч приїхав він до цього чоловіка в його справі й на його прохання, він ладен був просити в нього пощади, благати, щоб той змовк хоч би на якусь годину-дві.

Колодязник не змовкав, а Іванов намагався не слухати його, відновлюючи перед очима щойно минулу дорогу: дерева й тіні дерев, яскраво-червоний місяць, санний слід, щось іще, якісь подробиці путі.

Численна сім'я, що жила в хаті, спала міцним, неспокійним сном, малеча хропла на долівці та на полу, на печі без кінця-краю бурмотів щось старечий голос, коло-

дьяжникова дружина, напівроздязнена, кілька разів устала з ліжка і, не прокидаючись, не помічаючи приїжджих, нічого не помічаючи й не чуючи, щось робила з глиняною діжею, з однієї посудини в другу переливала воду, а тоді лягала, майже падала в ліжко знову.

Так настав світанок, і тільки-но він настав, хазяїн виїшов з хати, застріг булану конячину в розбиті глабці, посадовив у них теж розбитого безсонною нічтю Іванова, й вони поїхали по навколишніх селах, щоб зазирати в темні колодяжні устя, сходити хисткими й темними сходами на водонапорні башти й знов розмовляти про те, які щасливі будуть люди, коли землю навколо них буде вкрито колодязями й водопроводами.

Вже за пам'яті Іванова залюднена земля в основному вкрилася ними, та чогось непомітно було, щоб люди стали щасливіші, а проте щоразу, коли хтось казав при ньому про мрію, про одержимість мрією, у свідомості його знов і знов зринав глухуватий колодяжник і дорога — зимова й місячна, — що привела до нього.

Ще згадувалася одна дорога — довга-довга — поштовими кінцями, з невеличкого заполярного городбчка до великого, теж північного міста обласного значення. Це була навіть не дорога, а зовсім відокремлений від усього іншого його життя простір, у якому він колись існував. Не мало ніякого значення, коли це було — давно чи недавно, якою він був тоді людиною — юнаком чи вже літнім батьком родини, якими подіями був тоді сповнений світ — теж не мало значення, — адже все, що поставало тоді, поставало з часу, а він перебував тільки в просторі. Коли востаннє на віку він згадуватиме своє життя, він знов не згадає часу цієї путі, а тільки її кілометрові стовпи та її протяжність, розривану на частини буралами і все-таки цілу з поодинокими філіями поштових станцій, до яких він входив заляккими ногами з чорного ходу, з боку захиращених дворів та неприбраних від снігу дерев'яних ганочків, входив, як чийсь вантаж, прописаний у поштової накладній, у тісному гурті сірих поштових мішків під сургучними печатками...

Він і зовсім не зміг би відновити в пам'яті це життя, зрозуміти його і якимось — добре чи погано — до нього поставитися, якби воно само не подбало про все це: коли одного чудового весняного дня людина полетіла в космос, Іванов довго думав, звідки йому відоме самопочуття першого в світі космонавта, відома й та протяжність, у якій

космонавт існував, і, нарешті, зрозумів — санна путь поштовими кіньми дала йому це уявлення.

Тоді це було для Іванова випадковим рухом, який виникав тільки тому, що починав танути сніг, і літаки не могли приземлитися на льотне поле невеличкого полярного міста ні на лижах, ні на колесах, а прикру перерву, що утворилася між гуркітливими повітряними рейсами, заповнили рицливі санні перегони.

Згодом випадковість цієї путі зникла, і тоді Іванов заходився згадувати її, як щось конче потрібне йому, як щось незамінне нічим іншим.

Проте була ж у нього ще одна, далєбі, найкоротша і гостропроймаюча санна путь... Теж навесні і теж починав уже танути й ще більше темніти сніг на вулицях районного городочка, коли Іванов вибіг чи то з третього, чи то з четвертого класу дерев'яної школи — достеменно він тепер не пам'ятав, з якого саме, — і, тягнучи за собою ранець, у невимовному захваті й прагненні кинувся наздоганяти порожню валку саней.

Це був хлоп'ячий майже закон: учепитися за чиї-небудь сани й хоч би кілька кроків, хоч би тягнучись по снігу на череві, податися дорогою вперед... Повертатися додому без цього, своїм звичайним і власним ходом було для хлопчаків немислимо, ганєбно, неймовірно нудно, і ось вони довго простоювали на перехрестях вулиць, очікуючи слушної нагоди, або їхали з горя в будь-який бік, аби лиш «підсісти» і їхати абикуди, а тоді довго й повільно вже в темряві й нудьгуючи плентатися назад.

І було незрозуміло, чому дорослі починали з цього приводу з хлопчачами жорстоку війну, помітивши супротивника на перехресті вулиць, батожили коней, щоб зникнути якомога швидше й без втрат; коли ж хлопчачам і тут удавалося «підсісти», — дорослі намагалися їх спіймати, побити, забрати в них шапки й книжки.

Тільки поодинокий який-небудь дідок, на старість знову наблизившись до дитинства, ставився до хлопчаків з розумінням, подавав рукавицею знак миру й солідарності, і тоді хлопчачи, сп'янілі від щастя, сідали на порожні сани і їхали куди-небудь, все одно куди, мовчки й зосереджено роздивляючись знайомі вулиці з височини свого їздового становища.

Цього разу миру не було...

Безконечно довга валка йшла порожнем: кінь, прив'язаний до саней, сани, знову кінь, знову порожні сани,

і так скільки сягало око, і тільки в кожних третіх або четвертих санях виднів який-небудь кожух — чорний, себто ще зовсім новий, поруділий або вже й позеленілий від часу. Людей у кожухах важко було помітити — кожухи їхали й поганяли коней немовби самі по собі.

Валка сунула якраз по дорозі Іванову — в бік його дому, і він просто з шкільних дверей кинувся навперейми, погонич у зеленому кожусі, помітивши цей відвертий маневр, підхопився в ріст і, дико заревівши, стьобнув свого коня.

Кінь рвонувся вперед, і троє задніх, зв'язаних із ним в один ланцюжок, рвонулися теж, і хлопчик, що тільки-но кинувся в середні сани, від раптового поштовху вилетів з них на шлях, просто під ноги останньому коневі...

І тієї ж миті він побачив просто перед себе, над своїми очима, блискуче півколо підкови з двома шипами з країв, між кінськими ногами йому промайнуло небо, він встиг зрозуміти, що все це — востання, що більше ніколи й ніщо вже не промайне перед ним, але тут-таки він почув не свій, а чийсь чужий хряск, щось ламалося поряд з ним, але не він сам, щось хрипіло, билося об землю й стогнало.

Коли він підхопився на рівні, кінь, з подертою припоною, із скривавленою губою, лежав на зламаній голоблі, друга голоблі, ціла, була в нього на череві, між ногами, два його копити, піднесені догори, блищали підковами, а голова була відхилена назад, і відкілясь не з себе, а збоку, поглядом, скаламученим, скорботним і винуватим, він дивився на погонича, котрий, тягнучи за собою зеленого кожуха й теж задихаючись, біг до нього, щоб бити його.

З неймовірною швидкістю хлопчик подався геть від місця, де він мав померти, геть від страшного нерозуміння, що переслідувало його.

Він плакав, не тямлячи, чому кінь зробив усе, щоб не вбити його, а людина-погонич теж зробив усе, щоб його вбити, і тепер жорстоко помщається коневі за свою невдачу.

Він розумів, що не збагне цього ніколи, якщо навіть стане безсмертною і найрозумнішою в світі людиною, і біг дедалі швидше, аж поки впав у тверду кучугуру, померти в якій було чомусь ще жахливіше, ніж під копитами коней.

Найкоротша санна путь — лише кілька кроків — була

найважчою і найжахливішою, а проте досвід цієї путі одного разу врятував його...

Під Новгородом, у нічних сутінках, його батальйон повантажився в санный обоз і рушив у об'їзд якоїсь ворожої позиції, негустим лісом, чи то хвойним, чи то листяним — він чомусь не запам'ятав.

Не дуже глибокий, та не дуже й відповідальний рейд надходив до кінця, аж раптом вогонь одразу, без пристрілки, накрив довженний обоз. Чи це була пряма наводка, чи супротивник задалегідь пристрілявся, тільки підводи, одна по одній, почали рватися на шмаття — на дерев'яні цурупалки саней, на копити, на хомути, на руки в зелених рукавицях та на ноги в білих валянках, забризканих червоним, на речові мішки та осколки гвинтівки.

Іванову видалося, ніби в такий спосіб обоз, яким він їхав, стріляє по невидимому ворогові...

Не одразу він зрозумів тоді, що це і є війна, що це не коні й сани вистрілюють собою у ворога, а ворог стріляє по обозу, щоб убити його навіки.

Попереду, обабіч дороги, був невеличкий ліс, те, що в Сибіру називають «колком», і весь обоз кинувся в цей колос.

У саях, якими їхав Іванов — молодший лейтенант, тільки напередодні прибулий на фронт з маршовою ротою, — крім нього були ще літній сержант і троє солдатів; сержант правив конем і коли вогонь накрив обоз, він заходився бити коня прикладом гвинтівки. А Іванов ударив сержанта й, поваливши його в сани поруч себе, вирвав у нього віжки. Кінь у цей час стрімко стояв дибки, з останніх сил супротивлячися тому ривку вперед, у який штовхали його страшні удари, але, відчувши, що його більше ніхто не штовхає, стрибнув убік і потяг сани по глибокому снігу в кущі, а через кущі в неглибокий, але стрімчастий яр, у який він одразу ж упав і, здається, задихнувся там.

Тим часом вони, п'ятеро, кинулися ярочком униз і залишилися живі... Живі були люди ще з двох чи трьох підвід, які замикали обоз далеко позаду, і це було все, що залишилося тоді від батальйону...

Згадавши, нарешті, всі свої санні путі, всі без винятку, Іванов відчув і ту путь, якою він їхав нині...

Навкруги все було так, як мало бути.

Сани погойдувалися під ним, у борти саней неквапливими хвилями вдаряв сніг, кінь ішов підтюпцем, ледь

погойдуючися вбоки, і біг його був тим самим бігом, з якого, задалегідь підгледівши відповідь, винахідники списали свої задачі, створюючи велосипеди й паровози, автомобілі, трактори й танки...

Все було, як і мало бути в пейзажі з рівним червоно-стовбурним лісом без памолоді, що його лісники не зовсім природно називають «природним парковим насадженням»; все було, як і мало бути, в тих чітких обрисах видолинків, на дні котрих, під кригою й снігом, приховано струменіли річки й струмки і які топографи та геоморфологи називають «поперечними профілями річкових долин»; все було, як мало бути в свіжому й синявому повітрі, про яке прогнози-сти-синоптики й метеорологи — сказали б, що це «приземний прошарок атмосфери», трансформований внаслідок стійкого антициклону.

І все було так, як і мало бути в тому, що на дорозі з'явився мисливець з рюкзаком і рушницею за плечима, з собакою, який стояв майже впритул, прихилившись йому до ніг, і перший привітно помахав їм чорним кудлатим хвостом.

Мисливець теж підніс руку з лижною палицею, зупинив підводу й спитав, хто, куди й чого їде.

Погонич відповів, що в село Савватіївку він везе людину з кіно, а назад цей чоловік уже не поїде санною путтю, бо полетить вертольотом.

Мисливець і погонич ще поговорили про цього чоловіка — чому не сидиться йому на своєму місці поруч власної дружини в місті Москві та чому він не надто вже ощадливо витрачає не свої, а казенні проїзні гроші; чому, коли вже він заїхав у їхні дальні краї, не подбав про місцеве населення й не захопив із собою нової картини, щоб у ній було все, як справжнє, і водночас дуже цікаве...

Собака з рудими підпалинами по чорному знайомився тим часом з конем, не дуже відверто, але послідовно обнюхуючи його з усіх боків, від спітнілого коня в морозяне повітря валувала пара, кінь форкав, зітхав і нетерпляче перестунав з ноги на ногу.

Голоси людей і зітхання коня, якому чомусь не подобалося собаче принюхування, чулися Іванову мовби здалеку, з відстані в кілька десятків кроків — йому не хотілося розв'язувати вуха хутряного капелюха, щоб чути краще...

Він сидів нерухомо, відчуваючи братерство незнайомства між трьома людьми, одним конем та одним собакою,

яке не так уже й рідко буває очевиднішим від найближчих взаємин, і міг би сидіти так скільки заманеться, хоч би й довіку.

Він міг би пояснити їм усім дещо про себе: хто він, чого їде, що згадує дорогою, але це було зовсім ні до чого зараз, ніхто з них не потребував цього, навіть він сам, хоч давно вже його правилом і звичкою було розповідати й пояснювати про себе все, все, що стосувалося його, його минулого, а надто майбутнього, включаючи майбутнє його дорослих, жонатих і заміжніх дітей і всього людства.

У теперішній подорожі він раптом втратив інтерес до своїх власних слів.

За задумом його нового фільму, саменною путтю через тайгу мали їхати молодий геолог, жінка-лікар з дочкою-студенткою, мисливець та, може, ще хтось, і на цій путі почав би розвиватися увесь зміст фільму — любовний, соціальний, науково-пізнавальний.

От він і поїхав, щоб побачити цю путь очима своїх героїв, але їхніми очима не побачив нічого, а все — своїми власними.

У нього була така творча навичка — міркувати про минуле своїх героїв: ким і чим вони були перше, ніж стали його героями, яке прожили життя? Майже за Станіславським...

Тепер і це виявилось ні до чого — своє минуле поставало перед ним увесь час, чужого не було.

Був він сам і тільки.

З ним цього вже давно не траплялося, хіба що замолоду, коли він ще не вмів побудувати окремі задуми, бо все його власне і все навколишнє життя здавалося йому одним величезним задумом...

Нарешті мисливець взяв у обидві руки лижні палиці, а собака підніс догори свого кудлатого хвоста.

Собака — його тулуб і голова — увесь він вкритий був інесм, і тому здавався тьмяним, невиразним, а хвіст його залишався натуральним, чорним, і, мовби знаючи це, собака енергійно ним діяв.

Кінь голосно й з полегкістю зітхнув, він, загалом, непогано ставився до знайомства з собакою, але десь у глибині душі був не від того, щоб розстатися з ним, він поспішав туди, де йому за його серйозну й сумлінну роботу дадуть поживного вівса та запашного сіна й дозволять добре відпочити.

Розмова закінчилася.

Мисливець все-таки підійшов на хвилинку до Іванова й безпосередньо йому пояснив, коли можна сподіватися вертольота, щоб вилетіти з Савватіївки, відтак він штовхнувся палицями.

Лижі, набираючи швидкості, понесли мисливця вниз по схилу, його постать замелькала між землисто-сірими стовбурами високих сосон і навіть мовби проходила крізь них. Це був достеменнісінько той мисливець, котрий міг би супроводити по санній путі молодого геолога, жінку-лікаря, її дочку-студентку та ще когось із героїв Іванова в його новому фільмі, якби цей фільм було створено...

Від кінчика носа до кінчика хвоста, витягшись в одну пряму лінію, собака ковзав по лижному сліду за мисливцем.

Кінь не швидко, але покvapно побіг своєю дорогою,— йому залишалось бігти три-чотири кілометри, недалеко, і він догадувався про це.

Іванов тим часом думав, чому він так мало помічас свою теперішню путь, а тільки згадує й згадує.

Бачить навколо себе пейзажі, а своєї дороги й не помітив.

Масть коня, яким він їхав, він визначив для себе щойно лиш, оце зараз,— кінь, виявилось, гнідий, запах його поту вдарив йому в обличчя лише цієї миті — він був гострий і гармоніював із запахом нинішнього, теж гострого, морозу. Порипування санного полоззя, що супроводило його нині, було не теперішнім, долинало відкілься іздалеку.

От і з його задумом діялося щось: задум покидав його остаточно.

Він прийшов до Іванова, як завжди, неждано-негадано, в дні нестерпної спеки й на березі моря, а тепер зникав разом із мисливцем, який, теж усе ще зникаючи, мелькав між сірими стовбурами, а його слідом мелькав і чорнохвостий собака.

— Чому? — питав себе Іванов.

* * *

Тому що це була остання санна путь на віку Іванова, тільки він не знав цього, не догадувався.

Іванов був ще дужою людиною, він проживе ще чимало років, поставить чимало фільмів, у тому числі один чи два гарні, в нього збережеться незмінний інтерес до життя,

причому — взаємний, життя по-своєму теж цікавитиметься Івановим, але саньми він уже не їздитиме ніколи.

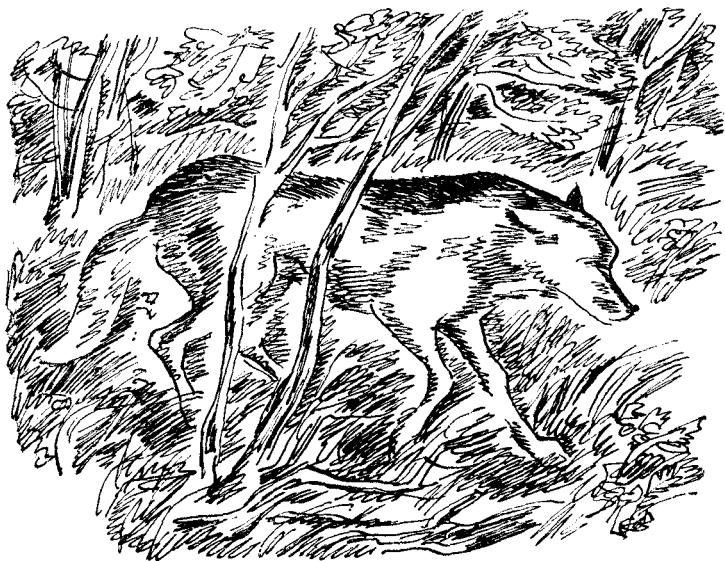
У нього не буде більше такої потреби. Ні в нього самого, ні в його дітей і внуків. Усі вони, у відповідності з розкладом, пересуватимуться й далі поїздами, автомобілями, водними ракетами й літаками, і хіба що лиш хтось із внучат Іванова, якось, у дні зимових канікул, промчить три кола по центральній площі міста уквітчаним конем у розцяцькованих санчатах.

Ні коники, ні санчата нічого не підкажуть дівворі про санні путі...

У житті Іванова путів було багато, іноді він вибирав їх, іноді вони вибирали його, це були повітряні, піші, залізничні, верхові, автомобільні, човнові путі, він наче передчував появу й ще якихось, невідомих, можливо, космічних, але коли котрась із них ставала раптом минулою для нього, для всіх його дітей і внуків,— він не вмів про це догадатися.

Переклав Діодор БОБИР

Арктур —
гончий
пес

Пам'яті М. М. Пришвіна

1

Історія появи його в місті лишилася невідомою. Він прийшов весною звідкись і став жити. Він нікому не набридав, ні до кого не набивався і нікому не підкорявся — він був вільний.

Говорили, що його покинули цигани, які проїжджали весною. Дивні люди цигани! Напровесні вони рушають у дорогу. Одні їдуть на поїздах, інші — на пароплавах чи плотах, а ще інші — сунуться дорогами на возах, непри-

язно поглядаючи на автомашини, що мчаться повз них. Люди з південною кров'ю, вони забиваються у найглухіші північні закутки. Несподівано стають табором за містом, кілька днів тиняються по базару, перебирають речі, торгуються, ходять по домах, ворожать, сваряться, сміються — смагляві, вродливі, з сережками у вухах, у барвистих уборах. Та ось вони виходять із міста, зникають так само зненацька, як і з'явилися, і вже ніколи не побачите їх тут. Прийдуть інші, але цих не буде. Світ широкий, а вони не люблять повертатися в ті місця, де вже раз побували.

Отже, багато хто гадав, що його покинули весною цигани.

Інші подекували, що він приплив на крижині у весінню повінь. Він стояв, чорний, серед біло-голубого місива, один нерухомий серед загального руху. А вгорі летіли лебеді й кричали «клінк-кланк!»

Люди завжди з хвилюванням чекають лебедів. І коли вони прилітають, коли на світанку підіймаються з розливів із своїм великим весіннім покликом «клінк-кланк!» — люди проводять їх очима, кров починає дзвеніти в них у серці, й вони знають тоді, що прийшла весна.

Шурхочучи й глухо лопаючись, ішла по річці крига, кричали лебеді, а він стояв на крижині, підібгавши хвоста, насторожений, невпевнений, принохуючись і вслухаючись у те, що діялося навкруги. Коли крижина підійшла до берега, він захвилювався, незграбно стрибнув, попав у воду, але швидко вибрався на берег і, обтріпавшись, зник серед штабелів лісу.

Так чи інакше, а з'явившись напровесні, коли дні наповнені блиском сонця, дзвоном струмків і запахом кори, він лишився жити в місті.

Про його минуле можна тільки догадуватися. Мабуть, він народився десь під ганком, на соломі. Мати його, чистокровна сука з породи костромських гончих, низька, з довгим тілом, з роздутим животом, коли прийшла пора, зникла під ганком, щоб зробити своє велике діло таємно. Її кликали, вона не озивалася й нічого не їла, вся зосереджена в собі, почувуючи, що ось-ось має статися те, що найважливіше за все на світі, важливіше навіть ніж полювання й люди — її володарі й боги.

Він народився, як і всі цуценята, сліпий, його ту ж мить облизала мати й поклала собі близьенько до тепло-го живота, ще напруженого од родових потуг. І поки він

лежав, звикаючи дихати, в нього все більше появлялося братів і сестер. Вони ворушилися, крєктали й пробували скавуліти — такі ж, як і він, димчасті цуценята з голими животами й кущими тремтячими хвостиками. Незабаром усе закінчилося, всі познаходили по соску й затихли, — чути було тільки сопіння, цмокання й важке дихання матері. Так почалося їхнє життя.

У свій час у всіх цуценят попрорізувалися очі, і вони з захватом довідалися, що є світ ще більший, ніж той, у якому вони жили досі. В нього теж одкрилися очі, та йому ніколи не судилося побачити світло. Він був сліпий, більма товстою сірою плівкою закрили йому зіниці. Для нього настало гірке й трудне життя. Воно було б навіть жахливіше, коли б він міг усвідомити свою сліпоту. Але він не знав того, що він сліпий, йому не дано було знати. Він приймав життя таким, яким воно йому дісталося.

Якось трапилося так, що його не втопили й не вбили, що було б, звичайно, милосердя до безпорадного, непотрібного людям цуценяти. Він залишився жити й зазнав великих мук, які передчасно загартували й ожорсточили його тіло й душу.

Він не мав хазяїна, котрий би дав йому притулок, годував би його й піклувався про нього, як про свого друга. Він став бездомним псом-приблудою, понурим, незграбним і недовірливим, — мати, вигодувавши його, скоро втратила до нього, як і до його братів, інших своїх дітей, будь-який інтерес. Він навчився вити, як вовк, так само протяжливо, похмуро й тужливо. Він був брудний, часто хворів, рився на звалищах біля їдалень, частували його штурханами й виливали на нього помиї з цеберок нарівні з іншими такими ж бездомними й голодними собаками.

Він не міг швидко бігати, ноги, його міцні ноги, власне, йому не були потрібні. Весь час йому здавалося, що він біжить назустріч чомусь гострому й жорстокому. Коли він бився з іншими собаками — а бився він багато разів на своєму віку, — він не бачив своїх ворогів, він кусав і кидався на шум дихання, на гарчання й виск, на шерех землі під лапами ворогів і часто кидався й кусав надаремно.

Невідомо, яке ім'я дала йому мати при народженні, — адже ж мати, навіть і собака, завжди знає своїх дітей на їмення. Для людей він не мав імені... Невідомо також, чи

залишився б він жити в місті, пішов би кудись чи здох би десь у ярузі, молячись у тузі своєму собачому богові. Але в долю його втрутилася людина, і все перемінилося.

2

Того літа я жив у маленькому північному місті. Місто було на березі ріки. Річкою пливли білі пароплави, брудно-бурі баржі, довгі плоти, вилицюваті баркаси, з замазаними чорною смолою бортами. Коло берега стояла пристань, од якої йшов дух рогожі, канату, вогкої гнилизни й вобли. На пристані цій рідко хто сходив, хіба що тільки приміські колгоспники в базарний день та похмурі, в сірих плащах, командировочні, які приїжджали з області на лісозавод.

Навкруги міста по низьких положистих пагорбах розкинулись ліси, могутні, незаймані: ліс на сплав рубали у верхоріччі. В лісах траплялися великі луки й глухі озера з величезними старими соснами по берегах. Сосни весь час тихенько шуміли. Коли ж в Льодовитого океану починав віяти холодний, вологий вітер, наганяючи хмари, сосни грізно гули, з них падали шишки, стукаючись об землю.

Я найняв кімнату на околиці, на другому поверсі старого будинку. Хазяїн мій, лікар, був завжди заклопотаний роботою, мовчазний чоловік. Колись у нього була велика сім'я. Але два сини його загинули на фронті, дружина померла, дочка виїхала до Москви, лікар жив тепер сам і лікував дітей. Було в нього одне дивацтво: він любив співати. Найтоншим фальцетом він виводив усілякі арії, солодко завмираючи на високих нотах. Внизу в нього було три кімнати, але він мало коли заходив туди, обідав і спав на терасі, а в кімнатах було похмуро, стояв цвілі, аптеки й старих шпалер.

Вікно моєї кімнати виходило у здичавілий сад, зарослий смородиною, малиною, лопухами й кропивою уздовж паркана. Вранці за вікном вовтузилися горобці, хмарами налітали дрозди клювати смородину, лікар не гонив їх і ягід не збирав. На паркан іноді вилітали сусідські кури з півнем. Півень гучноголосо співав, витягаючи вгору шию, дрижав хвостом і з цікавістю дивився в сад. Нарешті він не витримував, злітав униз, за ним злітали кури й хапливо заходжувалися гребтися коло куців смородини.

Ще в сад навідувалися коти й, причаївшись між лопухами, стежили за горобцями.

Я жив у місті вже тижнів зо два, та все ніяк не міг звикнути до тихих вулиць з дерев'яними тротуарами, поміж дошками яких проростала трава, до скрипучих східців, до гудків пароплавів, що зрідка чути було по ночах.

То було незвичайне місто. Майже ціле літо стояли в ньому білі ночі. Набережна й вулиці його були негомінкі й задумливі. Вночі біля будинків лунала чітка дрібна хода — то йшли поодинокі робітники з нічної зміни. Люди цілу ніч крізь сон чули тупання і сміх закоханих. Здавалося, що в будинках чуткі стіни й що місто, притаївшись, прислухається до ходи своїх мешканців.

Уночі наш сад пахнув смородиною й росою, з тераси чулося тихе хрюпіння лікаря. А на річці бубонів мотором катер і співав гугнявим голосом: ду-ду-у...

А то якось у домі з'явився ще один мешканець. Ось як це сталося. Одного разу, повертаючись із чергування, лікар наглядів сліпого пса. З уривком мотузка на шиї він сидів, забившись між колодами, й тремтів. Лікар і раніше кілька разів бачив його. Тепер він зупинився, роздивився його з усіх боків, поцмокав, посвистів, потім узяв за мотузку й потяг сліпого до себе додому.

Дома лікар вимив його теплою водою з милом і нагодував. За звичкою пес здригався й зіщулювався, коли їв. Глигав він пожадливо, хапав і давився. Лоб і вуха його були вкриті побілілими рубцями.

— Ну, тепер іди собі! — мовив лікар, коли пес наївся, і підштовхнув його з тераси.

Пес уперся й задривав.

— Гм... — промовив лікар і сів у качалку.

Вечоріло, небо стало темніти, але не гасло зовсім. Загорілися найбільші зірки. Гончий пес ліг на терасі й задрімав. Він був худий, ребра випиналися, спина була гостра, а лопатки стирчали. Іноді він напіврозплющував свої мертві очі, напорошував вуха й поводив головою, приплющуючись. Потім знову клав морду на лапи й заплющував очі.

А лікар розгублено дивився на нього, йорзався в качалці й придумував йому ім'я. Як його назвати? Чи краще позбутися його, поки не пізно? Нащо йому собака! Лікар задумливо підвів очі: низько над обрієм переливалася синім полиском велика зірка.

— Арктур... — пробурмотів лікар.

Пес ворухнув вухами й розплющив очі.

— Арктур! — знову сказав лікар, і в нього забилося серце.

Пес підвів голову й невпевнено помахав хвостом.

— Арктур! Іди сюди, Арктур! — уже впевнено, владно й радісно покликав лікар.

Пес підвівся, підійшов і обережно тицьнувся носом у коліна хазяїнові. Лікар засміявся й поклав руку йому на голову. Так для сліпого пса зникло назавжди ніким невимовлене ім'я, котрим назвала його мати, і з'явилося нове ім'я, яке дала йому людина.

Собаки бувають усякі, як і люди. Є собаки злидарі, прохачі, є вільні й похмурі волоцюги, є екзальтовані й дурні гавкуни. Є й такі, що принижують себе, вимолюючи подачку, підповзають до будь-кого, хто тільки свисне їм. Вони звиваються, виляють хвостом, розчулено скавулять і кидаються з панічним виском геть, якщо вдарити їх або навіть просто замахнутися.

Багато я бачив відданих собак, собак покірливих, вередливих, гордунів, стоїків, підлиз, байдужих, лукавих і пустих. Арктур не був схожий ні на одного з них. Почуття його до хазяїна було незвичайне й піднесене. Він любив його пристрасно й поетично, можливо, навіть більше за життя. Але він був цнотливий і рідко дозволяв собі розкриватися до кінця.

У хазяїна часом бував поганий настрій, іноді він був байдужий, часто від нього дразливо пахло одеколоном. Та найчастіше він був добрий, і тоді Арктур знемагав від любові, вовна його ставала пухнастою, а тіло кололо ніби голками. Йому хотілося схопитись і помчатися, захлинаючись радісним гавканням. Проте він стримувався. Вуха його розпускалися, хвіст зупинявся, тіло обм'якало й завмирало, тільки гучно й часто калатало серце. Коли ж господар починав штовхати його, лоскотати, гладити й сміятися переривчастим воркотливим сміхом,— яка то була насолода! Звуки голосу господаря були тоді протяжливі й короткі, то булькотіли, то шепотіли, вони були водночас подібні до дзюркоту води й до шелесту дерев і ні до чого не подібні. Кожен звук породжував якісь іскри й невиразні запахи, мов краплина породжує дрижання води, а Арктурові здавалося, що все це вже було з ним, було так давно, що він ніяк не міг згадати, де ж і коли. Скоріш за все таке ж саме відчуття щастя було в нього, коли він сліпим цуценям смоктав свою маму.

Незабаром мені трапилась нагода ближче познайомитися з життям Арктура й довідатися про багато цікавого.

Мені здається тепер, що він якось відчував свою неповноцінність. На вигляд він був зовсім дорослий собака з міцними ногами, чорною спиною й рудими підпалинами на животі й на морді. Він був сильний і великий як на свій вік, але у всіх рухах його видно було певпевненість і напруженість. І ще морді його і всьому тілові була властива зняжковіла запитливість. Він дуже добре знав, що всі живі істоти, які оточують його, вільніші й проворніші, ніж він. Вони швидко й упевнено бігали, легко й твердо ходили, не спотикалися й не натикалися ні на що. Хода їхня по звуку відрізнялася від його ходи. Сам він завжди рухався обережно, повільно й трохи боком. Нерідко численні предмети перегороджували йому путь. А втім, кури, голуби, собаки й горобці, коти і багато інших тварин сміливо вибігали по сходах, перескакували рівчачки, повертали в провулки, відлітали, зникали в таких місцях, про які він не мав жодної уяви. Йому ж судилися невпевненість і настороженість. Я ніколи не бачив, щоб він ішов або біг вільно, спокійно й швидко. Хіба що тільки по широкій дорозі, по луці та по терасі нашого дому... Та коли тварини й люди були ще зрозумілі йому, й він, напевне, якось ототожнював себе з ними, то автомашини, трактори, мотоцикли й велосипеди були йому зовсім незрозумілі й страшні. Пароплави й катери збуджували в ньому величезну цікавість спершу. І лише збагнувши, що він ніколи не розгадає цієї таємниці, він перестав звертати на них увагу. Так самісінько він ніколи не цікавився й літаками.

Але якщо він нічого не бачив, то в чутті не міг з ним зрівнятися жоден собака. Поступово він вивчив усі запахи міста й чудово орієнтувався в ньому. Не було випадку, щоб він заблудився й не знайшов дороги додому. Кожна річ пахла! Запахів було сила-силенна, і всі вони звучали, всі вони голосно заявляли про себе. Кожна річ пахла по-своєму — одні неприємно, другі байдуже, треті солодко. Варто було Арктуру підвести голову й понюхати в той бік, звідки тяг вітер, він одразу ж відчував звалища й помийні ями, будинки кам'яні й дерев'яні, паркани й повітки, людей, коней і птахів так само виразно, немов бачив усе це.

Був на березі ріки, по той бік складів, великий сірий камінь, майже врослий у землю, якого Арктур особливо любив обнюхувати. Камінь сам по собі пахнув нецікаво, проте в його шпаринках і порах надовго затримувалися найдивовижніші і найнесподіваніші запахи. Вони трималися довго, інколи тижнями, їх міг повидувати тільки сильний вітер. Щоразу, пробігаючи повз той камінь, Арктур завертав до нього й довго його обстежував. Він пирхав, збуджувався, відходив і знову повертався, щоб з'ясувати для себе якусь додаткову подробицю.

І ще Арктур здатний був уловлювати щонайтонші звуки, яких ми ніколи не чуємо. Він прокидався ночами, розплющував очі, наставляв вуха й слухав. Він чув усі перехи за багато кілометрів навкруги. Він чув, як співають комарі і як дзижчать оси у своєму гнізді на горіщі. Він чув, як шарудить у садку миша й тихо ступає кіт по покрівлі повітки. І дім для нього не був мовчазний і неживий, як для нас. Дім також жив: він скрипів, шарудів, потріскував, здригався ледь помітно від холоду. По ринві стікала роса й, назбираючись униз, час від часу капала на плаский камінь. Знизу докочувався невизначний плескіт води в річці. Ворушився товстий шар колод у заплаві коло лісозаводу. Тихо поришували кочети — хтось човном перепливав річку. І десь далеко, на селі, ледве чутно співали півні по дворах. То було життя, зовсім невідоме й нечутне нам, але знайоме й зрозуміле йому.

І ще мав він одну особливість: він ніколи не вищав і не скавулів, напрошуючись на співчутливу жалість, хоч життя було й жорстоке до нього.

Одного разу я йшов по дорозі з міста. Вечоріло. Було тепло й тихо, як буває в нас тільки літніми спокійними вечорами. Вдалині по дорозі підіймалася курява, чути було мукання, тонкі, протяжливі погукування, ляскання батогів: з луків гнали череду.

Несподівано я побачив собаку, що з діловитим виглядом біг по дорозі назустріч череді. По тому, як він особливо, напружено й невпевнено біг, я одразу впізнав Арктур. Раніше він ніколи не вибирався за межі міста. «Куди це він біжить?» — подумав був я й раптом помітив у череді, що вже наближалася, незвичайне збентеження.

Корови не люблять собак. Страх і ненависть до вовків-собак стали вродженими в корів. І от, побачивши темного пса, що біг назустріч, перші ряди зупинилися одразу. Зараз же вперед проштовхався приземкуватий половий

бугай з кільцем у носі. Він розставив ноги, пригнув до землі роги й заревів, гикаючи, смикаючи шкірою, вилупивши кров'янисті білки.

— Гришко! — гукнув хтось позаду. — Біжи вперед, корови ста-али!

Арктур, нічого не відаючи, біг своєю незграбною рессю по дорозі і був уже зовсім близько од череди. Злякавшись, я покликав його. З розгону він пробіг ще кілька ступнів і круто осів, обертаючись до мене. Тої ж миті бугай захопив, з надзвичайною швидкістю кинувся на Арктура й підняв його на роги. Чорний силует собаки мелькнув на тлі заграви й гепнувся в саму гуцу корів. Падіння його справило враження вибуху бомби. Корови кинулися на всі боки, хрипучи і з стуком б'ючись рогами. Задні напірали на передніх, усе змішалось, курява знялася хмарою. З напруженням і болем я сподівався почути передсмертний виск, але не почув і звуку.

Тим часом підбігли пастухи, заляскали батогоми, закричали на різні голоси, дорога розчистилася, і я побачив Арктура. Він валявся в пилюці й сам був схожий на купу бруду або на стару ганчірку, покинуту на дорозі. Потім він заворушився, підвівся й, похитуючись, пошкандибав до узбочини. Старший пастух побачив його.

— Ах, с-собака! — зловтішно вигукнув він, вилаявся й дуже сильно й хвацько стьобнув Арктура батогом. Арктур не вискнув, він тільки здригнувся, повернув на мить до пастуха сліпі очі, дошкутьльгав до рову, спотикнувся і впав.

Бугай стояв поперек шляху, рив землю й ревів. Пастух стьобнув його так само сильно й хвацько, після чого бугай зразу заспокоївся. Заспокоїлися й корови, й череда, не поспішаючи, здіймаючи пропахлу молоком пилюгу й залишаючи на дорозі коржі, рушила далі.

Я підійшов до Арктура. Він був брудний і важко дихав, висолопивши язика, — ребра під шкірою ходили ходором. На боках його були якісь мокрі смуги. Задня лапа, роздушена, дрижала. Я поклав йому руку на голову, заговорив до нього, він не обізвався. Вся його істота виявляла біль, нерозуміння й образу. Він не розумів, за що його топтали і стьобали. Як звичайно, собаки дуже скавулять у таких випадках. Арктур не скавулів.

І все-таки Арктур так і залишився б домашнім псом і, може, розгодувався б і став лінивим, коли б не щасливий випадок, що надав усьому його подальшому життю піднесеного й героїчного змісту.

Сталося це так. Я вранці пішов у ліс подивитися на прощальні спалахи літа, після котрих, я вже знав, почнеться швидко прив'ядання. За мною вчепився Арктур. Кілька разів я прогонив його. Він сідав віддалік, трохи перечікував і знову біг за мною. Мені скоро набридла його незрозуміла впертість, і я перестав звертати на нього увагу.

Ліс приголомшив Арктура. В місті все йому було знайоме. Там були дерев'яні тротуари, широкі бруківки, дошки на березі ріки, втопані стежки. Тут же з усіх боків параз підступили до нього все незнайомі речі: висока твердувата вже трава, колючі кущі, гнилі пеньки, повалені дерева, пругкі молоді ялинки, шурхотливе опале листя. З усіх боків його щось торкало, кололо, зачіпало, наче змовились прогнати його з лісу. І до того ж — запахи, запахи! Скільки їх, незнайомих, страшних, слабких і сильних, значення яких він не знав! І Арктур, натикаючись на все це духмяне, тріскотливе, колюче — здригався, фукав носом і тулився до моїх ніг. Він був розгублений і наляканий.

— Ох, Арктуре! — тихенько говорив я йому. — Бідолашний ти пес! Не знаєш ти, що на світі є яскраве сонце, не знаєш, які зелені вранці дерева й кущі і як чудово блищить роса на траві; не знаєш, що навкруги нас повно квітів: білих, жовтих, голубих і червоних, і що серед сивих ялин і торкнутого жовтизною листя так ніжно червоніють грона горобини і ягід шипшини. Якби ти бачив уночі місяць і зірки, ти, можливо, з радістю погавкав би на них. Звідки тобі знати, що коні, і собаки, й коти — всі різного кольору, що паркани бувають коричневі, й зелені, й просто сірі, і як дуже блищать шибки вікон при заході сонця, яким вогненным морем розливається тоді ріка! Якби ти був нормальний, здоровий пес, то господарем твоїм був би мисливець. Ти слухав би тоді ранками могутню пісню рога й дикі голоси, якими ніколи не кричать звичайні люди. Ти гнав би тоді звіра, захлинаючись гавканням, нестямно, і тим шаленим бігом по гарячому сліду ти служив би своєму володареві-мисливцеві, і вище за цю

службу не було б нічого для тебе. Ох, Арктуре, бідолашний ти пес!

Так потихеньку розмовляючи з ним, щоб йому не так було страшно, я все далі й далі заходив у ліс. Арктур потроху оговтувався і починав сміливіше обстежувати кущі й пеньки. Скільки нового й незвичайного знаходив він, яким захватом він переймався! Тепер, захоплений своїм важливим ділом, він уже не тулювся до мене. Лише зрідка зупинявся, поглядаючи у мій бік мертвими білими очима, прислухався, бажаючи впевнитися, чи правильні його вчинки, чи йду я за ним. Потім знову заходжувався кружляти по лісі.

Незабаром ми вийшли на луку й пішли дрібноліссям. Страшенне хвилювання охопило Арктура. Кусаючи траву, спотикаючись на купинах, він мелькав поміж кущами. Він голосно хекав, ліз напролом, не звертаючи більшої уваги ні на мене, ні на колючі гілляки. Нарешті він не витримав, зажмурився і з тріскотом рвонувся в кущі, пропав там, завовтузився, зафукав... «Когось почув!» — подумав я й зупинився.

— Гав! — дзвінко й невпевнено пролунало в кущах.— Гав! Гав!

— Арктур! — стурбовано покликав я.

Але в цю мить щось трапилося. Арктур завищав, завив і з шурхотом кинувся в глибину кущів. Виття його швидко перейшло в азартне гавкання, і по тремтінню верхівок кущів мені видно було, як він там продирається. Злякавшись за нього, я кинувся навперейми, голосно кличучи його. Та мої поклики, видно, лише надавали йому азарту. Спотикаючись, застряючи в гущавині, задихаючись, перебіг я одну галявину, потім другу, спустився в улоговину, вибіг на чисте місце й зразу побачив Арктура. Він вискотився з кущів і мчав просто на мене. Його не можна було впізнати, він біг смішно, високо підстрибуючи, не так, як бігають звичайно собаки, але гнав упевнено, азартно, гавкав безперестанку, захлинаючись, зриваючись на тонкий цуценячий голос.

— Арктур! — крикнув я.

Він збився з ходи, я встиг підскочити й схопити його зашийник. Він поривався, гарчав, мало не вкусив мене, очі його налилися кров'ю, і мені великих зусиль довелося докласти, щоб його заспокоїти й одвернути його увагу. Він був дуже пом'яттий і подряпаний, ліве вухо звисло до

землі: видно, він усе-таки вдарився десь кілька разів, однак така велика була його пристрась, такий він був збуджений, що й не відчував тих ударів.

5

Від того дня життя його зовсім змінилося. Зранку він пропадав у лісі, бігав туди сам і повертався інколи аж увечері, а інколи аж на другий день, щоразу вкрай змучений, побитий, з налитими кров'ю очима. Він дуже виріс за цей час, груди поширшали, голос зміцнів, лапи стали сухі й могутні, мов сталеві пружини.

Як він ганяв там сам, як не розбивався, цього я не міг зрозуміти. Він, мабуть, усе-таки почував, що в його самотинних полюваннях чогось бракує. Можливо, він чекав заохочення, підтримки від людини, що так необхідна гончому псові.

Я ніколи не бачив, щоб він повернувся з лісу неголодний. Його біганина, біганина сліпого, незграбного собаки, звичайно ж, була забарлива, певпевнена. Ліс був йому мовчазним ворогом, ліс бив його, стьобав по морді, по очах, ліс кидався йому під ноги, ліс зупиняв його. Ні, ніколи він не догонив своїх ворогів і не впивався в них зубами! Тільки запах, дикий, що раз у раз хвилював, кликав, нестерпно прекрасний і ворожий запах перепадав йому, тільки самий слід серед тисячі інших вів його все вперед і вперед.

Як він знаходив дорогу додому, прочумавшись від шаленого бігу, од великих марень? Яке відчуття простору й топографії, який великий інстинкт потрібен був йому, щоб, очутившись геть знесиленим, розбитим, задиханим, із зірваним голосом десь за багато кілометрів у глухому лісі серед шелесту трав і запахів вогких яруг, потрапити додому!

Кожному гончому псові конче потрібне схвалення людини. Собака гонить звіра й забуває про все, та навіть у момент найвищої пристрасі він знає, що десь там, попереду, охоплений такою ж пристрасстю, перебігає по лазах його хазяїн-мисливець і що, коли настане мить, його постріл вирішить усе. В такі хвилини голос хазяїна дичавіє й заражає собаку. Мисливець також лазить по кущах, бігає, хрипко порскає, допомагає псові розплутати слід. А коли все закінчено, хазяїн кидає собаці лапки, дивиться на нього дикими, охмілілими, щасливими очима,

кричить у захваті: «Ну, ти! Молодчи-ина!» — і термосить за вуха.

Арктур був самотній у цьому розумінні й мучився. Любо́в до господаря боролася в ньому з мисливською пристрастю. Кілька разів я бачив, як рано-вранці Арктур вилазив з-під тераси, де любив спати, побігавши по садку, сідав перед лікаревим вікном і чекав, поки той прокинеться. Так робив він завжди раніше, і якщо лікар, прокинувшись у добромu настрої, виглядав з вікна й кликав: «Арктур!» — що тоді витворяв цей пес! Урочисто він підходив до самого вікна, задирав угору голову, горло посмикувалося, і похитувався, переступаючи з лапи на лапу. Потім він прошмигував у будинок, там починалася якась вовтузня, чути було щасливі звуки, арії лікаря й тупотняву по кімнатах.

Він і тепер чекав, поки прокинеться лікар. Але тепер щось інше дуже непокоїло його. Він нервово здригався, стріпувався, почухувався, поглядав угору, вставав, знову сідав і тихенько скавулів. Потім починав бігати перед терасою, роблячи все більші кола, знову сідав під вікном, навіть коротко погавкував од нетерпіння й, напоросивши вуха, нахилив голову то в один бік, то в другий, довго прислухався. Нарешті він підводився, нервово потягався, позіхав, ішов до паркана й рішуче вилазив у дірку. Трохи згодом я бачив його далеко в полі, біг він трюхцем своєю рівною, трохи напруженою й невпевненою рисою. Прямував він до лісу.

6

Якось я раз ішов з рушницею високим берегом вузького озера. Качки того року, як ніколи, розжиріли, їх було багато, на оболонях часто траплялися бекаси, полювання було легке й радісне.

Вибравши пеньок, який зручніший, я присів спочити, й, коли влігся легенький вітерець, що набіг перед тим, і настала мить щонайчистішої задумливої тиші, я почув дуже далекі дивні звуки. Так ніби хтось рівно бив у срібний дзвін, і той теплий малиновий звук, плутаючись у ялинниках, посилюючись у бору, лунав по всьому лісі, на-строюючи все на урочистий лад. Поступово звуки ставали виразніші, й, зосередившись, я збагнув, що десь гавкає собака. Гавкання чути було з протилежного берега озера, з глушини соснових лісів, звук його був чистий, слабкий

і далекий, іноді воно пропадало зовсім, а потім знову вперто відновлювалося, трохи вже ближче й гучніше.

Я сидів на пеньку, повертаючи голову, поглядав кругом на жовті, поріділі вже берези, на посивілий мох і на ньому багряне листя осики, що його далеко було видно, слухав срібне гавкання, й мені здавалося, що разом зі мною його слухають, притаївшись, білки, тетеруки на близькій сухій гриві, і берези, і густі зелені ялини, і озеро внизу і здригається павутина, зіткана павуками. Незабаром у тому прегарному й музичному гавканні мені причулося щось знайоме, і я зрозумів раптом, що то гонить Арктур.

Так ось коли мені довелося почути його! Слабка срібна луна відбивалася від сосон, і тому здавалося, що гавкають кілька собак. Один раз Арктур, видно, наштрикнувся й замовк. Довгі хвилини тривало те мовчання, ліс одразу спорожнів і став мертвий. Я немов бачив, як кружляє пес, покліпуючи білими очима, покладаючись тільки на самий нюх. А може, він ударився об дерево? Може, він лежить зараз із розбитими грудьми, не маючи сили підвестися, і тужить закривавлений?

Але гони поновилися з новою силою, вже значно ближче до озера. Це озеро так лежить, що всі стежки, всі лази ведуть до нього, ніхто його не обміне. Багато цікавого я бачив біля того озера. Тепер я також приготувався й чекав. Незабаром на невеличку, буру від кінського щавлю лучку на другому боці вискочила лисиця. Вона була брудно-сіра, з мачулистим тонким хвостом. На мить вона зупинилася з піднятою передньою лапою, поставивши сторчаком вуха, прислухаючись до гонів, що все ближчали й ближчали. Потім, не поспішаючи, перебігла лучку, подалась на узлісся, шаснула в яр і зникла в дрібноліссі. Ту ж мить вилетів на лучку й Арктур. Він ішов трохи збоку від сліду, безперестанку й люто подавав голос і, як завжди, високо й незграбно стрибав біжучи. Слідом за лисицею він скотився в яр, шугнув у дрібнолісся, завищав і завив там, замовк, видираючись з якогось трудного місця, потім знову загавкав низько й рівномірно, ніби зазвонив у срібний дзвін.

Немов у дивному театрі, промигнули переді мною вічно ворогуючі собака й звір, зникли, і я знову залишився сам з тишею і далеким гавканням собаки.

Слава про незвичайного гончого пса незабаром розійшлася по місту й по всій окрузі. Його бачили на далекій річці Лосьві, в полях за лісовими пагорбами, на найглухіших лісових дорогах. Про нього говорили по селах, на пристанях і перевозі, про нього сперечалися за кухлем пива плотарі й робітники лісозаводу.

До нас додому стали навідуватися мисливці. Як правило, вони не вірили чуткам, вони по собі знали ціну мисливським розповідям. Вони оглядали Арктура, висловлювали свої міркування про його вуха й лапи, про його в'язкість, паратість та інші мисливські статі. Вони вишукували в нього вади й умовляли лікаря продати їм собаку. Їм страшенно кортіло помацати м'язи Арктура, оглянути його груди й лапи, але Арктур сидів коло ніг лікаря такий понурій і нашорошений, що ніхто не зважився простягти до нього руку. А лікар червонів і сердився, удесяте запевняв, що собака непродажний, що вже час усім знати це. Мисливці йшли собі невдоволені, а на зміну їм приходили інші.

Одного разу Арктур, напередодні дуже розбившись, лежав під терасою, коли в саду з'явився один дід. Одне око в нього витекло й затяглося, татарська борідка просвічувалася, шапка на голові була пом'ята, на ногах — стоптані мисливські чоботи. Побачивши мене, старий закліпав, стяг шапку з голови, почухав потилицю й подивився на небо.

— Погоди тепер, погоди... — непевно почав він і, кречнувши, замовк. Я догадався й спитав:

— Чи не по собачку прийшли?

— І справді так! — пожвавішав він і надів шапку. — А то що ж це, до слова мовивши, виходить? Навіщо лікареві собака? Ні до чого вона йому, а мені — ось як потрібна собачка! Незабаром почнуться полювання і все таке... У мене, ти чуєш, у самого є гончак, та негодящий: дурний, сліду не держиться й голосу ніякого. А цей же он який! Сліпий же, га? Та це ж розумом не осягти, як ганяє! Царський собака, от тобі хрест святий!

Він позітхав, висякався і пішов у будинок, а хвилини через п'ять вийшов дуже червоний і розгублений. Спинився коло мене, кречтав, довго закурював. Потім спохмурнів.

— Що ж, одмовили вам? — спитав я, зарані знаючи відповідь.

— І не говори! — засмучено відповів він.— Ну що ти скажеш! Я з малих літ мисливець — ось, бачиш, око втратив? — і сини в мене також, і все таке. Нам, чуєш, для діла собачка потрібний, для ді-ла! Так ні, не дає... П'ятдесят карбованців пропонував — ціна ж то яка, га — і не підходить, не дає! Мало не заревів, га? Це мені ревти треба! Полювання підходить, наближається, а собаки немає!

Він розгублено оглянув сад, паркан, і раптом на обличчі в нього щось мигнуло, щось таке хитре й розумне. Він одразу став спокійніший.

— Він же де в вас мешкає? — якимсь піби неумисно поцікавився він і закліпав оком.

— Чи не вкрасти собачку хочете? — спитав я.

Старий зніяковів, зняв шапку, підкладкою витер обличчя й пильно глянув на мене.

— Прости господи! — сказав він і засміявся.— Дивись, так з вами й до гріха дійдеш. А ти думав! Ну нащо йому собака? Скажи ти мені!

Він рушив був до виходу, але по дорозі зупинився й радісно подивився на мене.

— А голос-то, го-олос! Розумієш ти голос? Чисте джерельце, я тобі кажу!

Потім вернувся, підійшов до мене й зашептав, підморгуючи й скося позираючи на вікна будинку.

— Стривай, побачиш — собачка мій буде. Навіщо йому собака? Чоловік він розумовий, не мисливець... Продасть він мені його, хрест святий — продасть. До покрови ще далеко, щось придумаємо. А ти кажеш... Ех!

Як тільки старий пішов, у садок швидко вийшов лікар.

— Що він тут вам говорив? — хвилювався він.— Ох, який осоружний дідуга! Яке в нього око, ви помітили? Просто розбійницьке! І звідки він довідався про собаку?

Лікар нервово потирив руки, шия в нього почервоніла, сиве пасемце впало на лоб. Арктур, почувши голос хазяїна, виповз з-під тераса й, пришкандибуючи, підійшов до нас.

— Арктур! — мовив лікар.— Ти ж мене ніколи не зрадиш?

Арктур заплющив очі й тицьнувся носом лікареві в коліна. Він не міг стояти від слабovitості й сів. Голову йому тягло донизу, він майже спав. Лікар радісно поди-

вився на мене, засміявся й потріпав Арктура за вуха. Він не знав, що гончий пес уже зрадив його, зрадив від тої самої миті, коли потрапив зі мною до лісу.

8

Як було б добре, коли б усі прекрасні історії мали щасливий кінець! І хіба не заслуговує герой, хоч би тільки гончий пес, довгого радісного життя? Ніхто на землі не родиться без мети, і гончий пес народжується, щоб гнати звіра-ворога, гнати за те, що той не прийшов до людини й не став їй другом, як прийшов колись собака, а залишився на всі часи диким. Сліпий пес — не сліпа людина, йому ніхто не допоможе, він самотній у темряві, він безсилий і приречений самою природою, завжди жорстокою до кволик, і якщо він все-таки заповзято служить своєму головному призначенню, якщо він живе, то що може бути краще, вище за це! А проте таким життям Арктурові мало довелося пожити...

Серпень підійшов до кінця, погода зіпсувалася, і я зібрався виїжджати, коли пропав Арктур. Вранці від пішов у ліс і не повернувся ні ввечері, ні на другий день, ні ще через день.

Коли друг, котрий жив з тобою, котрого бачив щодня і до котрого часто навіть неуважно ставився, коли цей друг іде від тебе й більше не повертається, тобі залишаються самі тільки спогади.

І я пригадав усі дні, проведені з Арктуром разом, його невпевненість, збентеженість, його незграбний, трохи боком, біг, його голос, звички, милі абищиці, його закоханість у господаря, навіть запах його, дух чистого здорового собаки... Я пригадав усе це й пожалкував, що то був не мій пес, що не я дав йому ім'я, що не мене він любив і не до мого дому повертався в темряві, прочумавшись від гнів за багато кілометрів.

Лікар змарнів за ці дні. Він одразу запідозрив того дідугана, і ми довго розшукували його, поки, нарешті, не знайшли. Але старий присягався й божився, що Арктур і в вічі не бачив, і виявив бажання шукати його разом з нами.

Звістка про те, що пропав Арктур, миттю облетіла все місто. Виявилось, що багато хто знає його й любить і що всі готові допомогти лікареві шукати. Ходили всілякі можливі чутки й висловлювалися найсуперечливіші дум-

ки. Хтось бачив собаку, схожого на Арктура, інший хтось чув у лісі його гавкання...

Хлопці й дівчата — і ті, котрих лікував лікар, і ті, котрих він зовсім не знав — ходили по лісі, гукали, обстежували всі лісові сторожки, стріляли і по десять разів навідувалися до лікаря дізнатися, чи не прийшов ще, чи не знайшовся ще пречудовий гончий пес.

Я не шукав Арктура. Мені якось не вірилося, що він міг заблудитися, адже він мав надзвичайно добрий нюх. І він занадто любив свого хазяїна, щоб пристати до якогось мисливця. Він, звичайно, загинув... Але як, де? — цього я не знав. Хіба мало де можна знайти свою смерть!

А через кілька днів зрозумів це й лікар. Він якось одразу занудився і вечорами довго не спав. В домі без Арктура стало пусто й тихо, коти вже не боялися й вільно розгулювали в садку, камінь коло ріки вже ніхто не обнюхував. Нікому не потрібний, він понуро стирчав поверх землі і чорнів од дощів, запахи його нікому не були потрібні.

В день мого від'їзду ми довго розмовляли з лікарем про всяку всячину. Про Арктура ми намагалися не згадувати. Один раз він тільки пожалкував, що замолоду не став мисливцем.

9

Років через два я знову потрапив у ті місця й знову оселився в лікаря. Він, як і раніше, жив сам собі. Ніхто не дряпав кігтями підлоги, не фукав носом і не молотив хвостом по плетених меблях. Дім мовчав, і в кімнатах такий же самий стояв дух цвілі, аптеки й старих шпалер.

Але була весна, і пустий дім не справляв гнітючого враження. В садку лопались бруньки, кричали горобці, в міському гайочку з гамором мостили гнізда граки, лікар виспівував фальцетом свої арії. Ранками над містом стояла синя пара, річка розлилася, куди сягало око, на плесах розливу спочивали лебеді і вранці підіймалися зі своїм незмінним «клінк-кланк», гуняво сигналили осяяні сонцем катери, й протяжливо гули вперті буксири. Було весело!

На другий день після приїзду я пішов на тягу. В лісі стояв золотистий туман, кругом капало, дзвеніло, булькало. Земля оголилася, сильно й різко пахла, і скільки було інших запахів — осикової кори, гнилого дерева, вогкого листя — всіх їх перебив сильний і різкий дух землі.

Був пречудовий вечір, з вогненним морем заграви, і вальдшнепи летіли густо. Я вбив чотирьох і ледве розшукав їх на темному килимі листя. Коли ж небо позеленіло й погасло, виспнали перші зорі, я спроквола пішов додому знайомою в'їждженою дорогою, обминаючи широкі затоки розливу, в яких віддзеркалювалися небо, і голі берези, й зорі.

Обминаючи один з таких розливів по невеликій гривці, я раптом помітив попереду щось світле й подумав спершу, що то останній клаптик снігу, але, підійшовши ближче, побачив, що то врозкид лежало небагато собачих кісток. Серце мое глухо застукотіло, я став придивлятися, побачив нашійник з позеленілою мідною пряжкою... Так, то були останки Арктура.

Розібравшись уважно у всьому, я вже зовсім у сутінках догадався, як воно було. У нестарої ще, але сухої ялини була окрема нижня гілляка. Вона, як і все дерево, висихала, осипалася й обламувалася, поки, нарешті, не перетворилася на голу гостру палицю. На цей гостряк і наштрикнувся Арктур, коли мчав по гарячому сліду, що дражнив його нюх, і не пам'ятав уже, не знав нічого, крім цього сліду, що кликав його все вперед і вперед.

Як уже зовсім стемніло, я пішов далі, вийшов на узлісся, а звідти, чвакаючи ногами по мокрій землі, й на дорогу, але думкою все повертався туди, на маленьку гривку з сухою обляманою ялиною.

У мисливців є дивна любов до гучних імен. Яких тільки імен не зустрінеш серед мисливських собак! Є тут Діани й Аптеї, Феби й Нерони, Венери й Ромули... Та, напевне, жоден пес не був такий гідний гучного імені, імені немеркнучої голубої зірки!

Переклав Микита ШУМИЛО

Фіалка

Худий дідок вийшов із вагона електрички, перішуче постояв на новій високій бетонній платформі, роздивляючись незнайому дачну місцевість, а потім поволі, важко човгаючи черевиками, поплентався до переїзду, де неподалік будки шляхового сторожа, біля автоматичного шлагбаума, стояло маршрутне таксі — маленький автобус, увесь забрьоханий засохлою грязюкою, а поряд нього — біла санітарна машина з червоним хрестом на матовому склі, певно, прислана на станцію з місцевого санаторію.

Водій маршрутного таксі та водій санітарної «Волги» стояли коло своїх машин, обмінюючись думками про кількох дужих, широкоплечих, коротконогих дівчат у просторих

яскраво-оранжевих жилетах, що немовби осявали сонячним світлом цей гнилий, холодний день пізньої осені з калюжами на дорогах, де відбивалися облетілі кущі жовтої акації, такі звичні у підмосковних пригородах.

Дівчата у великих, як лопати, брезентових рукавицях під наглядом виконроба з жовтим сигнальним прапорцем у руці, саме заходились замінювати старі дерев'яні шпали на нові бетонні, поспішаючи використати перерву між двома поїздами.

Деякі з цих дівчат були напрочуд гарненькі, розшарілі від роботи.

— Ви мені, часом, не підкажете, як дістатися до інтернату? — запитав старий, прикладаючи на знак вітання руку до своєї облізлої пижикової шапки.

— Ідіть угору цією алеєю до воріт патріаршої резиденції. З лівої руки буде кладовище, то ви туди не звертайте, а йдіть праворуч, і там вам уже будь-хто покаже.

— Може, підкинете? — запобігливо сказав старий. — Я вам віддячу.

— Та тут зовсім поряд. Двісті метрів — щонайбільше.

Дідок поправив шапку: трохи постояв на місці, немовби вагаючись, а тоді пішов угору алеєю, обсадженою древніми соснами.

Шофери якийсь час дивилися йому вслід. У всьому вигляді старого було щось таке, що привертало до нього увагу. Проте що саме — важко було вловити: якась суміш колишнього добробуту, сановитості з нинішнім жалюгідним становищем на грані злиднів.

Пальто з великими кістяними гудзиками, перешите з військової шинелі, занадто широкі штани, що метлялися навколо худих ніг, жовті, не раз уже латані черевики з вузликами на шнурках, а головне, все його колись огрядне тіло, що тепер помітно поменшало і усохло, та його змарніле, виснажене обличчя з хрящуватим носиком, який замолоду був, мабуть, досить гарним, м'ясистим носом, і сірою, нездоровою шкірою, що висіла складками навколо бритого, майже беззубого рота.

Словом, вигляд його збуджував жаль, навіть деяку огиду і не відповідав рангові того інтернату, куди він прямував, перекинувши через плече мотузяну сітку з двома маленькими висхлими апельсинами.

Приблизно так подумали водії маршрутного таксі та санітарної машини, що деякий час дивилися услід старому, а потім знову почали з великою цікавістю спостерігати за дівчатами-ремонтницями.

...Гуркотливо сигналячи, автоматичний шлагбаум почав повільно опускатися...

Важко дихаючи, старий дістався до глухої залізної брами патріаршої резиденції і там трохи перепочив біля двох кам'яних стовпів з гострими високими дашками. Ліворуч за деревами виднілося кладовище, перед огорожею якого просто на шосе було вивалено велику куну всякого похоронного непотрібу, який відслужив уже свою службу: шматки кумачевих стрічок, засохлі квіти, заіржавлені дротяні кістяки старих вінків...

Неприємне почуття охопило старого, й він одвернувся, пропускаючи мимо себе чорних церковних бабусь — чи то черниць, чи то прочанок — у білих або чорних хустках. Обережно, одна по одній, слід у слід вони тулилися вздовж суцільної цегляної огорожі, вибираючи, де сухіше. Вони несли поперед себе клуночки з проскурками. Дійшовши до патріаршої брами, бабусі оберталися обличчям до золотих маківочок старовинної церкви, що виднілися з-за огорожі, хрестилися і вклонялися на прощання, а тоді, підібгавши спідниці, вже швидко йшли, мало не бігли на станцію, боячись спізнитися на електричку...

Дідок звернув праворуч і невдовзі, минувши кілька нових п'ятиповерхових корпусів, які потіснили три чи чотири давні брусовані будиночки, що немовби сховалися від навали нового життя у заростях бузкових кущів і жовтих акацій, опинився перед довгою двоповерховою будівлею з білими гіпсовими колонами головного входу в тому псевдокласичному, провінційному стилі, що якийсь час вважався неодмінною приналежністю парадної архітектури. Проте вікна цього будинку, всупереч загальному стилю, були величезні, тристулкові, так звані італійські. На підвіконнях стояли горщики з журавцем, папороттю, алое, на дерев'яних кільцях висіли кольорові фіранки, виблискували позолотою бронзові світильники, а в одному вікні старий примітив шведську стінку, з чого зробив висновок, що там гімнастичний зал.

Він чекав побачити зубожілу богаділку, будинок для пристарілих, а побачив мало не палац з масивними дверима й мідними величезними ручками на них, у якомусь древньоримському стилі, щось на зразок лікторських пучків.

Відчувши пошану до всього цього, старий дбайливо вицистив об скребачку підошви своїх недоречно жовтих черевиків. Він довго тупцявся на здутій дротяній сітці, човгав ногами і тільки переконавшись, що черевики добре витерті, з чималим зусиллям відчинив двері на дуже тугій пружині.

— Чи можна мені побачити хвору на прізвище Новосолова, Катерину Герасимівну? — спитав він чергову нянечку, огрядну літню жінку в робочому халаті, яка сиділа поруч з гардеробом за маленьким столиком.

— У нас тут немає хворих, є лише пристарілі, — почвально сказала нянечка, — а щодо товаришки Новосолової, Катерини Герасимівни, то вона у нас проживає.

— Як би мені її побачити?

— А вона вам що? Призначила на сьогодні?

Старий зніяковів.

— Ні. Я просто так. Відвідати.

— У нас без записки стороннім відвідувачам приходити не дозволяється.

— Я не сторонній, — сказав старий.

— А хто ж ви?

— Родич.

Нянечка пожувала губами, підозріливо роздивляючись його.

— Немає в Катерини Герасимівни родичів. Вона в нас найдавніший контингент. Живе тут від самого заснування. За весь цей час до неї не приїздив жодний відвідувач-родич. Якби у неї були родичі, ми б знали. Вона у нас серед усіх найсамітніша.

— Я не сторонній, — наполягав старий, і зненацька обличчя в нього помертвіло, лоб спітнів, він позирнув довкола затуманеними очима, начебто шукаючи, на що спертися. — Даруйте, я сяду, — сказав він, насплу ворущачи язиком, і важко опустився на стілець.

...Стілець захитався, старий почав сповзати на підлогу.

І тільки тоді нянечка збагнула, що він смертельно хворий. Вона спритно, але м'яко підхопила його попід пахви,

трохи підвела, посадовила, налила зі скляного високого з деренчливою кришкою глечика перевареної води з присмаком хлору, і старий, схопивши склянку тремтячими руками, став пити так спрагло, що часом аж захлинався, мов дитина, і вода текла по сірій шкірі, яка звисала складками довкола його бритого рота.

— Що скоїлось? — строго спитала, проходячи мимо, сестра-хазяйка, бадьора сивіюча жінка з пишною зачіскою, притримуючи на високих грудях пальто наопашки: мабуть, щойно повернулася знадвору, де містилось усе її підсобне господарство.

— Та ось приїжджому громадянину недобре стало.

Сестра-хазяйка взяла старого за руку і полічила пульс.

— Вже минається, — промовив старий, перепрошуючи, і підняв з підлоги сітку з апельсинами, яка впала, коли він знепритомнів. — Це зі мною інколи трапляється.

— А ви, власне, до кого? — поцікавилась сестра-хазяйка, досі ще поглядаючи на маленький золотий годинничок, що блищав на її пухкій ручці, тісно обхопленій мережаним рукавчиком.

— Вони до Катерини Герасимівни, — пояснила нянечка. — Кажуть, родич.

Сестра-хазяйка знизала плечима.

— Не чула, щоб у Катерини Герасимівни були якісь родичі. Ким ви їй доводитесь?

Старий збентежився, затнувся і хоч насилу, але все ж таки вимовив:

— Я її чоловік. Прізвище мое таке ж, як і в Катерини Герасимівни, — Новосьолов. Колишній чоловік, — додав він, бо хотів бути цілком правдивим. — Ми розлучилися вже дуже давно.

Сестра-хазяйка з цікавістю подивилась на людину, котра, виявляється, була колись чоловіком Новосьолової, однієї з найшанованіших мешканок інтернату, секретаря партійної організації.

— Ви, товаришу, прийшли не зовсім вчасно, — сказала сестра-хазяйка вже трохи лагідніше. — Катерина Герасимівна людина організована, у неї розписана кожна година, отож я й не знаю, як нам з вами бути. У даний момент Катерина Герасимівна саме консулює актив педінституту з історії партії. До неї спеціально приїхали

з Москви дванадцять випускників. Тьотю Машо, в якій вони кімнати працюють?

— У другому корпусі, в читальному залі,— відповіла нянечка з ноткою гордості від того, що в їхньому інтернаті є читальний зал.

— Ну от,— сказала сестра-хазяйка,— і коли вони закіпчать, важко передбачити. А в другій половині дня Катерина Герасимівна ще й партбюро скликає. Може, ви приїдете в інший, зручніший час?

— Важко мені буде іншим разом вибратись. Та й чи буде в мене той інший час?.. Ви вже краще дозвольте зачекати на неї.

— У нас сьогодні не прийомний день. І взагалі стороннім тут бути не дозволяється...

— Не сторонній я,— сказав дідок.— Не сторонній. Можу показати документ.

Він поліз у внутрішню бічну кишеню і видобув звідти пачку обтріпаних папірців, які завжди носять із собою люди, звиклі до сутяжництва. Він заходився метушливо порпатись у папірцях і дістав пенсійну книжку.

Сестра-хазяйка покрутила її у руках, погортала й побачила, що пенсія наймізерніша, але пенсіонера справді звать Новосьолов, Іван Миколайович.

— Ну що ж, Іване Миколайовичу, у такому разі почекайте, поки Катерина Герасимівна звільниться. Та, певна річ, роздягніться, бо у верхньому одязі у нас не заведено. А що це за фрукти? — спитала вона, помітивши сітку, що лежала на підлозі біля ніг старого.

— Для Катерини Герасимівни... вітаміни...

— Ні, ні! — злякано вигукнула сестра-хазяйка.— Цього зовсім не треба. Наш контингент одержує достатню кількість свіжих фруктів. А ці ваші апельсини сховайте куди-небудь.

Тітонька Маша провела Новосьолова до гардеробної, де на нікельованих вішалках з пластмасовими номерками, як у театрі, висіли жіночі й чоловічі пальта, по яких видно було, що вони належать добре забезпеченим людям.

Новосьолов повісив на ріжок своє пальто й мотузяну сітку, що мала тут іще жалюгідніший вигляд. Він вийняв із кишеньки вицвілого з надто довгими рукавами і маленькою засмальцьованою орденською планкою піджака рожевий гребінчик, забитий луною, провів ним кілька разів по

дуже полисілій сивій голові з глибокими, як у старого коня, западинами над очима. Нянечка відвела його у затишний куточок, що був тут чимось на зразок вітальні й посадила у важке — з місця не зрушиш! — величезне крісло перед таким самим важким круглим столиком, вкритим червоною плюшевою скатертю.

...Він став дожидатись...

Обабіч тягнувся довжелезний, встелений лінолеумом коридор з рядами білих дверей, на яких були прибиті маленькі таблички з прізвищами мешканців цих кімнат. Коли б не безліч квітів на підвіконнях і не портъери на дверях, то це більше було б схоже на поліклініку, ніж на інтернат.

...Час плинув повільно...

Новосьолов знову відчув нудоту, що підіймалася від серця до горла, судомило щелени, й звичним рухом укинув до рота дві крупинки нітрогліцерину. Нудота помалу вляглася. До непритомності не дійшло. Але в боці не вгавав ниючий біль.

Він спостерігав звичайне буденне життя інтернату: повз нього проходили нянечки, притримуючи підборіддям стоси випрасуваних простирадл, що пахли хлоркою; у віддаленому кінці коридора перед дверима лікарського кабінету на стільцях уздовж стіни сиділи благовидні старі люди і терпляче очікували своєї черги; з другого поверху, куди вели широкі сходи, вкриті килимковою доріжкою на мідних дротинах, чути було голоси людей, які гуляли горішнім коридором, й муркотіло радіо; звідкись з кухні линули приємні пахощі, й Новосьолов з почуттям задрості думав про те, як добре й ситно живеться тут персональним пенсіонерам союзного значення.

Санітар провіз коридором у кріслі на коліщатах паралізованого старого з пледом на колінах; на його напівнерухомому обличчі незбагненно жваво грали карі веселі очі, сповнені іронії та гумору...

Новосьолову здалося, що він уже бачив ці очі багато років тому, коли свідчив проти Катерини Герасимівни, обмовляв її, а слідчий невідривно дивився на нього темно-карими пронизливими очима, повними прихованої іронії й недовіри.

Цілком імовірно, що це був той слідчий. А чому б і ні? Новосьолов відчув у думці точнісінько таку ж ніяковість, яку відчував той ді,— пекучий сором, упереміш зі страхом і гнітючою свідомістю підлоти, яку він чинить.

Жваві карі очі подивилися на нього, і санітар покотив крісло, що злегка повискувало на лінолеумі, далі, за порт'єру.

Чи впізнав той Новосьолова? А коли й так, то що з цього? Він просто будь-якими засобами хотів тоді усунути зі свого шляху жінку, котра, як йому здавалося, може стати на заваді його одруженню з іншою. А втім, він марно вдався до підлості. Катерина Герасимівна усунулась сама.

...Але ж це було так давно...

У ту пору Новосьолов був, як-то кажуть, мужчина у самому розквіті, він починав уже гладшати, був великий, показний, з солідною службовою репутацією, з чималими перспективами, з усіма поважками ростучого адміністратора, вже мало не сановника — зі статечною ходою, стишеним голосом, значущим поглядом гарних селянських, холодно-імливих очей з-під золотавих кущистих брів, які так подобались жінкам.

Катерина Герасимівна була на десять років старша від Новосьолова. Вона ніколи не славилась вродливістю. Але було в неї те жваве обличчя, та щира посмішка й та жіночність і миловидість, що заміняли їй вроду. Проте різниця у літах кінець кінцем далася взнаки, і в родині Новосьолових сталася драма, вельми звична за подібних обставин.

Він захопився молодою дівчиною — спокусливо гарною та доступною, і це ще більше розпалило його пристрасть.

А втім, вона вже давно не була дівчиною і належала до того типу маленьких хижачок, для яких кохання було єдиним і найпевнішим засобом домогтися найкращого становища у суспільстві й багатства, котрих вона була позбавлена змалечку.

Легко й просто ставши коханкою Новосьолова, діставши від нього все, що могла дістати коханка від немолодого одруженого чоловіка, вона з нестримним завзяттям, використовуючи всі засоби своєї молодості й краси та цілковиту відсутність будь-якої порядності, вирішила за всяку

ціну стати його законною дружиною. Він перішуче опирався, але зрештою, втративши голову, оженився, зробив її безконтрольною господинею свого дому і познайомив з усіма своїми друзями.

Увійшовши до товариства й огледівшись, нова, молода дружина швидко збагнула, що Новосьолов зовсім ніяка не вершина, а що є безліч інших мужчин, які посідають багатого вище становище, ніж він. Хоч усі вони були давно одружені, мали дітей і навіть онуків, молода Новосьолова, вже випробувавши свою владу над мужчиною, зрозуміла: годі гаяти час — козаль клепле, доки тепле.

У дев'ятнадцять років вона напрочуд розквітла, у неї з'явилася накидка з чорно-бурих лисиць, а у вухах брильянти, щоправда, ще не дуже великі, і коли вона в ошатній довгій сукні з чорного найтоншого панбархату, тисненого квітами, з оголеними руками й маленькими пальчиками з малиново налакованими нігтями сиділа поряд Новосьолова у партері Великого театру на якомусь парадному спектаклі — прекрасна, з грайливою посмішкою на тілесно-рожевих напіврозтулених устах, з ямочками на ліктях, з блискучими, фаянсовими, немов завжди вологими повіками веселих, безсоромних сіро-голубих очей, — вона вабила до себе погляди мужчин. Її оточувало начебто магнітне поле хтивості мужчин і знехваленості жінок, які почували в ній небезпечну суперницю.

Вона усвідомлювала свою могутність, тим часом як її чоловік — Новосьолов — відчував дурне почуття гордоців від того, що він володіє таким ласим шматочком, і водночас терзався від пекучих ревнощів, бо в глибині душі розумів, що ця молоденька, зваблива, приступна потіпака ладна першої-ліпшої миті проміняти його на більш вигідного мужчину, аби піднятися на вищій суспільній щабель. Скоро бувати з нею на людях стало для нього тортурами. А вона, як на злість, жадала показуватись у найлюдніших місцях — у театрах, на концертах, на стадіонах, у гостині на вечірках, — певніше, не показуватись, а показувати себе, — жадібно вишукуючи іншого чоловіка.

...Життя Новосьолова стало пеклом і раєм водночас...

Новосьолов не мав сумніву, що без нього — коли він був на роботі, на засіданні чи виїздив у відрядження — вона живе якимось своїм таємним, розпусним життям, що в неї є коханці.

Вона була обережна, як маленька, хитра тварина, але не настільки розумна, щоб не лишати слідів. А втім, вона про це й не клопоталася. Вона була занадто ледача й розбещена, щоб супити собі голову, морочитися з такою нудною справою. Чим гірше, тим краще! Інколи вона на-вмисне викликала його підозри.

Знетямлений від ревнощів, він ставав дедалі безпорадніший, і тоді вона могла робити з ним що завгодно.

Однак знайти нового, вищого за рангом чоловіка виявилося не так-то вже й легко.

Їхнє спільне життя затяглося на кілька років, і він ще зараз скаженів від самої лише згадки про них. Страждало не тільки його самолюбство, все це почало завдавати шкоди і його службовому становищу. Вона його компрометувала. Він став посміховиськом. Про неї розповідали анекдоти. Він зчиняв їй прилюдні скандали. Якось вони побилися у Великому театрі на відновленні опери «Іван Сусанін».

...Він нишком, щоб не помітили сусіди, боляче стукнув її каблуком по нозі в лакованій туфельці; вона зойкнула і вкусила його за палець, а тоді нарочито голосно реготала й плакала, шалені, люті сльози текли з чудових очей по застиглому в посмішці личку, по пушистих, як персики, щоках, по маленькому бездоганному носіку, тим часом, як на сцені під звуки оркестру переливалася дзвіночком колоратурна арія Антоніди, а з-під ясно-червоної завіси бічної ложі хтось обурено цитьнув на них...

І хоч вона вже хтозна-коли покинула його і відтоді двічі виходила заміж, поки нарешті знайшла собі чоловіка, який цілком вдовольняв її честолюбні мрії, Новосьолов ще й дотепер переживав давні пристрасті й приниження, що довели його зрештою до того жалюгідного стану, в якому він опинився.

Смертельно хворий, відчуваючи у шлунку зловісний біль, що не вгавав ані на мить — недавня операція не дала ніяких наслідків, — він дивився зараз у величезне інтернатське вікно, навпроти якого сидів, і бачив голі, сірі яблуні фруктового саду, кілька голубих ялин, гратчасту альтанку, вкриту напівпрозорими пластиковими рифленими плитами сонячно-жовтого кольору, де влітку мешканці інтернату могли почитати або пограти в шахи, кілька трояндових кущів, уже загорнутих на зиму в солому.

Голі дерева здавалися особливо сумними під темним

небом, а над хвойним лісом, що сипів удалині, над голо-
вастою верхівкою цегляної водонапірної вежі раз по раз
злітала й кружляла зграями галич, і десь гула дачна
електричка.

...Довкола було похмуро, як увечері...

Повз вікно мокрою асфальтовою стежкою швидко про-
йшла маленька зігнута бабуся у плетеній шапочці й пле-
тених рукавичках, з горіховим саморобним ціпочком
у руках. Вона не спиралась, а лише вимахувала ним
у такт крокам. Гурт юнаків і дівчат оточував стареньку,
притосовуючись до її стрімкої легкої ходи. Ось промай-
нув старечий, злегка схожий на воронячий, профіль, оку-
ляри, кублик сивого волосся з чорними пасмами, що виби-
лося з-під шапочки.

Новосьолову й на думку не спало, що це Катерина Ге-
расимівна. Він байдуже дивився, як вона попрощалася зі
своїми молодими супутниками і, вже узявшись за ручку
дверей, гукнула їм навздогін щось, мабуть, дуже веселе,
бо вони дружно засміялися. Потім старенька з'явилась
уже у домі, і Новосьолов бачив, як, дбайливо притуливши
свій ціпочок до стіни, вона зняла пальто з вузьким купя-
чим коміром і, підвівшись навшпиньки, повісила його на
ріжок нікельованої вішалки недалеко від його пальта
і мотузяної сітки з апельсинами. Вона протерла охайним
носовичком запітнілі окуляри зі збільшувальними скель-
цями, висякалась у другий носовичок, і досить легко, хоч
і спиняючись час від часу на східцях, стала підійматися
на другий поверх.

Раптом через якусь особливість ходи, через ледь поміт-
не накульгування Новосьолов упізнав у цій старенькій
свою колишню дружину.

...Вона дісталася нагору, віддихалась і зникла з очей...

— Чого ж це ви? — сказала нянечка, підбігаючи до Но-
восьолова. — Хіба не пізнали? — і подалася наверх слідом
за Катериною Герасимівною.

— Катерино Герасимівно, — засапавшись, гукнула во-
на, входячи за Новосьоловою в її кімнату, — там на вас
унизу чекають.

Новосьолова одразу не дочула, бо вже була тугенька на
вухо.

— Га? — перепитала вона.

— Дожидають на вас унизу! — крикнула нянечка.

— Хто? Я нікого не чекаю.

— Дідок якийсь. Каже, що ваш колишній чоловік.

На виду в Катерини Герасимівни спершу з'явився вираз подиву, але раптом її старечі безбарвні щоки немовби відкрили тінь рум'янців. Мовчки вона почала ховати до комода шапочку й рукавички, але у той же час механічно поправляти волосся на потилиці.

— У нього таке ж прізвище, як і у вас, Новосьолов, — не вгавала нянечка.

Завжди жваве й добре обличчя Катерини Герасимівни зробилося відчуженим і недобррозичливим, наче задрев'яніло.

— Не маю потреби бачити його, — сказала вона, насупивши свої чорні, зрослі на переніссі брови, яких майже не торкнулася сивизна.

Було б помилково гадати, що вона зовсім забула про його існування. Інколи під час нічних, перед світанком, коли чорні думки облягають старих, вона згадувала своє життя з Новосьоловим, усю історію їхніх взаємин, починаючи від того дня, коли на заняття гуртка, яким вона керувала, вперше прийшов такий собі хлопчина-селяк і кінчаючи тією жахливою ніччю, коли вона, взявши з собою лише господарську сумку з переміною білизни, зубною щіткою і рожевою пластмасовою мильничкою, назавжди покинула дім, а він — уже розповнілий, огрядний, лисіючий, у капцях і байковій смугастій піжамі з бренденбурами — стояв, спершись ліктем на одвірок, і на його великому гладкому обличчі з сонними очима вона бачила лише погано приховане нетерпіння.

Вони не сказали на прощання одне одному жодного слова і відтоді більше ніколи не бачились.

Певна річ, до неї доходили деякі чутки про його невдале життя з новою молоденькою дружиною, але вона була надто горда, щоб розпитувати про подробиці. Вона була непохитна. Вона не бажала й знати про його існування. Навіть коли їй обережно патякнули на ту мерзенну роль, яку відіграв у її справі колишній чоловік, вона пропустила це повз вуха, ніби зовсім і не чула.

Чутки про те, що нова дружина покинула Новосьолова, що він заплутався у справах, ледве уникнув суду, почав

пнячити й пустився берега, не дали їй жодної втіхи, жодного вдоволення: він і справді перестав існувати для неї.

Чи кохала вона його? Чи страждало її самолюбство? Чи було поранено її душу? Безперечно. Вона зазнала всіх мук ображеної, скривдженої і обмовленої жінки. Але ще більше страждань завдало їй усвідомлення того, що вона не змогла вчасно розпізнати Новосьолова, розгадати в ньому звичайнісінького пронозу, який примазався, зробив кар'єру з допомогою жінки, що покохала його, навіть гадки не маючи, яку роль при цьому вона відіграє.

По суті, вона була по-дитячому простодушна і, незважаючи на сувору школу революціонерки-підпільниці, а може, саме завдяки їй, звикла бачити в людях більше хорошого, аніж поганого. Перед нею завжди стояв образ простої людини з народу, трударя й героя.

Молодий Новосьолов — селянський син — якнайбільше imponував їй, може, дещо народницькій уяві про просту людину, якій революція відкрила шлях до знань і зробила багатогранним, освіченим, повноцінним членом соціалістичного суспільства. З таким же піднесенням, з яким вона у перші роки Радянської влади боролася з неписьменністю, безпритульністю, релігійним дурманом, гнобленням жінки, вона згодом керувала різними гуртками по підготовці молоді до вступу на робітфак. Вона читала на заводах і фабриках лекції з історії класичних праць Леніна, Маркса, Енгельса, Плеханова. Вона цілком присвятила себе цій справі і була щаслива, коли бачила, що її зусилля не гинуть марно, починають давати плідні наслідки. Серед її гуртківців Новосьолов вирізнявся сумлінням і наполегливістю. Їй здавалось, що він вчиться натхненно, глибоко вірячи у те, що без опанування наукою не можна стати справжнім комуністом і революціонером. Вона бачила в ньому представника того нового покоління, яке з честю завершить справу, розпочату його батьками і дідами. Вона полюбила в ньому людину майбутнього. Вона рекомендувала його до партії.

Він приходив тепер вчитися до неї додому. Вона милувалася його русявим волоссям, підстриженим під гребінку, сатиноюю косовороткою, комір якої охоплював його міцну шию. Їй подобались його блакитні ярославські очі.

Вона не могла не помітити, як важко дається йому наука, але за інтелігентською звичкою вважала це «спадщи-

ною клятого минулого». Вона підготувала й проптовхнула його до інституту, який Новосьолов, хоч з великими труднощами, але все-таки закінчив.

...Тепер перед ним відкрилося широке поле службової діяльності.

На той час Катерина Герасимівна з Новосьоловим уже побралися. Це сталося якось зовсім непомітно, природно.

Наскільки він був тупий до науки, настільки виявився енергійним і вмільним адміністратором. Він скрізь позавадив корисні зв'язки. Потрібні були нові люди, і невдовзі Новосьолов очолив той самий інститут, який з такими труднощами закінчив. Це була посада більше господарча, ніж наукова, і тут Новосьолов, виявилось, був цілком на місці як адміністратор, що має широке коло впливових знайомих. Однак у нього вистачило хисту надати своїй персоні деякого суто академічного блиску. Він часто виступав на зборах з наукових і політичних питань, робив доповіді, які допомагала йому писати Катерина Герасимівна. А втім, він ніколи сліпо не покладався на те, що рада й писала для нього вона. Нерідко він виправляв її по-своєму. Не досить глибоко проникнувши у саму суть питання, він зате якнайдосконаліше опанував наукову та суспільно-політичну фразеологію, здобуту з енциклопедичного словника й газетних передовиць, що надавало його виступам наукоподібності й політичної зрілості. Часом він сперечався з Катериною Герасимівною з приводу деяких формулювань, коли вони не збігалися з узвичаєними положеннями.

Якось, перечитуючи доповідь, підготовлену для нього дружиною, він сказав їй з м'яким докором:

— Ось ти пишеш тут, Катре: «опричники самодержавства». А я з цим твоїм формулюванням не зовсім згодний, бо воно не відповідає історичному значенню явища опричини. Адже хто такі були опричники? Вони були опорою централізованої державної влади в особі царя Івана Грозного, який боровся з реакційним боярством. Отож, опричина була для свого часу явищем прогресивним, і ми не маємо ніякої потреби дискредитувати її в очах нашого народу.

Вона зачудовано втупилась у Новосьолова, а він вів далі, не помітивши її погляду:

— І взагалі я тобі скажу, Катерино, пам слід переглянути своє суто інтелігентське ставлення до особи Івана Грозного. До речі: чого ми називаємо його Грозним? Для кого він грізний? Для удільних князів, для реакційного боярства. А для простого трудового народу, що прагнув створити єдину, велику Росію, він аж ніяк не грізний. Особисто для мене, наприклад, він не грізний.

Він почав дедалі частіше додавати до написаних нею доповідей дещо від себе. Інколи це виходило досить-таки кумедно. Одного разу там, де було сказано про якусь міжнародну конференцію, він висловився так: «Цей представницький колізей...» І повторив цей дивний вислів кілька разів. Очевидно, він йому дуже сподобався. Коли Катерина Герасимівна висловила свій подив, Новосьолов відповів:

— А що? Хіба ти не знаєш, що зараз уживаний цей вираз «представницький колізей»?

Вона засміялася.

— Може, ти маєш на думці не колізей, а форум?

— Авжеж, форум, — замислившись, погодився Новосьолов. — А як я сказав?

— Ти сказав «колізей».

— Ну то я просто помилився на слові.

Катерина Герасимівна невесело посміхнулася. Справа була в тому, що в Москві неподалік один від одного були два кінематографи, куди Новосьолов любив учашати іще за студентських років — там демонстрували американські фільми з Гаррі Пілем: один мав назву «Колізей», другий — «Форум».

Ця помилка не дістала громадського розголосу, читаючи свою доповідь з трибуни, Новосьолов строго, урочисто, кидаючи крізь окуляри погляди на аудиторію, значуще проказав:

— Представницький форум кращої частини світової прогресивної інтелігенції...

...Він швидко пішов угору...

Тепер, сидячи на стільці біля свого ліжка з добрим пружинним матрацом і перевзуючись з гумових ботиків у кашці, Катерина Герасимівна пригадувала різні випадки зі свого спільного життя з Новосьоловим.

Тим часом огрядна нянечка не виходила з кімнати; сподіваючись, що Катерина Герасимівна змінить гнів на ласку і погодиться зустрітися зі своїм колишнім чоловіком. Нянечка жаліла цього дідуся, який виглядав набагато старішим за свої сімдесят років, певно, страшенно схудлого, коли зважити на одержувану їм одягу, що висіла на ньому, погано вдягнутого, а може, й голодного. Добре б зараз старенького приголубити, напоїти гарячим солодким чайком.

— Йй-богу, Катерино Герасимівно, я дивуюсь, чого ви така принципова? Поспівчувайте старій хворій людині. Усе ж таки ваш колишній чоловік...

Новосьолова отямилась і глянула на тітоньку Машу. На обличчі тієї була така цікавість, а головне — така душевна доброта, що Новосьолова завагалась. А може, й справді побачитися з колишнім чоловіком?

Вона аж ніяк не могла уявити собі його хворим дідом. В її пам'яті він залишився тим Новосьоловим, яким вона бачила його в останні роки їхнього спільного життя.

...Ось він — високий, огрядний, з помітним черевцем, у новому костюмі — сановито протискається до столу президії і сідає на своє звичне місце, трохи осторонь, повертаючись на всі боки дебелим тулубом, він плечима немовби окреслює навколо себе місце, щоб просторіше було сидіти; особливим, добре завченим, професорським жестом висмикує з нагрудної кишеньки закордонні окуляри з подвійними скельцями, в яких, мов сполох блискавиці, на мить віддзеркалюється увесь зал з його ліпною стелею і блискотливою люстрою, і злегка неуважним — теж вельми професорським — жестом надіває їх на свій гарний ніс, трохи затовстий на перенісі; він прочитує папірець з порядком денним, тоді з глибокодумним виглядом щось занотовує олівцем на полях, а потім так само добре засвоєним рухом, зачепивши вказівним пальцем за вухом дужку окулярів, швидко зриває їх з носа і, як фокусник, опускає в нагрудну кишеню, звідки визирає край носовичка; і все це так статечно, з такою вченою солідністю, що нікому з тих, хто сидить у залі, й на думку не спаде, що ця людина з професорським строгим обличчям, насправді лише спритний адміністратор, який тримає в своїх чіпких руках усе інститутське господарство — тільки й того.

Він сидить поряд з відомими ученими, як рівний серед

рівних, і нікого це не дивус, і нікому невтямки, що Новосолов ще й досі не зовсім грамотно пише і нещодавно друкарці, яка передруковувала його статтю, довелося виправити дві орфографічні помилки, бо замість слова «майор» він написав «маєр», а замість «сметана» — «смітана».

...Він сидить у президії. Усі до цього звикли. Нікого це не дивус...

Спершу не дивувалася з цього й Катерина Герасимівна. Та ось одного чудового дня вона нараз немов прокинулася від глибокого сну й подивилась на Новосолова тверезими очима.

Подивилася й засмутилась.

— То як же бути, Катерино Герасимівно? — жалібно спитала нянечка, досі ще не сходячи з місця.

У цей час до кімнати увійшла сестра-хазяйка, тримаючи в одній руці вазу з яблуками і печивом, а в другій — скляний глек з настоєм шипшини.

— Я гадаю,— сказала вона Новосоловій,— що вам буде зручніше запросити вашого гостя до себе.

— Ох, ні, тільки не сюди! — вихопилось у Катерини Герасимівни.

Вона так звикла до своєї кімнати, так зжилася з нею! Тут провела вона наодинці стільки років, серед тих небагатьох особистих речей, які стали немовби часткою її самої. Тут у дзеркальній шафі висіли її плаття, кофтинки, нанизані стояло кілька пар взуття, завжди відремонтованого й старанно вичищеного, призначеного для будь-якої погоди. Вона звикла берегти свої речі, сама їх доглядала, провітрювала, лагодила. У комоді зберігалась її білизна, а також та дециця дорогих її серцю речей і документів, без яких вона не уявляла свого існування: виписка з метричної книги — папір, згорнутий учетверо, що потерся на згинах, з двоголовим орлом над церковнослов'янськими літерами і підписом настоятеля Іваново-Вознесенської церкви, де її хрестили; у графі ім'я народжених було виведено писарським прописом поруділим чорнилом — Катерина. Як видно було з метричної виписки, вона була єдиною дівчинкою, що народилась у той день в Іваново-Вознесенську; решта чотирнадцять немовлят —

були хлопчики. Чомусь це особливо зворушувало Катерину Герасимівну. Тут-таки в скриньці, обклеєній черепашками, — сувенір із Ялти, — зберігались атестат про закінчення гімназії, свідоцтво про те, що вона три роки навчалася на Вищих жіночих курсах у Москві, але не закінчила їх, бо її було виключено та притягнуто до суду в справі про повстання на Красній Пресні, і партквиток. Було тут кілька сімейних фотографій і одна-єдина карточка, що збереглася з часів громадянської війни, — група працівників політвідділу Західного фронту, дець на якійсь польській станції, на тлі пакгаузу, серед інших політвіддільців можна було знайти у третьому ряду зверху молоденьку чорнобриву дівчину в жіночій толстовці, з наганом за поясом і в кумеднім літнім капелюшку з бантом. Це була Катерина Герасимівна, тоді ще відома під її дівочим прізвищем — Скворцова, проте серед товаришів її більше знали на підпільне ім'я — Фіалка. Лежали ще в скриньці червоні коробочки з орденами і медалями Радянського Союзу. Їх Катерина Герасимівна через скромність ніколи не носила, за винятком лише великої гарної медалі «За доблесний труд на ознаменування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна», яку вона з дитячою гордістю надівала на кофточку в дні революційних свят і в Жіночий день.

Це було майже все її добро; постільна білизна, рушник, подушки, піжами, посуд — усе було інтернатське, але немов належало їй довічно.

У цій кімнаті вона могла лишатися наодинці з собою, коли часом їй набридало товариство інтернатських друзів.

Ні, вона нізащо не хотіла пускати сюди людину, яка вже давно стала для неї зовсім сторонньою!

— Тоді я вже краще сама зійду до нього наниз, — завагавшись, сказала вона сестрі-хазяйці. — Нема потреби підійматися сюди йому.

Вона підійшла до раковини з гарячою й холодною водою, помила руки, витерла обличчя, вдягла зелену плетену кофту й поправила волосся. Потім узяла з кутка свій нерозлучний ціпочок і пішла на побачення зі своїм колишнім чоловіком — маленька, зігнута, але досі ще бадьора, як на свої вісімдесят років. На ціпочок вона не спиралася, а лише зрідка торкалась його кінцем підлоги — не з потреби, а за звичкою.

У виснаженому, погано зодягненому старому, який сидів у так званому «куточку для гостей» вона попервах зовсім не впізнала Новосьолова — так він змінився, — і лише по тому, як він глянув на неї, заметушився, підводячись з крісла, Катерина Герасимівна зрозуміла, що це він.

— Катре, це я, — сказав він, дивлячись на неї сльозавими очима, з яких проглядав острах. — Бачиш, що зробило зі мною життя?

Вона була збентежена не менш за нього.

Мовчки вони посідали в кубічні крісла одне проти одного.

Вона сушила брови, силкуючись збагнути, що змусило його прийти до неї.

«Я вас слухаю», — хотіла вона сказати, та зрозуміла, що це буде фальшиво, і не сказала нічого.

Їй здалося, що він схлипнув. Пам'ятаючи його нищу вдачу, його хитрість і обачливість, вона аж ніяк не могла припустити, що він прийшов просто, по-людському попросити у неї перед смертю пробачення.

Проте це було саме так.

Вмираючий, самотній, усіма покинутий старий, якого мучили в години безсоння докори сумління і в той же час доймали жалі, що так ганебно увірвалась його кар'єра, він приплентався до Катерини Герасимівни як до останнього пристановища. Перед нею він відчував себе винним найбільше, і останні місяці, а надто після операції, його безнастанно гризла думка, що він може померти, не діставши від неї прощення.

Вона дивилася на нього з цікавістю крізь окуляри з товстими скельцями й чекала, що він іще скаже їй. У хвилини душевної напруги у неї різко гіршав слух, і тоді їй доводилося користуватись слуховим апаратом. От і зараз вона засунула у вухо білий гудзичок і поставила перед собою, ближче до Новосьолова, апаратик завбільшки із сірникову коробочку.

Новосьолов спершу подумав, що це магнітофон і вона хоче записати його слова. Він затремтів і відсахнувся. Але потім зрозумів, що це лише безневинний слуховий апарат, і заспокоївся. Проте переляк, який він відчув, спантеличив його і, замість того, щоб просто, по-людськи

сказати: «Пробач мені, Катре»,— він почав безладно, п'яте через десяте, розповідати про своє невдале життя, про свої нещастя, злидні, нарешті про свою хворобу, звинувачуючи лікарів, що погано лікують його: прооперували шлунок і одразу ж зашили, мовляв, нічого небезпечного не знайшли, дозволили ходити, а він щодень худне, терпить пекельний біль, не може їсти й відчуває, що настав його кінець, а «ці коновали, чорти б їх узiali», нічого не можуть для нього зробити.

Потім він почав говорити про жінку, яка занастила його, про те, як вона обманювала його з ким завгодно, як вона повиманювала в нього всі його гроші, що були на ошадній книжці, а тоді тишком-нишком порозпродавала всі його речі, меблі, твори класиків,— одне слово, обібрала його, як липку, і безжально кинула, а перед тим ще й звела на нього наклеп, понаписувала, що він брав хабарі від абітурієнтів, а також про те, що, вступаючи до партії, приховав своє походження. Ніде правди діти: окремі факти, дійсно, підтвердились. І він утратив партійний квиток, хоча, дякувати богові, до суду не дійшло. А шкода! Він би на суді нікого не помилував. Але суду не було, і вони просто викинули його з інституту. «Навіть не взяли до уваги ані мої заслуги, ані мій стаж».

— Ти тільки подумай, Катре,— говорив він запально,— через кого я постраждав? Через якусь нікчому, через відому... Поласував, дурень, на вроду. Але, годі й казати, красуня вона була на цілу Москву. Авжеж, ти не можеш цього заперечувати? Адже проти факту не попреш! Тільки якою виявилася гадиною! Хіба не так?

Він уже забув навіть, коли прийшов, і так захоплено почав змальовувати вроду «тісі баби», неначебто це мало не тільки виправдати його в очах Катерини Герасимівни, а навіть надати йому нібито особливої ціни як людині таких великих пристрастей. Потім він знову повернувся до свого звільнення з інституту, до своєї занепащеної кар'єри. Він швидко, завченими словами заговорив про те, що якийсь Мишаков давно під нього підкопувався, обірвав на півслові, а тоді непомітно став вихвалити себе. Обличчя його зробилося зарозуміле. З нього наче визирнув колишній Новосьолов.

Катерина Герасимівна, поблизкуючи окулярами, втупила в нього погляд, слухала його нікчемне базікання, і він ставав у її очах чимраз мерзеннішим. Вона чекала, коли ж

він нарешті розповість їй усю правду про свій наклеп, але він спритно обминав цей випадок із свого життя і лише раз мигцем сказав:

— ...Я, звісно, Катре, тоді досить підло повівся з тобою, але зрозумій: вона мене причарувала... від пристрасті я втратив глузд. Вона була така чарівна! — додав він зі сльозами на очах.

Катерина Герасимівна різко висмикнула з вуха білий гудзичок, намотала на апаратик шнурок і сховала у кишеню кофти.

Тепер вона скам'яніла. Вона перестала його слухати. Його базікання її більше не цікавило. А він, нічого не помічаючи, говорив і говорив без упину і здавалося, кінця не буде його балаканині. Та зараз він неначе опам'ятався, замовк, похилив голову на круглий стіл і заплакав.

— Катре, — сказав він глухо, підіймаючи до неї мокре обличчя, — прости мені.

Вона не дочула й приклала долоню до вуха.

— Що ти кажеш?

— Прости мене, Катре! — закричав Новосьолов — він хотів, щоб його почули.

Але через те, що вона нічого не відповідала, він витер сірою несвіжою хусточкою щоки і мляво посміхнувшись повторив:

— Прости мене, Катре. Адже Христос велів прощати своїх ворогів.

Кров прилинула їй до обличчя, щоки побагровіли, очі, збільшені скельцями окулярів, грізно блиснули.

«Іди геть, поганцю!» — мало не крикнула вона, але їй вдалося вчасно стриматись.

Вона покванливо підвелась із стільця й скоромовкою проказала:

— Іване Миколайовичу, я не хочу вас бачити, ви мені неприємні і, будь ласка, заради бога, не обтяжуйте мене більше вашими відвідинами. Поміж нами не може... не може бути нічого спільного... Іди... іди собі...

Вона схопила свій ціпочок, приставлений до шаплика з фікусом, і пішла, — мало не бігцем — геть від Новосьолова, маленька, зігнута у три погибелі вісімдесятирічна старенька зі срібним кубличком, в якому виразно чорніли голівки шпильок. Вона пішла вгору вкритими килимом сходами повз велику в позолоченій рамі картину, на якій

Щороку чекаючи цього приємного дзвоника, Катерина Герасимівна загодя обмірковувала тему і намагалася не повторюватись. Торік вона розповіла читачам про те, як на світанку Радянської влади жінки, і вона зокрема, працювали у комісії Держинського по ліквідації дитячої безпритульності. У цій статейці вона постаралась змалювати портрет незламного більшовика-ленінця, Залізного Фелікса. Тепер же Катерина Герасимівна вирішила описати, як вона за царату сиділа в Бутирках, у вогкій одиночній камері, де в неї назавжди зіпсувався слух, і як одного чудового весняного дня сімнадцятого року її визволив повсталый народ.

Вона взяла телефонну трубку, та виявилось, що дзвонять зовсім не з газети, а з якогось московського жеку. Незнайомий, неприємний чоловічий голос від імені групи товаришів сповіщав її про кончину пожилця будинку, пенсіонера Івана Миколайовича Новосьолова і про те, що громадська панахида відбудеться завтра о дванадцятій годині дня у червоному куточку будинкоуправління; просять прибути без запізнення.

— Гарзд,— сказала вона,— врахую.— І поклала трубку.

Звістка про смерть Новосьолова не справила на неї враження, наче б то помер не колишній її чоловік, а якийсь зовсім чужий старий десь на незнайомій московській вулиці, у кімнаті комунальної квартири, що дісталась йому після неодноразового обміну житлоплощі.

Новосьолов уже давно не існував для неї як особистість, тому смерть його нібито й зовсім не торкнулася її душі, лишила тільки майже невідчутний осадок.

Одягнувши своє коротке драпове пальто з вузеньким кунячим коміром, напнувши плетену шапку, вона вийшла з інтернату на повітря, яке сп'янило її передвесняною свіжістю.

Діамантовий блиск бурульок, яскраве сонце і та надзвичайна, густа, майже сіцилійська синява неба, яка буває тільки у березні, у середній смузі Росії, над неозорим простором сяючих, іще зимових снігів, одразу ж засліпили її.

Катерина Герасимівна була невтомним ходаком і щодня за будь-якої погоди по три години гуляла околицями. У неї була сила-силенна маршрутів, добре нею вивчених і, незважаючи на це, завжди їй цікавих.

Вона ніколи не нудьгувала під час прогулянок, які неначе поєднували в собі не лише простір і час, а й були також приводом для роздумів про минуле, сучасне й майбутнє. Думки її вільні від дріб'язкових турбот і нищих інтересів, легко й музично плинули, як ті стежки, якими вона невтомно ступала своїм напрочуд легким кроком, незважаючи на ледь помітне кульгання — наслідок поранення у Жовтневі дні в Москві під час штурму Олександрівського училища.

Ніхто з її інтернатських товаришів не наважувався гуляти з нею — надто швидко вона ходила, — за Катериною Герасимівною важко було поспіти. Щоправда, за останні роки прудкості в неї вже поменшало, але на прогулянки вона виходила незмінно, не потураючи собі.

У цей день вона обрала маршрут, який найбільше відповідає чарівному ранкові, — розмаїтий, заплутаний, по околицях навкруг інтернату, години на дві.

Інтернат межував з літньою резиденцією патріарха. І хоч як би далеко не заходила Катерина Герасимівна, звідусіль ні-ні та й визирнуть віддалік, понад верховіттям імлистого хвойного лісу золочені маківки церкви, збудованої ще за Івана Грозного у дідизні бояр Количевих, бунтівливий рід яких грізний цар винищив до ноги.

Ще й донині на маленькому церковному цвинтарі, де трапляються кам'яні, поточені равликами надгробки Вітчизняної війни дванадцятого року, зберігся обеліск з іменнями шістнадцяти Количевих, страчених Іваном Грозним.

...Нікого не милував цар Іван...

Щоразу під час прогулянок, коли над околицями, як маленькі золочені сонечка, виринали зненацька маківки патріаршої церкви, Катерина Герасимівна з властивою їй жвавістю уяви малювала собі зимову лісову дорогу та Івана Грозного, що в хутряній шапочці їхав верхи зі своїми хвацькими опричниками, у яких до сідла були приторочені собача голова й мітла — символи опричини.

...А довкола вікові ялини, древні сосни, по самі груди потонулі в снігах, пронизані вже майже весняним яскра-

вим світлом березневого ранку... І рішіння селянської валки, що скляно второваним шляхом, який перетинають лазурові тіні дерев, везе до Москви на торги морожених судаків, рябчиків, журавлину в луб'яних козубах...

Подекуди вона йшла давньою лижнею і бачила відбитки чийхось лижних палок — кружечки з дірочкою посередині. Ці кружечки були один від одного на досить значній відстані, і це схиляло до думки, що лижник ішов розгонистим, швидким кроком, Катерині Герасимівні це додавало ще більшої снаги; вона начебто вступала у двобій з невідомим лижварем. Інколи вона несподівано провалювалась по коліна й, зачувши крохмальний звук ще міцного зимового насту, який осідав під підошвами, роздивляючись навсібіч і милуючись красою, розмаїттям підмосковних красвидів, на повні груди дихала цими ні з чим не зрівняними тонкими й водночас п'янкими пахощами зимового лісу — запаху каніфолі, скипидару й снігу, що починав непомітно підтавати.

Вона постояла у березовім гаю, в оточенні лайково-білих стовбурів, що зливалися вдалині у непроникну суціль такого ж піжного, молочного кольору, біле на білому.

...Хвилястий килим незайманого лісового снігу, ледь почорнілі при корінні березові стовбури і немовби розвішане вгорі над головою мереживо гілля, крізь яке безхмарне небо здавалося ще синішим, навіть мутно-сизим, спекотливим і коли б не сяяли скрізь березневі сніги, то можна б подумати, що це небо над розпеченою пустелею...

Вона встромила свій ціпочок у сніг і насолоджувалась тишею. Тиша стояла цілковита, непорушна, мертва. Але вона знала, що такої тиші у природі не буває. Напевне, це наслідок дедалі більшої глухоти.

Прикусивши зубами кінчик рукавиці, вона стягнула її з руки, дістала слуховий апарат, приладнала його до вуха й підняла над головою. Тиша стояла довкола так само глибока, цілковита, але вже не мертва, як перше. Тепер у цій тиші чулося безліч найрізноманітніших звуків.

...Десь постукував дятел, хряснув і впав під вагою снігу сучок; розлігся короткий, уривчастий — неначе тріскіт зламаного дерева — голос якогось лісового птаха, повторюваний через однакові проміжки часу; із стуком і

гуркотом новими рейками на бетонних шпалах промчав будапештський експрес — поміж стовбурів замиготіли довгі цільнометалеві вагони, кидаючи на сніг відображення зацільованих шибок; понад головою трохи боком пролетів незграбний вертоліт, ніби насилу загрибаючи повітря своїми веслами, що крутились; подібний до вістря списа, злегка нахилившись над лісом, майнув і стрімко шугонув угору пасажирський літак, і тільки після того, як він зник з очей, по верхівках дерев шарахнув, мов помелом, шум його реактивних двигунів; здаля долинули гарматні постріли. У Внукові на аеродромі зустрічали якогось високого гостя: президента, імператора чи короля.

А Катерина Герасимівна знала ж ці місця ще до революції. Можливо, якраз тут або принаймні десь поряд, у так званому Самаринському лісі, відбулася та маївка, на якій її, молоденьку курсистку, заарештували й кинули у вогку одиночку Бутирки. Саме на спогад про цю подію вона й дістала свою партійну кличку.

...На ту пору в лісі росли фіалки...

Насипом зрідка проходив дачний поїзд зі смішним паровичком «кукушкою». З чорної головної труби валував смердючий дим, укриваючи кіптявою дерева у лісі й осипаючи дрібними вуглинками білі кітелі городових.

Катерина Герасимівна стояла, прислухаючись до звуку автомобілів, що мчали по невидному за лісом Мінському шосе. Колись замість нього тут в'юнився шлях, де-не-де вкритий щебінкою, і ним у хмарах куряви проїздили панські екіпажі, гримотіли селянські вози, у повітрі стояв дух кінського поту, гною і над гривами коней плавали тьмяно-олов'яні мухи — гедзі.

Звідкись долинав скрегіт бульдозерів і екскаваторів; в одному місці, високо здійнявшись над околицями, обертався гратчастий кран. Катерина Герасимівна знала, що це будують нове робітниче селище.

Вона так давно жила тут, що прекрасно знала, де що будуватиметься, де ремонтується, де що прокладають. На її очах глуха дачна місцевість перетворювалась на житловий масив з електричним освітленням, водогоном, каналізацією, телефоном, будівельними конторами, поліклінікою, магазинами, перукарнею, рестораном при станції. Зараз тут скрізь копали траншеї: прокладали труби газопроводу. У п'ятиповерхових панельних будинках тут жи-

ли вже тисячі людей, і це переважно для них сновигали швидкохідні електрички, маршрутні таксі.

Вона вже так звикла до цієї невпинної зміни форм суспільного життя навколо неї, що інколи нараз ніби спинялася серед цього вічного руху й, огледівшись, бачила, як багато вже зробила для народу та нова влада, за яку вона боролась усе життя. І тоді її старість, її невеселі старечі думки під час нічниць, її чимраз більша глухість, погіршення зору, її нещасливе особисте життя, самотність, усвідомлена невідворотність близької смерті відступали від неї геть, і вона переживала таке душевне піднесення, таку радість життя — вже не стільки свого особистого, скільки життя загального, всенародного, — що, здавалось, щасливішої за неї людини немає на землі.

Надихавшись лісового повітря, находившись, понадившись, понаслуховавшись різних голосів, Катерина Герасимівна, вертаючи з прогулянки додому, вийшла на дорогу, яка вже подекуди пропотіла до асфальту, злегка паруючи, як це часто буває на масниці. По дорозі, що огинала високий косогір, увесь суціль зайнятий кладовищем, від робітничого селища до станції цілими родинами — з дітьми і бабусями — йшли робітники й колгоспники. Багатьох із них Катерина Герасимівна знала на обличчя.

Тепло й добродно, по-святковому вбрані, вони віталися з Катериною Герасимівною: чоловіки скидали хутрянні шапки, жінки всміхалися до неї, здоровили з Жіночим днем, що надходив, а діти у нових калашках на валянках махали їй рукавицями. Вони звикли зустрічати цю бабуся з інтернату, яка інколи пригощала їх ірисками та пряниками.

...Вона вже була місцевою знаменитістю...

За кладовищем з хрестами, штахетами, лавочками, щоб можна було посидіти біля рідної могилки, з фотографіями під склом, з усім його безладдям і затишною тіснявою, з його древніми соснами, чагарниками, паперовими іконками, з дуже давніми і зовсім новими, що ледве починали осідати, надгробками, розкиданими по всьому крутому косогору з трьома височезними столітніми розсохуватими соснами, біля яких видніла гостра мармурова брила над могилою ушавленого поета, було ще одне кладовище, де

ховали персональних пенсіонерів з інтернату. Воно було на голому косогорі й межувало з патріаршим яблуневим садом, відгородженим від інтернатського кладовища суцільним дерев'яним парканом. Звідси, з висоти, відкривався гарний краєвид на річку, що огинала величезний колгоспний лан і губилася десь вдалині, у заростях верболозу й черемхи. Колись це була велика судноплавна ріка, про неї згадувалось у літописах, нею пливли торговельні кораблі на веслах чи під крутогрудими вітрилами, бурлаки тягли глибоко осілі баржі з житом, прядивом, сирими шкурами; з часом річка обміліла й тепер бігла ледь помітна, звиваючись, як струмок,— жабі по коліно.

Через цю річку якраз прокладали газопровід, і безліч величезних труб, обмотаних просмоленими стрічками паперової ізоляції, було порозкидано уздовж берега серед залізних бочок з бітумом, під якими жевріли й димували вогнища.

Посеред колгоспного поля, ще суціль занесеного снігом, виднівся дощаний сарай, де зберігали тару на полуниці: поде було засаджене полуницями.

Кілька лижників у барвистих светрах промчали полем навскоси з блискучими алюмінієвими палицями, і за ними, дедалі довшаячи на іскристому снігу, тяглася лижня фіалкового кольору.

Відпочила, намилиувалась привільним краєвидом, де були мов навмисне зібрані всі взірці середньоросійської природи: ліс хвойний і ліс мішаний, окремі сімейства древніх беріз, болотяно-зелені стовбури осик, коралово-червоні шелюги, прозоре дрібнолісся, село з рубленими хатами, з горобиною у палісадниках, гребля, обсажена віковими розлогими вербами, і за нею замерзлий ставок з крихітними постатями сільських дітлахів, що гавляли шайбу саморобними ключками, а ще далі, по той бік ставка, ще яскравіло скло теплиць, і над ними височів новий, морквяно-червоний проти зимового сонця, цегляний димар центрального опалення, а на обрії рожево-синє, поки що морозяне, марево.

Вона обійшла все інтернатське кладовище з рядами однакових кам'яних надгробків, схожих на низенькі люїтри, де на скісно покладених мармурових дошках були викарбовані імення старих комуністів. Їх майже всіх Катерина Герасимівна добре знала.

У вигляді цього кладовища було щось аскетичне, по-

збавлене поховальної мішури, навіть суворе, мало не протестантське.

Люди, поховані тут, померли у дуже похилому віці, півжиття відбувши по царських в'язницях, на засланні, на каторзі.

Катерина Герасимівна розшукала могилку своєї найближчої подруги, товариша по підпіллю і Бутирках, Солі Соколової, яка померла три роки тому, обтрусилася з мармурової плити сніг і поклала кілька лозинок, наламаних під час прогулянки. На вербичках уже трохи набубнявіли бруньки і навіть прокльовувались сріблясті котикки.

Соня Соколова була тією людиною, до якої Катерина Герасимівна, лишивши все Новосьолову, прибігла тієї жахливої ночі, щоб почати нове самітне життя.

Вона згадала, що вчора помер Новосьолов і уявила собі його в труні, в червоному куточку будинкоуправління: лиса голова на подушці, напханій стружками, знебарвлені худі руки, опуклі повіки назавжди заплющених очей, медалі на оксамитових подушечках, розкладених біля труни на конторських стільцях, і скринька з шахами на запилюженому підвіконні. По-людському вона, звісно, жалкувала його, але це був якийсь не справжній, поверховий жаль. У глибині душі вона залишалася холодною і байдужою до смерті цієї людини, колись їй близької, а тепер такої чужої, навіть більше ніж чужої: ворога.

Так, ворога. Але не її особистого, а ворога тієї святої справи, якій вона віддала все своє життя. І як вона не розпізнала його одразу? Він був хитрий. Розпізнати його було не так-то легко. Адже Ленін іще на самому початку революції не раз попереджав, що партія, яка взяла владу в свої руки, партія державна, має всіляко остерігатися тих, що примазались до неї.

А що Новосьолов примазався — не було найменшого сумніву: досить було бачити, як ненаситно користувався він усіма благами, приступними на його посаді, не гребуючи нічим. Досить було бачити, як по-хамському поводив він себе з підлеглими, зі студентами, друкарками, кур'єрами і як запобігливо, в якій скромній, догідливій позі стояв перед начальством, напіввідкривши рота, немов боячись прогавити бодай одне дорогоцінне слово.

...Колись вона бачила, як Новосьолов ніс за уславленим академіком, що приїхав до інституту, досить важке оксамитове крісло і як він при цьому солодко, віддано посміхався...

Катерина Герасимівна спалахнула і попрямувала додому повз колишній маєток Количевих, повз древню церкву, де щойно закінчилась обідня і тепер виносили запричашених немовлят, загорнутих у святковій ковдрочки, перев'язані впоперек шовковими стрічками, тим часом як згори, із дзвіниці, гучно линули останні удари дзвонів.

...І відчинилася залізна брама, і звідти виїхала велика машина, за склом якої поміж фіранками майнуло кілька князів церкви у клобуках з чорними шовковими вуалями, що спадали по боках. Бородаті обличчя князів церкви були темні, оливкові, з густими бровами і обведеними коричневими колами очима, вологими, як маслини, з чого Катерина Герасимівна зробила висновок, що це, напевне, повертається після офіційного візиту до патріарха делегація якоїсь східноправославної церкви...

Підходячи до інтернату, вона побачила багато своїх товаришів, які з кийками в руках вервечкою тяглися після прогулянки додому на обід — розчервонілі, зголоднілі.

У гардеробі Катерину Герасимівну спинила старша сестра. Вона сказала, що дзвонили з жеку й нагадували про похорон Новосьолова, цікавились: чи приїде вона бодай до виносу тіла.

— Не приїду, — відповіла Катерина Герасимівна.

— А якщо дзвонитимуть знову? — спитала старша сестра.

— Скажіть, не приїду. — Вона хотіла додати: «не зможу», але замість цього сказала те, що думала: — Не хочу!

І з цим попрямувала до сходів, повз столик, де на червоній плюшевій скатерті стояв гіпсовий бюст Леніна, який поряд з інтернатськими старими виглядав зовсім молодим.

Після обіду до Катерини Герасимівни завітали школярі з місцевої десятирічки: троє хлопчиків і двоє дівчаток — слідопити. Вони приходили раз на місяць, сподіваючись вивідати у Катерини Герасимівни що-небудь з її революційного минулого або з часів громадянської війни.

Децо вони вже вивідали, наприклад, про ту революційну маївку в Самаринському лісі, де росли фіалки і де Катерину Герасимівну заарештували жандарми.

Школярі були в шовкових піонерських галстуках. Вони довго мовчали, посідавши довкола Катерини Герасимівни.

Соромилися. Нарешті одна найбідовіша дівчинка, розправивши на колінах батистовий фартух, спитала:

— Бабусю Фіалко, скажіть, а ви були знайомі з дідусем Леніним?

— Ні, не була знайома, — винувато зітхнула Катерина Герасимівна. — Бачити бачила, а познайомитись не довелося.

Помовчали.

— А кого ви знали з вождів? — ламким дитячим баском запитав один із хлопчиків.

Вона затнулася.

— Ну, приміром, знала товариша Фрунзе.

— Розкажіть нам про товариша Фрунзе! — хором попросили піонери, виймаючи блокноти.

...І Катерина Герасимівна почала розповідати їм про здобуття Перекопу...

Переклала Євгенія ТАРДОВА

ФЕДІР КНОРРЕ

*Продається
дитяча
коляска*

Востаннє він спустився ліфтом, проминув безліч дверей у довгому коридорі, застеленому м'якою постількою, і, вишовши з похмурого вестибюля на вулицю, одразу ж за порогом спинився, хворобливо зморщився, засліплений сонячними спалахами на стеклах автомобілів та в розливаних весняних калюжах, в яких з гомінливим плюскотом ходором ходили хвилі під колесами стрімких машин.

Чогось він квапився закінчити усі свої справи, квапився сам і підганяв інших, і ось так вдало загодя звільнився, що до від'їзду лишалось кілька цілком вільних годин! Просто надзвичайно вдало! Тепер тільки треба обміркува-

ти, у який спосіб змарнувать оці обтяжливі й нікому не потрібні години так, щоб не здохнути від нудьги.

Треба бодай вирішити: податися праворуч чи ліворуч? Це не так-то й просто, коли тобі однаковісінько, куди рушати, коли тобі просто нікуди іти, коли тобі нікуди поткнутись, нема чого робити доти, доки не сядеш із полешенням у літак, який принаймні знає, куди йому літати.

Дивне відчуття: з усіма справами покінчено, печатки поставлено. Від тієї миті, коли секретарка прибила останній штамп: «Вибув тоді-то»,— він немовби перестав існувати в рідному місті. А там, на березі крижаної сибірської ріки, куди він тільки має прибути,— його ще немає. Отож, коли б він зараз зненацька розтанув у повітрі, випарувався, зник — жодна душа в місті не помітила б тієї події! Він осміхнувся, не ворухнувши при цьому щільно стуленими губами, така вже в нього виробилась неприємна звичка. Замало сказати: «Жодна душа в цьому місті!» Ні в якому іншому місті ця видатна подія також не справила б анінайменшого враження!

Так і не зрушивши з місця, він стояв розмірковуючи, дивлячись на вулицю байдужими очима людини, що вже майже поїхала, якій зовсім однаково, які сьогодні вистави у театрах, чи уперіщить знову на цій вулиці дощ, чи відчиняться магазини і що там продаватимуть...

Нарешті він поволі закрокував вулицею, змішався з натовпом перехожих, і за хвилину збагнув, що пішов усе-таки праворуч.

Та зрештою одна справа в цьому місті у нього, мабуть-таки, лишилась: піти ще раз на другий кінець міста — просто глянути на куточок, де він жив перше. На місце свого колишнього життя, котрого давно вже немає.

Він не відчував бодай найменшої прихильності до того місця, бодай найменшої ніжності до нього, але й ховатися, боятись піти туди у нього не було підстав, а надто у день від'їзду, та ще на цілісіньких два роки!

Довго йшов він зовсім чужими вулицями, де не було нічого знайомого, доки перехрестя, провулки, а потім і будинки не почали казати йому: «Тепліше!.. Дуже тепло!.. Гаряче!» Він завернув за останній ріг і опинився майже в самому центрі свого колишнього Міста.

Так, ось ті кілька кварталів, які нічого не означали для мешканців інших районів, а для нього були центром його Міста.

Хіба кожна людина не живе у своєму власному місті, з власними околицями, центром, головними вулицями та найважливішими магазинами і єдине дерево у дворі під вікнами кімнати не відіграє у його житті набагато більшу роль, аніж цілий тінявий гай на іншому кінці міста?

А ось і Головне перехрестя, де колись стояв Головний будинок Міста і Світу, який зберігав усе життєве тепло і радість. Багато що змінилося довкола за роки, які минули відтоді: одні будинки постаріли, інші знесли і їх заступили нові, а втім, чимало давніх будинків ще стоять на своїх місцях, доживають віку. Тільки його Будинкові не судилося довга старість — він був забитий наповал: бомба влучила просто в нього, — здається, це був єдиний у всьому районі будинок, що загинув ОТАК — від повітряного нальоту, єдиний, від якого й сліду не лишилося; тож на тому місці, де він височів, уже зеленіє маленький скверик і встигли підрости насажені по війні гінкі дерева.

А ось і булочна зі своїми дзеркальними вітринами й золотими літерами вивіски — лише через один будинок од скверу — спокійнісінько стоїть на своєму місці, ніби для того, щоб не можна було помилитись: перехрестя те саме... Тоді досить було вийти з під'їзду і, коли дощило, перебігти, притискаючись до стінки, повз ворота, і вже просто перед тобою скляні двері з витими бронзовими ручками. У лютий мороз із цих дверей вихоплювалися клуби пари, просякнуті теплим духом свіжого хліба, здобних булок і пиріжків, які продавщиця, стоячи за мармуровим прилавком, загортала у паперові пакетики, і коли ти, злетівши на четвертий поверх, розгортав пакетик, що встиг по дорозі промаслитись, пиріжки були ще зовсім теплі...

Під час війни йому лише раз трапилось побувати на цьому перехресті. Вітрини булочної були тоді забиті дерев'яними щитами й до половини закладені мішками з піском, а біля дверей, тримаючись за бронзову ручку й затискаючи рукою біля горла хустку, стояла жінка, а за нею тяглася довга черга, яку продував вітер, за мармуровим прилавком видавали житній хліб, покраяний кубиками... Тепер ось вітрини дбайливо протерті і, коли він проходив мимо, з дверей пахло здобним печивом. А на тому місці, де стояла тоді жінка, затискаючи біля горла хустку від холоднечі, горя чи туги — напевне, від усього цього разом, — з пакунками і сумками снували спокійні, байдужі люди. Він зі звичною неприязню завважив, що

на вигляд вони не були ні надто веселі, ані щасливі — просто заклопотані, нічим не стурбовані люди. «Що ж? Вони все чисто позабували? — гадав він. — Усе, усе, усе? Або ніколи й нічого не знали?» Чи це були якісь нові, незбагненні йому люди, котрим байдуже до тих, хто стояв тут, тримаючись за бронзову ручку, до тих, кому доля подарувала як останній звук у житті — свист бомби, що наближалась з висоти, гуркіт падаючих стін і перекриттів, кінець надій і життя, що обірвалися назавжди?..

Байдуже роздивляючись будинок і людей, він виразно бачив, що ці люди живуть, ці будинки стоять в одному місті, а він уже в іншому.

Ці квартали, будинки, перехрестя, дуже схожі на його Місто, — просто така собі порожня шкаралупа. Яке йому діло до шкаралупи? Ні, він не з тих людей, кому потрібні сувенірчики, пожовклі фотографії, засушені квіточки, щоб підбадьорювати вицвітаючі й згасаючі спогади. У ньому анічогісінько не вицвіло, не згасло. Його Місто і його Будинок стоять неушкоджені і не зміняться ніколи. Будинок і двоє людей: одна людина доросла й одна маленька, які жили в ньому самі та надавали життя йому і усім довкола. Ті двоє людей, котрих він любив... яке це облудне слово, адже «любити» не має минулого часу... Лише згодом, коли вже нічого не можна змінити, усвідомлюєш, що ти здатний любити набагато більше, ніж думав, от і все.

Так, тут усе чуже, і з кожною новою весною, з кожним роком, що минав, ставало дедалі чужішим. Якщо двічі не можна занурити руку в одну й ту саму річку, то й не можна двічі повернутися в одне й те саме місто. Вулиці змінюються повсякчас, безнастанно, хоч і непомітно. Старішають стіни будинків і ряснішають дерева, старішає газетяр у кіоску на розі, трамваї, відбувши свій вік, щезають із вулиць, помалу під брамою змінюються списки пожитильців, кудись ідуть діти, що стрибали торік на одній ніжці покресленим крейдою асфальтом. Не змінюється лише те прекрасне Місто, що живе у його пам'яті, не старішають його мешканці і ті двоє, які завжди з ним: жінка і маленький хлопчик; вони не змінюються більше, тепер надійно вкриті, і всі катастрофи і злигодні світу, і самий час їм нині не загрожують; ніхто більше не зможе їх ні образити, ні налякати, ні відібрати у нього.

Перші роки його весь час мучив один і той же сон — надія, що прокидалась, коли він сам засинав. Він раптом

винаходив якийсь дуже простий засіб, легко здійснював надзвичайне відкриття: події можна було на кілька хвилин розкрутити назад, як розкручують кінострічку, намотану на котушку. І він зненацька відкривав, що бомба ще не влучила у будинок, хоч і знав, що до цього лишалися лічені хвилини, що ось-ось і знову буде пізно! Він стрімголов злітає нагору сходами, плечем вибиває двері, хапає обох на руки — і вони мчать зі сходів униз, ще нічого не розуміючи, здивовані, трохи сполохані, безмежно зрадливі й щасливі, скочуються униз, і він жбурляє їх і сам валиться слідом за ними у кузов машини, що справді існувала колись, — фронтової машини з розстріляним на тріски правим бортом, — машина зривається з місця, заточується при повороті на тротуар, але вони вже за рогом, і тільки тоді — вже пізно! пізно! — безшумно, навіть без свисту, бомба влучає в будинок, з якого вони встигли вирятуватись! І тільки після цього щоразу на очах у нього уві сні беззвучно падав будинок і зникав безслідно, і він згадував, що не знайшов іще способу повертати події назад, як стрічку, що в цей день він був за сотні кілометрів од міста, зовсім на іншому фронті, і коли він напівпрокидався, у ньому ще жевріла надія — мовляв, засіб цей можна все ж таки винайти.

А тоді вже він прокидався остаточно, і все згасало. Тепер він уже давно не бачив таких снів. Тепер, безперечно, можна було вже відлічувати роки по стовбурах дерев у скверіку.

Він пройшов повз булочну, повз браму старого будинку з великим подвір'ям і звичев'я спицився перед дошкою об'яв.

«Куплю дзеркало-трюмо розміром на весь зріст, можна трельяж».

«Куплю страусове пір'я...»

Хай йому грець, нехай купує, коли в нього іншого клопоту немає, — він не став дивитися, хто купує.

«Продається дитяча коляска».

— І це все, що вам потрібно? — проказав майже вголос, не розтуляючи за звичкою губів. — Ну, на здоров'ячко, надбайте страусового пір'я і живіть щасливі.

У скверіку, місце для якого так добре розчистила бомба, на круговій доріжці стояло кілька лав. Струмись фонтана посеред сірої бетонної чаші уривчасто плюскотів і згинався під подувом вітру. Вистромивши тупий ніс

з купи піску, косо лежала кам'яна тумба, схожа на старовинну гармату.

Дрібно перебираючи ноженятами, до неї підбіг маленький хлопчик у довгополому пальті, ліг на неї животом і, незграбно задираючи ніжку, спробував, спираючись на коліно, видряпатись на тумбу, але вона була зависока для нього, і він поволі сповз на землю. До нього гукнув жіночий голос, і хлопчик слухняно задріботів на оклик.

Усі чотири лави були зайняті, він присів на бетонну чашу й закурив. Дві галасливі вулиці, заповнені суцільним потоком автомобілів і автобусів, плинули обабіч маленького скверу, і бліді водянисті квіточки, посаджені по краях доріжки у чорну всіяну дрібною цеглою землю, похитувались на кволих стеблинках від вихору машин, які мчали мимо.

На п'ятому поверсі будинку навпроти, жінка, стоячи на табуретці, мила відчинене навстіж вікно, повернувшись спиною до вулиці. Увесь цей ряд вікон і карниз даху були йому добре знайомі.

А зараз він сидить на краю пласкої чаші фонтана, на тому самому місці, де був колись фундамент, на який спиралась стінка, підтримуючи поверхи з квартирами, і в кожній кімнаті жили своїм життям люди, так само відчиняли й мили напровесні вікна, раділи сонцю і засинали увечері, завісивши освітлені вуличними ліхтарями вікна, плакали, варили одне одному їжу, і ображали, і жаліли одне одного, дивилися з вікон на зорі й слухали музику, надіялись і впадали в розпач, і знову жили надією, що скоро все піде на краще. А тепер на місці усіх цих життів, там, де понад верховіттям рясної липи, що росла у сусідньому дворі, пині просто кружляють часточки міського, пропахлого бензином повітря, там, де була тверда підлога, вкрита килимом, стояв під лампою стіл і диван, дуже широкий і пружний, а на стіні висіла картина, і зимовими морозяними вечорами здавалося, що в кімнаті є ще одне невеличке віконце, крізь яке, коли лежиш на дивані, видно освітлені сонцем зелені схили Кримських гір, з деревами, осипаними рожевим персиковим цвітом, зі смужками виноградників і небом, налитим густою південною синявою. І саме повітря було сповнене пахощів тихого, чистого й радісного життя, звуком голосів — дитячого й жіночого, завжди стишеного, і, напевне, в домі побрязкував на столі посуд, варився найпростіший, дешевий обід — пиріжки з булочної були святом, — і вони

розмірковували, що робитимуть взавтра вранці, коли мине ця ніч, а тієї миті бомба вже відділилась від літака й летіла без прицілу на темне місто, і може, маленький, ледь-ледь заїкуючись — він майже непомітно, по-дитячому розтягував слова, — почав проказувати якесь словечко, а бомба вже була тут, пробивши усі поверхи, рвонулась, вибухнувши десь унизу, і ранок для них не настав, і слово лишилося недоговорене.

А то ж був випадковий наліт, невдалий наліт! Літак був збитий, не заподіявши шкоди воєнним об'єктам, і про це зараз вже й не згадують ті, що сидять отут по лавах, мружачись на сонечко — адже вони жили у сусідніх будинках, їм дістався щасливий номер...

Він підвів голову і з подивом спіймав себе на тому, що, виявляється, все ж таки втупився у щось: той самий хлопчик знову щойно сповз на землю, так і не вилізши на тумбу, і мати різко покликала його, і він знову слухняно подався до неї. Хлопчик був чимось жалюгіденький, дуже маленький і якимсь кумедно вдягнений. Проте він одразу ж забув про нього.

Отак-то, невдалий наліт, що не заподіяв шкоди об'єктам. Оптимісти пишуть звіти. Завжди про усі бої і війни, аж ген від вавілонських і ассирійських чи якихось там часів. Неодмінно пишуть оптимісти — щасливці, які вижили, які виграли у лотереї. Звинувачувати їх не можна, це не їхня провина, їм просто поталанило. Один виграє пральну машину, і йому, безсумнівно, лотерея видається непоганою і навіть справедливою штукаю. Інші рвуть на клапті свої нещасливі квитки...

Добре, однак, що невдахи, які програли силу-силенну боїв і не менше восьми людських, мовчать — не можуть писати свої звіти про те, що скоїлось! З деяких, незалежних від них причин мовчать! І так воно спокійніше, а то, чого доброго, ось ці, що вижили, не змогли б купувати трюмо, продавати страусове пір'я і отак безжурно мружитись, гріючись на сонечку!

Він помітив, що зціпив зуби і з безглуздою злобою, мало не вголос бурмотить, утупивши погляд у людей, що справді пригрілися на лаві, підставивши обличчя сонцю.

Машиналино він закурив і, встромлюючи сигарету в рота, помітив — а цур тобі! — що знову криво осміхається, і зробив кам'яне обличчя. Звичайно, кам'яне також не дуже приємно виглядає, але годі з них і цього: коли не до вподоби, хай не дивляться.

Дивно, що древня липа, яка росла у сусідньому дворі так близько до того будинку, не зазнала лиха від вибуху й зараз вигналася понад стіною, вища за четвертий поверх, — розложиста, немов цілий маленький гайок заряснів на старому стовбурі. Сотні разів бачив він цю липу завжди згори, з вікна четвертого поверху. Він пам'ятав її, білу від снігу зимовими ночами, і в місячному сяйві, і теплою міською ніччю, коли не спиться, бо шкода заснути, і слухаєш її легке шелестіння під вікном.

Немає засобу розкручувати назад стрічку того, що сталося, але принаймні, якби хоч таке можна було зробити: ці гроші, цю грубу пачку грошей на дорогу, одержати не зараз, а тоді! Тоді, коли їх у нього було так замало, і вони так багато доброго, стільки радощів приносили у дім, тим обом. Якби оцю грубу пачку можна було віддати їм тоді, — на яку мороку потрібна вона йому зараз та ще така груба!.. Він увійшов би до кімнати, і пошпурих би її, розсипав по дивану, і почув би два вигуки переляку, подиву, радості...

Він схопився за сигарету і збагнув, що з обличчям знову не гаразд; він сидить, уп'явшись в одну точку, і починає усміхатися, уявляючи собі диван, захоплені вигуки, розсипані гроші. Ні, не варто заглядатись на оте листя, що безшумно шелестить у міському гомоні.

На лаві звільнилось місце, і він, кинувши по дорозі до урни аж три недокурки зразу, вмовстився собі на лаві й знову закурих. Тепер він побачив матір хлопчика: доти він лише чув, як різко гукає вона малюка, що невтомно намагався вилізти на повалену тумбу.

Погойдуючи рожевою плісированою короткою спідницею, у голубій кофтинці, свіжа, струнка, з рожевим молодим і гарненьким черствим обличчям, вона походжала туди й сюди доріжкою, побрязкуючи надітими на палець ключами від квартири, усім своїм виглядом показуючи — у неї, на ній і в її житті все гаразд, — ось вона вийшла погуляти зі своєї квартири, навіть хустиною голову не зашнула, почувуючи себе в цьому скверику, як удома.

Повертаючи у кінці стежини, вона мигцем кидала погляд на сина — і, помітивши, що він знову з безнадійною впертістю видряпується на тумбу, стиха, своїм різким голосом кликала його і прямувала далі, рівномірно похитуючи своєю рожевою спідницею, упевнена, що він уже підбіг до ноги, як цуценя. І він справді покірливо підбігав.

Хлопчик був саме такий на зріст, що, стоячи поряд нього, дорослій людині досить було зігнути у лікті руку, щоб покласти долоню йому на голівку. Поруч зі своєю рожево-голубою, у все нове вбраною, свіжо напрасованою блондинкою мамою він виглядав зовсім блаженським, сіреньким малюсінським хлопчиком. На ньому було довгополе, вузьке пальто, застібнуте на всі гудзики, і з-під поли цього старечого пальта ледве виглядали зовсім уже крихітні, взуті у м'які тапочки ноженята, які безупинно рухались — вони увесь час рівномірно й безнастанно чимчикували дрібними крочками. Під шапочкою, пузирем насунутій аж по самі брови, видніло підперте жорстким коміром сіре, заклопотане личко.

Щойно мати кликала його, він миттю повертав і, давши спокій тумбі, беззаперечно біг на її голос, часто-часто перебираючи ноженятами. Прямий, мов стовпчик, у своєму довгому пальті, виструнчившись, він надзвичайно нагадував механічного іграшкового чоловічка у цупкій бляшавій одежці, під якою з монотонним розміреним дзижчанням рухаються заводні ніжки.

Та тільки-но мати полишала стежити за ним, тапочки тут-таки повертали назад, ніби не в силі спинитися, знову квапливо мелькали з-під пальта і несли малюка до тумби, що стрімкла з купи піску. Прибігши, хлопчик валився на тумбу животом, ноженята на хвилину перухомо завмирили, одне коліно згиналось і він безпорадно й незграбно совався по шершавому камелю, силкуючись одірватися від землі. На мить він навіть зависав у нестійкій рівновазі, але неминуче сповзав униз. І одразу ж тапочки починали свою біганину і несли його назад, до мами.

Авжеж, ця, безперечно, була десь у сусідньому будинку того дня, коли вибухнула бомба, і тепер ось походить, похитуючи стегнами, побрязкуючи ключами, сповнена непохитної впевненості, що у неї завжди має бути все гаразд, що всі нещастя і страждання світу не для таких, як вона, приймаючи все як належне — і блакитне весняне небо над головою, і модну зачіску, і маленького синочка, і її молодість, і гарненьке личко, і те, що квартира дісталась їй не в т о м у будинку, а в сусідньому.

Верховіття липи розгойдувалось у ясному небі. А десь у високості полишав сніговий пухкий слід майже непомітний літак. І одразу ще одна мрія війнула перед очима, заступивши сквер, день і місто. Він не був льотчиком, але

ось він у кабіні літака — нічного винищувача, у затьмареному небі над містом... тоді... у той рік, у той вечір і в ту хвилину, коли т о й ще не встиг скинути бомбу. Він кидає у піке свій літак і торжествуючи чує, як бряжчить при зіткненні потрощений, понівечений метал, знаючи, що всі будинки унизу, у сонному місті зустрінуть за-втрашній схід сонця! Вийдуть з цієї ночі цілими, неушкодженими, як кораблі зі щасливого плавання.

Рожево-голуба мама, не дивлячись на нього, узяла хлопчика за руку і повела до виходу, і дитина так само слухняно дріботіла квапливими кроками поряд з її спідницею, що колихалася сотнею маленьких запросованих складочок, але на півдорозі вона підняла руку поправити волосся, певніше, переконалася, що зачіска в неї така ж бездоганна, як і доти. А іграшкові ноженята у маленьких тапочках одразу ж повернулись назад і метушливо подибали до вподобаної тумби.

Мати озирнулася, насупилась, кинула швидкий погляд на людей, які сиділи по лавах, і, мстиво затиснувши губи й прискорюючи крок, пішла по сина.

А малюк уже лежав животом на тумбі й совався коліном, силкуючись вилізти бодай хоч трошки вище, і нараз хитнувся, його переважило, й зненацька він сів на тумбі, звисивши коротенькі ноженята на її шершаву спину. Усмішка подиву, задоволення, радості і, нарешті, тихого захоплення помалу розливалася по його блідому, покірливо-му крихітному личку з двома крапочками оченят, що виглядали з-під насунутої пузирем шапки.

Щось зламалось у насупленому, жорстокому маминому обличчі, неначе луснула тверда шкаралупа, яка не давала йому рухатись. Вона нахилилась і швидким, проте м'яким рухом, стримуючи посмішку, зняла сина з тумби, поставила на землю, і ноженята зраділо задріботіли поряд неї до виходу.

Тримаючись за руки, вони перетнули вулицю і зникли у під'їзді.

Він провів їх очима, наче скінчилась якась вистава і опустилась завіса, підвівся з лави і рушив у зворотню путь... Пусте, ні про що й думати, але чомусь хороше від того, що хлопчисько у довгополому пальті видряпався-таки на свою тумбу. Видерся і засяяв.

Він знову минув ворота будинку, де росла липа, побачив, як тисячу разів бачив, проходячи мимо, східці старого ганку у глибині подвір'я, проминув булочну і тужливо

подумав про те, що зараз повернеться до своєї кімнати, порожньої, немов пограбованої, що стала такою вкрай незатишною після того, як він склав речі у чемодан і затягнув на ньому ремені.

Проходячи повз дошку з об'явами, він, не дивлячись на неї, згадав про страусове пір'я і дитячу коляску. А чому, власне, продається дитяча коляска? Може, та матуся з рожевими плісированими стегнами вирішила, що досить з неї одного заводного хлопчика, і продає його стару коляску? Бідолахо ти, довгополий, не розстаралася вона купити тобі пальтечко трохи коротше і легше! Хоча б замість отієї рожевої спідниці. Як же це гидко: модно вбрані батьки й погано, негарно вдягнені діти, неначе батьки багаті, а діти в них бідні! Так би й плюнув!.. Але все ж таки, чого продається дитяча коляска?.. Ну про що тут міркувати — не потрібна, от і продається! Стоїть у коридорі, всі за неї перечіпаються, усім набридла, а викинути ніяк, от і продається. А що як дитина довго і тяжко хворіє, і людям дуже потрібні гроші? На апельсини, на тістечка або морока його знає на що там іще? Дурниці! Так-то воно так. А коли, справді, йдеться про гроші! Адже люди продають, щоб одержати гроші, а не заради вдоволення...

Він розмірковував, тупцюючи на місці посеред тротуару, його двічі досить брутально штовхнули, хтось навіть, упершись рукою у спину, почав відсовувати його вбік. Він різко скинув чужу руку й пішов назад до дошки з об'явами. Тут принаймні можна було постояти скільки душі завгодно: ніхто тобі не заважає, і ти нікому так само.

Об'ява про продаж коляски була давня, чорнило де-не-де розповзлося й вигоріло, — певно, ніхто не квапиться купувати дитячу коляску. Усе-таки дивно, як то люди можуть читати і байдуже проходити мимо, не дізнавшись, що ж означає таке оголошення? А що коли цей жовтий папірець — сигнал небезпеки? Прохання про допомогу? Чому на морі вважається злочином не поспішити на вилучку, почувши такий сигнал, а у великих містах тисячі людей спокійнісінько ідуть собі далі?

Гаразд, нехай і так, і певніше за все — це безпідставна фантазія. Та раптом усе-таки в якійсь кімнаті цієї хвилини сидить людина: чоловік чи жінка, бабуся чи хлопчик, схожий на того довгополого, і сумовито проказує: «Ні, певно, сьогодні також ніхто не прийде по коляску!»

У папірця безперечно втомлений і безнадійний вигляд. Зовсім не такий, як у того, що його повісила людина, яка зажадала купити «трюмо на весь зріст». Авжеж, чуже горе проходить повз наше сумління безшумно, як сніг за вікном. Ми застерезливо не включаємо приймача і кажемо: «Жодних тривожних сигналів не чути!» А тоді спокійнісінько засинаємо. Або відлітаємо на два роки з міста... Ми, дивлячись з натопленої кімнати і приємно посміхаючись, кажемо: «Дивись-но, дитинко, як безтурботно пурхають і цвірінькають оті пташки на снігу», а вони цієї миті вже мало не конають від морозу й голоду, і те, що ми вважаємо за цвірінькання,— тоненький, кволий крик розпачу, заклик про допомогу, тільки ми, на щастя, не розуміємо їхньої мови, й нам так затишно в теплі за вікном!..

Тільки жебраки виставляють напоказ свої болячки! Люди ховають всередині усе, що в них там є! Ну хто знає, що криється в моїй душі?.. Нікого це не обходить, щоправда, і я ж не скляний, далеко не скляний! Швидше я схожий на запаяну консервну банку! Він навіть засміявся своїм нечутним смішком з нерухомо стисненим ротом, такою точною здалась йому ця думка. Авжеж, хіба люди не стикаються одне з одним, як запаяні консервні банки,— тільки стукаються і вминають одне одному боки, так і не довідавшись, а що ж там в іншого всередині?

Ще нічого не вирішивши, він підійшов до підвороття будинку — кам'яного тунелю, який вів у подвір'я. Це було те саме колишнє сусідське подвір'я, де рясніла липа, верхівку котрої він раніше завжди бачив із власного вікна. Тисячу разів проходив повз неї, та лише тепер звернув убік од свого звичайного шляху, проминув напівтемне вогке підвороття і потрапив до освітленого сонцем двору.

Дивна річ! Колись цей двір начебто не існував для нього. Зараз він уперше побачив грубий, порубцьований стовбур старої липи, захищений круглою залізною огорожкою. Горбочок на східцях ганку — він безліч разів кидав на нього байдужий погляд, йдучи мимо,— виявився лев'ячою лапою! Маленький, щербатий від часу, кам'яний лев, схожий на собаченя, лежав на ганку. Від його напарника по той бік ганку не лишилося нічого, навіть каменя, на якому він лежав,— усе було гладенько зацементовано, а оцей, бач, зберігся, простягнувся, спираючись на собачі лапки, вишкірився.

Одна стіна флігеля була йому знайома до найменших подробиць, не гірше за стіну власної кімнати. Він напам'ять знав малюнок ліпних карнизів, переплетені віночки з хвостиками стрічок, розмаяних у різні боки під кожним вінком... Три інші сторони двору були незнайомі йому, — їх не видно було з вікна.

Раніше двір здавався йому чимось на зразок декорації його життя, краєвидом із вікна, а нині його знезацька вразила думка, що в цьому дворі живуть, і тоді жили люди і, диви, навіть дитяча коляска продається у якійсь квартирі номер чотирнадцять.

З вулиці будинок був сучасний, а у дворі зберігся оцей ось давній триповерховий флігельок, жовтий, з під'їздом, накритий залізним дашком, з віночками і кам'яним левом.

Перетнувши куток, на вірвовці метлялася, кволо вимахуючи рукавами і загинаючи ріжки латаних простирадл, убога білизна. Якась жінка верескливо гукала: «Нінко, гадино, ти стерегтимеш чи ні? Куди ти, негіднице, поділася?..»

Рум'яний, усміхнений дідок сидів на м'якому стільці під берізкою, зручно спираючись на кийок, і радісно цмокав губами.

Немолода жінка, обережно несучи обіруч мисочку, подала її дідкові. Не дивлячись на жінку, він з цікавістю жваво понюхав і оглянув страву, так само, не дивлячись, простягнув руку, узяв у жінки чайну ложечку, поплямав, примірюючись, поколотив ложечкою у мисці й заходився їсти.

Жінка сперлась на спинку стільця, чекаючи, коли можна буде забрати миску.

Він перестав роздивлятися подвір'я, підійшов до старого і спитав, де чотирнадцята квартира. Той зраділо обернувся, не даючи жінці відповісти:

— Є чотирнадцята квартира, та зважаючи, кого вам потрібно? Це не персональна квартира, а найсправжнісінька комунальна, ось яке діло! — і смачно сьорбнув ріденької кашки.

— Не знаю на прізвище. Я об'яву прочитав, там сказано — квартира чотирнадцята, та й годі. Там, здається, коляска продається...

Дідок упустив ложечку, втопив її в кашці й навіть діставати не став, кваплячись пояснити:

— Правильно, об'ява!.. Та щось ніхто не купує. Чом би

це, питаєте? Не можу ствердно сказати. Певне, вона негодяща. До діла негодяща! А може, вона ціну велику править!

— Товариш нічого такого не питає,— знехотя втрутилась жінка.— Це Черпикіна продає. Ось той під'їзд.

— Як то не питає? — зневажливо мовив дідок, діставши й облизавши з усіх боків обмазану кашею ложечку.— Як би не питали, я б не говорив. Я лише пояснюю, що не кожен купить, бо в цій колясочці у неї Вітька помер, а від якої хвороби, це ще невідомо. Тож дивіться самі.

— Меле, меле, йому аби тільки молоти,— жінка аж почервоніла з досади.— Хвороба найзвичайнісінька, дитяча, лікарі ходили і ні про що не попереджали, та й у колясці він не лежав. І чого б ото дурно язиком плескати!

Дідок примирливо посміхнувся, зацомавав губами і, вимахуючи ложечкою у повітрі, знову заходився коло кашки:

— Хай на мене опісля не парікають, у разі чого. А мені хіба що? Не моя коляска.

Почувся несамовитий вибух дитячих криків і лементу, немов одна ватага, вигулькнувши із засідки, напала на іншу. Потім долинув регіт, заторохтіли звалені порожні ящики і, нарешті, звук, що нагадував наростаючий гуркіт нестримної лавини. Він обернувся і встиг помітити, як із стрімкого даху сарая у хмарі сміття та куряви прожогом котиться хлопчисько років дванадцяти. Зірвавшись з карниза, він чи то плигнув, чи то гепнувся об землю, і, розгойдуючись у повітрі, слідом за ним звалився великий шматок толю, на якому хлоп'я з'їжджало з даху.

— Нінько, бісеня, стережеш ти білизну чи ні, тебе питаю! Де ти є, зараз мені озвись, бо вуха обірву!..— напрочуд байдуже, хоч і пронизливо, надсаджувався жіночий голос.

Хлопчисько підвівся, обтрусив вузенькі смугасті штаненята, і тут виявилось, що це дівчисько — тоненьке, довгоноге, довгоруке й розкуйовджене. Воно аж дзигною закрутилося, заклопотано роздивляючись свої потерті ззаду штанці, і незворушно обізвалось:

— Ну чого репетуєш! Тут я! З місця ані руш! — їй самій стало смішно, і вона нахабно додала: — Сиджу, аж скам'яніла, мов та статуя, навіть набридло.

— Бреше! Бре-еше!..— натужно закричав кволим голосом дідок.— Вона по дахах гасає!..— Але його ніхто не

почув, і він насварився на Нінку тремтячим кулачком.— Безсовісна! Совісті у тебе, як у кози. Згадаєш моє слово — скалічиш руки-ноги, знатимеш тоді. Навіжена!

Жінка неголосно проказала до дівчинки:

— Нінко! Тут Чернікіну питають. Удома вона, не знаєш?

— Якось уваги не звертала. А навіщо Чернікіну?

— По об'яві прийшли, коляску питають.

Дівча пильно й швидко зиркнуло на нього:

— Хто, оцей? Га? Вам коляску? Ану, зачекайте, я зараз дізнаюсь.

Вона миттю зникла у темному під'їзді, який охороняв самотній маленький лев.

Дідок засміявся.

— «Оглянуться не успела, как зима катит в глаза!» — він обливав ложку і, не дивлячись, через плече тицьнув жінці до рук миску з недоїденою кашкою.— А між іншим, наливки розпивали. Авжеж, наливки розпивали, а пляшки не здавали, ні, а просто на смітник! А тепер ось по квартирах ходить, підлоги та вікна мие. Отак наливочки одливаються, а Нінка розбишакою росте, хлопчаків лупцює...

Дідок своїм приємним кволим голоском, з ласкавими інтонаціями, з добросердим прицмокуванням вів далі, ніби про найприємніші події, які щиро тішать його:

— Якщо хочете знати, то й чоловіка справжнього у неї зроду-віку не було! Ні-і, не було!

Намагаючись не слухати старого, він увесь час стояв до нього спиною і дивився у темінь під'їзду, очікуючи, поки з'явиться Нінка. Та раптом не стримався і розлючено запитав:

— Якого чоловіка? Про що це ви?

— Про матусю Нінчину, про кого ж іще? Чоловіка,— кажу,— немає і не було законного! А Нінка не інакше, як од наливки знайшлася...— Дідок, солодко посміхаючись, плів своє, а він, дивлячись на старого, мрійливо думав, якби добре було схопити діда за барки і трусити доти, аж доки оця усмішечка не звалиться в того з обличчя, як шапка, додолу! Як приємно було б дізнатися, що дідок цей — колишній банкір або царський жандарм, і як не йметься віри, що воно саме так насправді. Найпевніше це — стопроцентний пенсіонер, який жодної комісії в своєму домоуправлінні не пропустить.

— Та що ви прискіпалися до мене з якоюсь Нінчиною

матір'ю,— брутально кинув він уголос.— Яке мені до того діло!

— Самі випитуєте,— ображено проказав дідок і одвернувся, задоволено прицмокуючи.

Нінка визирнула з під'їзду і покликкала:

— Гайда сюди, зі мною не пропадете!

Вони поволі підіймалися напівтемними широкими сходами. Від поручнів, від стін, від трухлявих сходинок так і віяло першою чергою на знесення.

— Вам для кого? Для хлопчика? Для дівчинки? — спитала Нінка, перестрибуючи через дві сходинок. Він не збагнув запитання, і вона злегка штовхнула його у бік.— Ну чого ж тут не розуміти? Дівча у нас чи хлопчисько?

— У мене?

— Ні, в мене,— засміялась Нінка.— Хто ваш пацючок?

Для кого вам коляска потрібна, питаю?

Помовчавши, він знехотя відповів:

— Для хлопчика.

— А він маленький?

— Та маленький...

— Це добре, що маленький. Коляска ж невеличка...

Ось прийшли уже, заходьте сюди, через поріг не перечепіться, а то носа розіб'єте. Ліворуч отут скрині, обережно, це велосипед, зараз я вам світло запалю!

Високо під стелею тьмяно спалахнула жовта лампочка, ледь освітивши великий коридор, геть захаращений різним мотлохом. Нінка кудись зникла і досить довго не з'являлася, потім двері у глибині коридора розчинилися навстіж, і звідти, стукаючи і повискуючи коліщатами, спершу викотилась дитяча коляска, а тоді випірнула Нінка і, квапливо грюкнувши дверима, підкотила коляску до світла лампочки у коридорі.

— Це байдуже, що вона тронки рипить, я можу помастити! Ви ще почекайте розглядати, я спершу обітру. Ось так... Ну?.. Люкс — коляска! Що, хіба не правда? Сама б каталась. Ну?

— Стривай-но,— сказав він здивовано.— А хто коляску продає? Чернікіна? Це в неї Вітя помер?

— Та не горланьте ви тут! Чути ж...— Нінка злегка ткнула його пальцем у живіт і боязко озирнулася на коридор.— Ну, в неї. А вона зараз... не може з вами балакати, вона мені доручила з вами торгуватись. Ну, починайте оглядати.

Коли б це був автомобіль чи бодай танк, він би знав, як перевіряти їх, але як оглядають дитячі коляски, ніяк не міг утямкувати. Діловито насупившись, він зазирнув униз, туди, де в машини мав би бути дифер, злегка натиснув пальцем на борттик, пробуючи, як працюють ресори, потім запалив сірника, і побачивши маленький металевий квадратик з маркою, багатозначно гмукнув.

— Нема чого тут гмукати, — вороже проказала Нінка. — Не нова, так ми за нову й не продаємо. Вже була в ужитку. Зате вона якісна!

— Хороша марка, — сказав він.

— А я про що тлумачу. Хороша?.. А де?

Він знову запалив сірника і освітив облуплену металеву досточку.

— Не звертала уваги. Ведмежа якесь? Ну то й що?

— Так і напис: «Бєбі».

— Але ж бєбі означає — для дітлахів. Не мужиків же в ній возити! — насторожено дивлячись йому в обличчя, відказала дівчинка.

— Марка, марка така. Зрозуміло? Знаменита марка. Мені, мабуть, підійде.

— Ну так годі тягти kota за хвіст, ми дешево не віддамо. Вже найдешевше... найменше... най-най... — за кожним словом набираючи чимраз більше повітря, збираючись, та не наважуючись випалити і боячись передати куті меду, вона завмерла, і тоді він поклав їй руку на плече.

— Стривай, я торгуватись не люблю. Сам призначу ціну, а ти піди дізнайся, чи згодна вона, чи ні.

— Он як?.. — недовірливо сказала Нінка. — Ну, шкварте, послухаємо, який з вас покупець?

— Ти піди поясни. Ціна для мене пуста. А коляска потрібна аж-аж, і марка підходяща. Зрозуміло? За кілька годин мені летіти. Далеко. На схід, на північ, але це до діла не стосується. Там дитячі коляски — товар надзвичайно рідкісний, і ціни довільні. Коротше... — він іще раз пригадав, скільки в нього в тій начці і назвав цифру, ту саму, що була зазначена на банківській бандеролі. — От оце, і кінець розмова!

Сказав і побачив обурені, гнівні Нінчині очі, що вп'ялись у нього.

— Це що? Патякання?

— Дівчинко, ніколи мені твої грубощі слухати. Іди до

хазяйки, поспитай,— чи згодна вона, коли так — плачу гроші, а ні, то піду іншу шукати.

— Ти що? Не контужений, бува? — спитала дівчинка.— На ці гроші десять колясок просто в універмазі купиш.

— Може, й так, але ті мене не цікавлять, мені марку треба. Давай-но я сам піду спитаю у хазяйки, раз ти не хочеш.

Він рушив у коридор, та Нінка перепинила йому дорогу:

— До неї зараз не можна... Гаразд, ти зажди тут, я піду поспитаю... Тільки це насправжки? Підійди-но сюди, до світла, я на тебе подивлюсь. Дай слово честі, що ти не дуриш.

— Слово честі!

— Тоді зачекай!

Вона бігцем подалася коридором, знову грюкнула дверима, з кімнати почувся її гучний збуджений голос; він то уривався, то знову підвищувався, інший голос був зовсім нечутний. Потім вона непевними кроками, поволі виїшла в коридор і сердито кинула:

— Ну, давай гроші.

Вона узяла з його рук пачку, покрутила, трохи надірвала краєчок бандеролі, помацала, обережно погортала кредитки і повернула йому.

— Усе правильно,— проказала сама до себе і заговорила стиха: — Вона зараз ні про що не здатна слухати. Вона погано тямить, які гроші, скільки, хто дає,— їй до всього байдуже. Тільки плаче. А гроші їй вкрай потрібні, дарма, що вона не розуміє,— бо їй треба їхати звідси до своїх, а вона соромиться: вони старенькі, у них у самих копійки чортма за душею. Второнав? Отож, це добре, що ти нагодився отак несподівано. Я їй сказала лише, що продала коляску, а зразу не признаюсь за скільки, а то вона ще й не візьме і нас з тобою вижене. А ти швидше забирайся, я вже після їй гроші віддам, скажу: чим я винна — навіжений якийсь купив... або спекулянт, скуповує коляски, на Північний полюс возить і там перепродує. Гаразд? Тільки все одно я сама тобі не йму віри...

— Кінчай оці балачки! — кинув він досадливо.— Адже ніколи мені. Літак скоро!

— Давай!

Нінка обережно, з острахом узяла пачку, зважила на руці, надула щоки: «Ух-х ти!» І понесла гроші до Черні-

кіної. За хвилину неквапливо вийшла, — стиха зачинила двері і якусь мить стояла нерухомо, насторожено прислухаючись до того, що робиться у кімнаті. Потім підбігла до нього навшпиньках і, зробивши страшні очі, зашепотіла:

— Тепер мерщій забирай коляску і рушаймо звідси та хутчій!.. Берися за ручку, я підсоблю!

Вони удвох викотили коляску на сходи і потягли наниз.

— Вона й не глянула, — таємниче сповістила Нінка. — Сказала тільки: «Поклади гроші на комод!» А потім, коли побачить, — ахне!

Вони вибралися на східці ганку з левом, і дідок ще здала загукав до них:

— Ну як, виторгували? Скільки дали?

— Ото жаба, — прошепотіла Нінка й бридливо солодким голосом гучно додала: — А у вас, дідуню, на посу чорти їли ковбасу! Ах, даруйте, це каша, ви обітріться, а то мухи заїдять.

— Ну, прощавай! — сказав він дівчинці і швидко, щоб нічого більше не чути й не бачити у цьому дворі, покотив коляску до воріт.

Ось вже цього, що доведеться пробиратися на вулиці крізь натовп перехожих і везти невідомо куди коляску, він не передбачив. Зовсім про це не подумав. Йому здавалось, що це дуже просто — завезти коляску в першийліпший двір, покинути її там і якнайшвидше піти. Коли ж ні — не виходило! Чомусь до нього з отією коляскою усі придивлялися. Скрізь, бо саме стояла хороша днина, гуляли жінки з дітьми або гойдали їх у колясках. Він ніколи не думав, що людина з коляскою так ніяково почуває себе серед звичайних людей без колясок: ті так вільно прямують собі, не привертаючи нічиєї уваги!

Зціпивши з досади зуби, він подався зі своєю коляскою до скверика. Назустріч доріжкою їхала інша колясочка з малюком. Везли її двоє хлопців з однаковими чубчиками, у чорних модних піджачинах — схожі на музикантів з джазу.

Коли вони стрілися на доріжці, хлопці, побачивши, що його коляска порожня, усміхнулися:

— За пасажиром послали? Га?

Хлопці у дешевеньких вечірніх костюмах, з модерними зачісками — немов простісінько з танцюльки, та, певно, справді недавно звідти, — які так дружно й покірливо везли удвох клясочку, здалися йому симпатичними, і несподівано для себе він теж усміхнувся до них.

— Нічого не вдієш! — відказав їм у тон.

Хлопці співчутливо, по-змовницьки підморгнули йому, і вони роз'їхались.

І тут, випадково озирнувшись, він роздратовано помітив, що Нінка невідступно прямує за ним, відставши на кілька кроків.

— Ну чого марудишся?! — крикнула вона. — Ондечки таксі чекає!

— А справді, — зітхнув він полегшено. Скористався зі слушної нагоди, зіптовхнув брязкотливу коляску на бруківку і подався через вулицю до самітнього таксі на розі.

Випередивши його, Нінка стрімголов перетнула вулицю, відчинила дверцята, з розгону плюхнулась на сидіння поряд із водієм, і якраз устигла грюкнути дверцятами перед самісіньким носом якогось вкрай обуреного чоловіка.

Той і собі рвучко розчинив дверцята, встромив голову всередину і розлючено кричав Нінці щось невизначне, чого ніяк було почути, бо голова його була в машині. Можна було тільки здогадатись, що він погрожує чимось безглуздим і шаленіє найбільше від того, що біг навперейми Нінці, щоб так само вскочити в машину і собі грюкнути дверцятами перед її носом, проте спізнився на кілька секунд.

Аж тут наспів він сам із коляскою, розчинив задні дверцята і почав невправно пхати в машину неслухняну коляску. Шофер, зхрестивши руки на грудях, як Наполеон, відкинувся на спинку сидіння і проголосив, що взагалі нікуди не поїде, раз трое пасажирів зчинили у нього в машині такий рейвах. Але Нінка знову зачинила свої дверцята і сказала шоферові, тицьнувши пальцем на заднє сидіння, де він ще й досі воловодився зі своєю коляскою.

— Усе гаразд, цей зі мною!

Шофер подумав-подумав, знизав плечима й увімкнув лічильник. Машина рушила, і Нінка ще встигла, презирливо примружившись, зверхньо посміхнутися крізь шибку невдасі, що розгублено тупцявся на тротуарі.

Вони під'їхали до його дому, і Нінка залишилася з коляскою у машині. А коли він приніс чемодан і згорток з ковдрою, сказала водієві:

— Чемодани краще до багажника, а згорток можна тут біля мене покласти.

— Ти ж куди намірилась? — сердито спитав він зрештою, вибравши хвилину, коли шофер порався у багажнику.

— А тобі хіба шкода? Ти ж за кілометри платитимеш, а не поштучно з носа! А я давно в аеропорті не була. Навіть ніколи!

Отак мовчки, жодного слова одне одному за дорогу не сказавши, вони дістались аеропорту й вивантажились разом із коляскою. Поки він реєстрував квиток у касі, Нінка чекала і, певне, стерегла його речі, а потім, стоячи коло нього, уважно стежила за терезами, доки зважували чемодани і прикріплювали до них ярлики.

Уже відтоді, як Нінка несподівано опинилася разом із ним у таксі, він збагнув, що йому нелегко буде спекатись її. Коли всі його речі були вже на вагах, він аж здригнувся, почувши Нінчин голос:

— А ще ж коляска, не забудьте!

Коляску теж зважили і навісили на ручку ярличок, на якому був зображений літак.

Навіть, коли б Нінка й не ходила весь час за ним назирці, він однаково вже нічого не міг би вдіяти. Тут, в аеропорті, про те, щоб відкараскатись від коляски, годі було й думати: усе закінчилося б чимось на зразок оголошення по радіо: «Громадянин з квитком на рейс такий-то, коляска, яку ви забули, у чергового...»

До відліту лишалося більше ніж дві години, і вони мовчки сіли на лаву: він ліворуч, речі посередині, праворуч — Нінка. Він набрався рішучості і твердо почав:

— Слухай-но, що тобі тут, власне, треба? Їхала б ти додому...

— Нічого не треба! — Вона поровисто знизала плечима. — Так просто!

— Ну, я пішов по цигарки до буфету.

— Піди, звичайно.

Він вийшов у одні двері, а купивши цигарки, повернувся через інші, не зразу знайшов очима, де сидить Нінка, і тепер немов уперше побачив її.

Вона сиділа, злегка зіщулювшись, і дивилась на двері, куди він вийшов. Він підходив до неї з іншого боку, і Нінка його не бачила. Тоненькі ноженята у блаженських вузьких штанцях заледве сягали підлоги, бо вона напівлежала, обіпершись боком на чемодан, мабуть, притримувала в такий спосіб речі, щоб не поцупили. Пошерхлі у поперечних зморшках напіврозтулені губи, очі чекають, не відриваючись од дверей, якими він вийшов. На стареньких кедах там, де великі пальці впираються у носки, вже побіліла і потріскалась гума й от-от вона зовсім розі-

рветься. Чомусь саме це здалося йому жахливим — скількох дітей він бачив за ці роки і не помічав, як вони взуті. Навіть цього не помічав, але ж просто неможливо спокійно на світі жити, коли є погано взуті дітлахи. Давня його думка про запаєні консервні банки майнула знову і також здалася жахливою. Ось сидить Нінка, зараз принишкла, проте ладна наїжачитись і дряпатись, і нікому не довіряти, і все помічати, і зважувати, і недовірливо криво посміхатись, і ховати своє. Маленька запаєна баночка, котра житиме під етикеткою, яку на неї наклеять, але що там у ній насправді — навіть не поцікавляться довідатись.

Вона помітила, що хтось підходить до неї за спиною, і миттю обернулася, і прикрила рукою місце поряд із речами, де він сидів, уже ладна нагруб'янити, зчепитися, не поступитись, але враз посміхнулася кутиком рота:

— Звідки ти вискочив, я й не помітила!

Вони знову посідали поруч, спершились на речі. Довкола сновигали пасажери, їх підіймало з місця радіо. Час плинув поволі, але невпинно наближався до від'їзду, і вони обоє виразно відчували його невблаганну швидкоплинність.

— Що ти там на даху робила? — спитав він несподівано.

Вона стелула плечима, байдуже відповіла:

— Собак ганяла!.. Правду кажу!.. Ти що, не розумієш? Собак ганяли!.. Байдикували! Ніякого собаки не було, второпав? Ну, ми самі замість собак. От і ганяли. А хіба що?

— Нічого, усе ясно, — примирливо сказав він, розуміючи, що це все дурниці, й ні про що, власне, не свідчить, і не зводив погляду з потрісканих носків, куди впиралися великі пальці.

— А де твої проводжаючі? — спитала Нінка. — Усі тут?

Він посміхнувся.

— Так, усі тут.

— Правду кажеш? І зустрічаючих, певне, буде така ж юрба?

Він помовчав.

— От скажи мені по совісті, звідки ти про Чернікіну дізнався? Хто тобі розповів?

Він мовчав, і в неї швидко вихопилось!

— Багато знатимеш, швидко постарієш! Всяку таку пісенітницю я краще за тебе знаю, можеш не повторювати... Ти знав про неї, чи так, навмання пішов?

— Взагалі навмання. Здалося, що тут, напевно, щось таке...

— Правду кажеш? Ти просто так, прочитавши об'яву, пішов? Подивитись у чім справа?

По радіо оголосили посадку, вони замовкли, прислухались; це був ще не його рейс.

— А ти надовго туди?

— Туди на тиждень не їздять... На два роки, а там побачу.

— А живеш тут! — розмірковуючи, сказала вона зосереджено, покусуючи від напруження пошерхлу нижню губу.

Знову ожило радіо. Нінка, здригнувшись, підвела голову і вп'ялась у репродуктор, хоч він іще мовчав.

— А коли я тобі напишу? — недбало проказала вона.

— Напиши.

— А ти зрадієш?

Він подумав, добираючи слів, щоб відповісти правдиво і зрештою ствердно кивнув головою.

— Зрадію.

Викликали на посадку його рейс. Пасажири заквапились до виходу на льотне поле, і речі поїхали кудись на возику. Вони дійшли удвох до бар'єра, за який проводжаючих не пускали, і він помітив, що Нінка по-дитячому вчепилась йому в кінчики пальців, і штовхаючись серед пасажирів, чогось хвилюється, нібито вона сама летить.

В останню мить вони старанно потиснули одне одному руки, і Нінка одразу ж вчепилась у перекладку бар'єра, щоб її не відтіснили. Не посміхаючись, вона пильно розглядала все довкола, неначе щось досі не бачене.

Він напевно посміхнувся до неї на прощання і пішов до літака, але одразу ж почув оклик чергової і, повернувшись, побачив Нінку, яка, прорвавшись за бар'єр, мчала полем. Вона наздогнала його і вхопила за рукав.

— Ти що, навмисне? — Злісно посміхаючись, вона дивилась на нього спідлоба. — Навмисне забув дати адресу? Ну й не треба! Чорт із тобою!

— Ні,— сказав він.— Та ні ж!.. Слово честі, ні. У мене в голові щось переплуталося сьогодні.

— Тепер я й сама її у тебе не візьму!

— Ну що ти на мене так дивишся і не віриш? Хіба я тобі брехатиму?!

— Чи ж мало ти мені сьогодні брехав!

— Ну, це коли було. Та я й не брехав.

— Про хлопчика збрехав.

— Ні. Оце якраз і правда. Був хлопчик,— за багато років він уперше вимовив ці слова...

— Ой!..— сказала вона глухо.— Ну, давай пиши мерщій, пиши.

Він великими літерами написав адресу в записнику, одірвав сторінку і сказав:

— Навіть, якщо загубиш, я тобі сам напишу. Твій будинок я знаю, тільки номера квартири не знаю. Жодного номера там не знаю, окрім чотирнадцятого.

— Мене весь будинок знає. Квартира номер два. Іди швидше, на тебе всі дивляться, чекають!

Він піднявся по трапу в літак, знайшов своє місце, сів і припав до вікна.

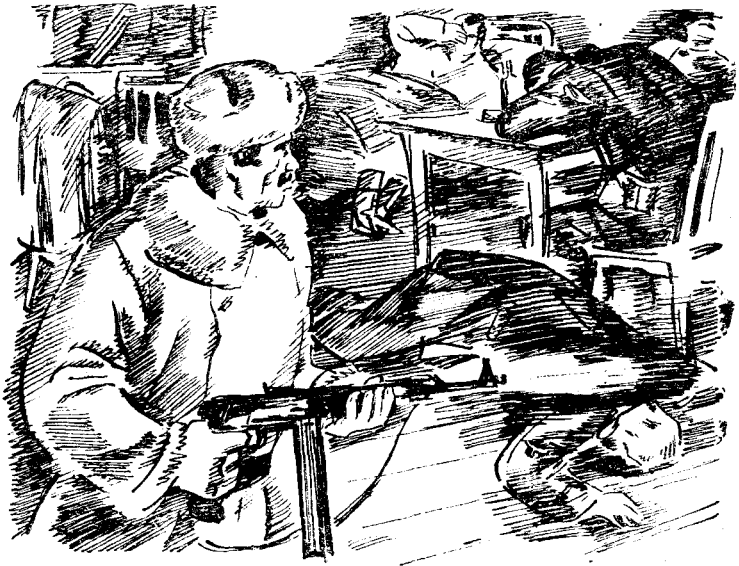
Нінка стояла біля бар'єра, міцно тримаючись за поручні, щоб не відтіснили інші проводжачі, вдивлялася пильно, але його у віконці не бачила.

Мотори запрацювали, і літак помалу рушив, віконце почало обертатись, проте Нінку він іще бачив. Посміхнувшись самим лише кутиком рота, вона знизала плечима, дивлячись на літак, що повільно котився полем, потім, немов насилу одірвавши руку від поручнів, вона замислено, вагаючись, піднесла і двічі несміливо гойднула долонею у повітрі, так само допитливо й напружено дивлячись услід літакові, що віддалявся...

Вже ліс, провалюючись і лягаючи набік, відступив кудись убік, вікна запнула біла каламуть, і попід вікном попливло розпушене снігове поле хмарин. Місто лишилося позаду. Місто, де він залишив щось таке, чого не було досі. Що? Пошерхлі губи у поперечних шкарубких рубчикках, з тією недовірливою посмішкою самим кутиком рота: «Правду кажеш?..» Якись незугарні смугасті штанці на тоненьких поженнятах. Кеди, які ось-ось полопаються у тих місцях, куди впираються великі пальці; і щось неодмінно треба зробити, щоб вони не розірвалися зовсім.

Якесь нове місто лишилось у нього сьогодні за плечима, місто, в якому вперше за всі ці роки щось змінилося, зрушило... Здається, вона все ж таки піднесла руку на прощання? Здається, так! Просто нестерпно було думати, що ні!

Переклала Євгенія ТАРДОВА

1

Третю добу вони пробиралися лісами й горами до моря, обходячи стороною застави німецьких егерів. Хліба лишилося на двох не більше фунта. Їли дикі груші, добре що заморозки витиснули з них гіркий сік. З дуба вже попадали коричневі картечини жолудів, кривавіли деревні плоди, що не встигли опасті, жевріла обпалена холодними приморозками горобина. У хащах порскали кабани, понагулювали жирку, глухар поглядав з чинари яхонтовим очком, кружляв на рівні гір цупкокрилий, з чалою намороззю, орел. Политі рясними пізніми дощами, камені плакали світлою, джерельною сльозою. Розмежоване зубчастими скелями небо хмурилося неспокійно перекипаю-

чими хмарами, часом вони починали кропити скупю, ало настійливо. По Черкеському міжгір'ю хлинув морський солонкуватий вітер, обпалюючи губи. Догола роздягав він дерева.

Петелька стежки, вильнувши в колючі зарості держидерева, привела до крутої, мовби з бронзи вилитої, скелі. Лбов зняв автомата з плеча, оглянув скелю. Мовчав, га-няючи жовна на вилицях. Потім сказав уривисто:

— Вилазь, Якове, по моїй спині.— Пригнувся, впер-шись руками в коліна.

Довгий, вихлявий Грядкін забрався йому на плечі, по-топтався, похитуючись, виліз на скелю. Оглянувши лісову околицю, він розмотав із себе віршовку, один кінець при-в'язав до кривого дубка, другий кинув товаришеві.

Невисокий, сухий Лбов по-котячому спритно забрався на скелю. Повногруді, білі, як сніг, хмари повільно клубо-чилися в міжгір'ї, ластячись біля ніг.

— Куме Сергію, ми з тобою немов ті праведники: ач які перини постелив нам господь за наші муки! Так би й розкинувся. Та без молодиці замерзнеш... Третій місяць живої молодиці не бачив.

Лбов мовчав, у сірих з блакиттю очах томилася затаєна туга.

— Вогко тут, куме, хоч бороду викручуй.— Грядкін на хвилину замовк. Потім знову заскрипів: — Ну, хоч слово скажи! Язик, чи що, прокипів до щелепи?

Лбов посміхнувся, під вусами заблищали міцні зуби. Вийняв із сумки останній шматок хліба, розломив навпіл.

— Пожуймо, Якове. Присьорбуй водичку.

У кам'яних пригорщах біля скелі перекипало, пузиря-чись, джерельце. Лбов умочив скоринку, почав їсти.

Грядкін сумував:

— З цієї водиці будемо, Сергію, жваві, як ті олені. І який смак знаходять люди в цих помиях? А я б — так усе джерело проміняв на кухоль самогонки.

Лбов скинув шапку, відгорнув підкладку, витяг гама-нець з останньою щіпкою махорки. Міцні короткі пальці ловко скрутили цигарку, висікли кресалом вогонь. Затяг-нувся двічі, обволік димом жовті, з сивиною вуса, передав Грядкіну цигарку.

— Мовчиш, куме? Отак і я відвикну розмовляти,— між затяжками поскаржився Грядкін.

— Менше дурниць буде наговорено,— глухо озвався Лбов.

— Гаразд, припну язика. Проситимеш — не відновім. Та не дивися на мене, христа ради, як вовк на ягня. Не я війну вигадав, пропадай вона пропадом.

Хвилини з двадцять Грядкін мовчки чвалав за кумом, поглядаючи на його широку спину.

— Нудно ж отак іти. Сідай на мене верхи, потім я на тобі поїду, га?

Лбов обернувся, сплюнув.

— Ех, Сергійку, мовчанкою горя не подолаєш. Михася не повернеш. Кого не прищикнуло лихо? Посікло серце градобоєм. Я через те, може, теревеню без угаву, що жити мені нудно. Глибоко, в саму середину допустили германця. Чи то чувана річ: Україну підгорнув під себе, через Кубань переступив, Волгу за горло хапає. Чи ми чекали такого лиха? У вічі наплював би тому, хто раніше сказав би, що аж на Кавказ дійде німець.

— Через таких, як ми, базік... Мало нас німці б'ють. Які ми з тобою вояки, коли трирічних оборонити не могли?

— Куме Сергію, а може, затаєність хитра з нашого боку, га? Заманимо якнайдалі, уповзе він з п'ятами, розпалиться, запинається, отут і накриємо, грюкнувши лядою. Висмикнемо ноги разом з головою, га? У бійку кинути-ся — не мудра річ, та не просто з неї вибратись. Гадаю, хитруємо з германцем.

У виярку, коло гірської річечки, що розбурхалася від дощів, натрапили на кавалерійський табір. Старик рубав дрова під навісом. У хліву мукала корова. Кавалеристи співали біля конов'язі:

Ой ти, Галю, Галю молодая.

Коні обгризали кору з молодих тополь.

— Ет, сердешні, давно, видно, покинули кожен свою Галю,— сказав Грядкін.— От і співають-журяться.

Тут і підбігли до них двоє вертких кабардинців у черкесах. Грядкіна вони признали, очевидно, за старшого, бо був він високий і на голові в нього браво сиділа руда, із золотим полиском кубанка.

— Та свій я! Чого общупусте, мов курку? Не несучка я, їй-богу! А це мій кум, ідемо за секретним завданням. Весело живете, а в нас курсак пропав,— покійно дав обшукати себе Грядкін.

Один кабардинець потягнув був автомата з рук у Лбова. Але Сергій, ошкірившись, різонув:

— Не дам! Сам добудь!

Літній старшина повів Грядкіна в сарайчик. Лбова забрав у хату лейтенант. Він розпитав його, хто вони, куди йдуть.

— Гаразд, проведемо вас до моряків,— сказав він.

Але в цей час зайшов старшина і, звірем глянувши на Лбова, доповів:

— Товаришу лейтенант, того вихляя я замкнув на замок, поставив вартового. Не збагнеш, що балакає. Не інакше як старостою в німців прислужує. Про якусь стратегію мозок туманить.— Старшина раптом виричав очі.— А може, він генерал, га? Тільки, тес, форму перемінив? Або... збожеволів?

— Та що ж він там гуторить? — спитав лейтенант, скося дивлячись на Лбова чорним оком з-під чуба.

— Критикує стратегію, товаришу лейтенант. У нього, бачте, є свій план подолати німців. Тож сидить під замком.

— Більше каші дайте йому, то й силою не виставите його з вашої буцегарні,— іронічно мовив Лбов.— Балакун, яких світ не бачив. Проте хоробрий.

Вийшли з хати. Бійці обідали, посідавши навколо казана. В хліву з віконного прорізу висунулися дві голови: коров'яча і Грядкіна. З голодною пожадливістю дивився Грядкін на казан.

— А ти дістань язиком свою ніздрю, як ота корова, тоді каші дам,— засміявся кухар.

— Куме Сергію, чого вони знущаються з мене? — закричав в'язень.— Адже ж я не громадський бугай, щоб держати мене разом з коровою. Звільніть! А то по колоді розкидаю цю скотинячу в'язницю!

Лейтенант наказав випустити Грядкіна, повернути йому автомата, обох партизанів нагодувати обідом. Грядкін кипувся був до казана, та Лбов спіймав його за хлястик ватянки:

— Ніколи трапезувати. Ходімо.

Кухар великодушно сунув у руки Грядкіну алюмінієву миску з кашею, сказав:

— Візьми на дорогу. З м'ясом.

Грядкін наздогнав товариша за кам'яним напівзруйнованим мостом.

— Куме, хапай цей проклятущий маслак, полік собі руки!

Попрощавшись з лейтенантом, куми пішли крем'янистою дорогою, що круто спускалася в долину. Сіли на камені перекусити.

І знову вирушили в дорогу. За кам'янистими жовтими вибалками, в хмурній вечірній синяві відкрилося море.

— Стій! — хльоснув окрик.

Лбов и Грядкін не бачили того, хто налякав їх, але їм сподобався цей солонкуватий, владний голос.

— Та й так стоїмо. Чого ж далі? — не міг зрозуміти Грядкін, придивляючись до заростів ожинника. — Не бійся нашої зброї, вона хоч і німецька, та в руках, бач, росіян.

— Ніхто вас не боїться. — Кремезний морячок у береті й бушлаті перевальцем підійшов до них, зажадав документів.

Грядкін відвернувся, розстебнув штани, подав витягнений з потайної кишені жовтенький папірець із сільградською печаткою. Лбов не поспішав з документами.

— Куме Сергійку, а це не твій Василечко? Дуже схожі, — підлесливо говорив Грядкін. — Він же отут, здається, морячить?

Трохи похмурий моряк ледь усміхнувся,

— Дядечку, ви плутаєте. Я Василечко, та не ваш.

— Веди до начальника. Справа квапить, — глухо сказав Лбов.

Спускаючись до невеликої затоки і спотикаючись на камінні, Грядкін весело грав голосом:

— Наполохав ти нас, солона душа. Скільки ж тобі років? Ще молодий, а он як розперло в плечах! Видно, жерете добряче? Я теж службу ламав за старих часів. У піхотурі, щоправда, проте на шість вершків підріс. Додому повернувся, став поряд з татком, а він ледве до мого підборіддя дістає. Звісно, я ріс угору, а старий до землі. Тому, як людина на землі народжена, до неї ж під кінець і тягнеться.

2

У сірому, з черепашкових дірчастих плит будиночку прийняв партизанів молодий майор, командир батальйону морської піхоти. Поправив пов'язку на лобі, пускаючи дим через свій качиний ніс, мовчки вислухав їхню розповідь. Йому важливо було з'ясувати одне: чи можуть партизани допомогти невеликому розвідувальному загоні

висадитися в тилу єгерського полку. Мета: сполошити німців, відвернути увагу.

Лбов сказав, що єгері сидять міцно. Свіжі, гладкі, в них і кулеметів, і мінометів багато. Молоснули залізним кулаком по партизанському загону — розбився, мов скляний. Уламки пішли в гори. Треба не менше сотні моряків, щоб як слід налякати єгерів.

Грядкін совався на табуретці:

— Кажуть, німець поліз на Ельбрус. Це не біда. Окрім застарілого льоду, там нема нічого. Чого ти, куме, так похмуро все змалював? Досить нам і десятка моряків. Фріци гладкі, це так, проте вночі вони полохливі. Офіцери живуть у школі. Десяток нам смільчаків дайте, і ми так шугонемо цю «впщ» расу, що вона, тобто «вища», штапів не встигне падіти. Полковника заарканимо і його полюбовницю за пелену ухопимо.

Лбов винувато усміхався за свого кума.

Майор, як виявилось, був майже земляком. Розпитував про життя в окупації.

— Ну, а як озимі сіяли? — спитав він.

— Та чим же сіяти? Тракторів немає, коней позабирали, — відповів Лбов.

— Самі дохлі корови! — підтвердив Грядкін.

— Відпочивайте поки що, днів через два почнемо справу, — розпорядився майор.

Грядкін оселився на камбузі, під млинчики для команди; зранку ходив напідпитку, дивувався матросів розповідями про свої подвиги:

— Орудював я по тилах. Погналися за мною вночі на полустанку. Я — в телячій вагон, а там — батечку мій! — геть усі донерветери! Поїзд рушив. Мовчу в темряві, прощаюся з життям, з дітлахами, із старою. І от один сучий син підійшов до дверей. «Ти хто?» — галасує. «Я фельд...» — а «маршал» не встиг договорити: цапнув він мене за горло. Я кувирдь на повному ходу під укіс і його не забув прихопити з собою. Хватка в них мертва: якщо вчепиться, здохне, а не відпустить. Гепнувся я на ньому об землю. Лежить крижем, бурмоче: «Майн му-тер». Раптом як загуркотить той поїзд! Вибухнув на мінах, що їх я понасовував. Волочу німця до наших у гори, кажу: «Дякуй мені, ерманцю, врятував я тебе від аварії. Валявся б тепер серед уламків».

Лбов рідко сходив з десантного судна, здружився з механіком. Той і розповів партизанові про його сина Василя.

Днів десять як пішов на диверсію і не повернувся...
Механік передав Лбову пухову черкеську шаль:

— Ось. Хотів Василько матері подарувати...

На світанку висадився в кам'янистих шхерах десант...
Поки корабель знову не заволокло туманом, Лбов усе стояв на березі. І все здавалося йому, що чогось недорозпитав він про сина. Тривожне передчуття гнітило його...

Удень загін ховався в лісистих горах. Добре видно звідси рідне село: левади, прямі широкі вулиці, будинки під черепицею. Над школою платався на вітрі прапор із свастикою. Впочі зійшли з гір хмари, посипав сніг. Заголосили в лісі шакали.

Лбов і Грядкін, покуривши наостанок, тугіше позатягали ремені. Перейшли незамерзаючу річечку, вийшли до садиби МТС. Ворота скрипіли на вітрі. Вікна в майстернях вибиті, в прорізах гудів протяг.

— Чекай мене тут, куме Яшо,— раптом лагідно сказав Лбов.— Я на хвилинку, навідаюся до Степаниди.

— Сергію, забудь поки що про неї. Ну, що ти їй скажеш? Василько, може, живий, а ти жінку засмутиш. Мало вона натерпілася?

— Чекай тут,— настійливо ще раз сказав Лбов.

До свого будинку повз городами. Хрускотів льодок під коліньми й ліктями, ламалося мертве бадилля соняшника. Крадучись, повз за ним і Грядкін.

Тихо відчинив Лбов дверці із золотодеревки. Їздив якось у гості в черкеський аул, привіз тонкі жердини золотодеревки...

Сумно запустів двір. Ні курей, ні собаки. Верх колодязя зірвано, з темної паці стирчить щось. Придивився: ноги людини, одна боса, друга в шкарпетці.

«Скільки ж їх, сердешних, сюди покидали!» Почекав, поки замовкне пастушок, що кричав, немов дитина, забута в степу. Обережно постукав у вікно, облите намерзлою кригою.

— Степанидо, це я.

Давно не бачив дружини, не вдихав хлібного запаху рідної хати. Десь лунко тріснув постріл. Ще раз постукав. У промерзломому вікні зачорніла таловина: хтось дихав у хаті на шибку.

— Чого вам? — почувся якийсь чужий голос.

— Степанидо, це ж я... Відчини, рідна.

Вийшла на ганок у рядні, в старенькому його козушці. Очі здичавіли, злякано дивляться на нього. Зажмури-

лася, обмацала пальцями Сергієве обличчя. І заплакала тихо, трясучись усім тілом. Була вона вища за Сергія, бувало, що й командувала ним. А тепер покірливо дала повести себе в сарай, посадити на перекинуту колоду.

Розгорнув він її кожуха, обійняв.

— Адже ж це я, чуєш, Степанидо?

— Та хіба ти живий? Думала, верзеться мені. Це відтоді почало ввижатись. Як Михайлика вони...

Під дахом збереглися пучки материнки, пахло забутою літньою спекою, присмерком, лісовою зеленню. Згадав Сергій стежку понад річкою до хати своєї нареченої, молоко з-під корови, яким вона його частувала. Чи думав він у ту пору, що доведеться на старості літ ховатися із своєю Степанидою під сараєм? У хату не можна зайти навіть погрітися: їхній будинок тепер «власність германської армії». І про німців він не думав погано ніколи: розумні хлопці, не дадуть обдурити себе, не підуть розбійничати. Помилився: вони полювали на нього, пообіцяли гроші тому, хто спіймає. А хто приховає, того розстріляють. Сім'я — сім'ю знищать, станиця — перевішають усіх, будинки поपालять. Німці акуратисти, точність люблять. Ураховують усе: худобу, хату, людей, машини. За строгим розкладом відправляють у рейх поїзди з хлібом, маслом, салом і вином. Везуть туди дівчат і хлопців. А він же, Сергій Лбов, не дуже вірив розповідям про нещадну жорстокість німців. Яків Грядкін повіз сім'ю в гори, а він ні.

— І все ввижається мені, Сергіюку: грається Михайлик в кошеням, а в хату забігає солдат, ніж у руці... Так і проколов грудки. П'яний чи божевільний. Кажуть, потім навіть горював... Дід Рябошапка гуторив, ніби в колодязь повкидали забитих. Погано володію собою. Вночі ж страшно, все здається: плаче хтось у колодязі. А то по хаті ніжками туп-туп...

— Тримайся, мати, тримайся. Нам сила потрібна. Ех, бити їх, бити, щоб аж кров'ю харкали! Чи багато їх у станиці?

— Багато. Гвалтують. Я й то вже нетіпахою ходжу, забула, коли й умивалася, зачісувалася.

Сергій відкинув рядно, притиснувся губами до дружини.

— Одвикла я, Сергіюку...

— Пам'ятаєш, дорога за гаєм? Уже так були уторували її, наче чавунна стала. А як перестали їздити, зійшла

травка, заковтіла суріпиця. Так і люди! Проженемо німця, візьмемося за себе. Думай про Василечка.

— Та чи живий Василько?

— Живий. Був я в нього. І ось тобі подарунок.— Сергій витяг з кишені шаль, пов'язав Степаниді голову.

У сарай заглянув Грядкін.

— Кумо! Йй-богу, Василько живий і здоровий. Частував мене морською їжею! — гаряче підтвердив він.

Лбов наказав йому йти до силосної башти. Грядкін пішов.

Сергій попрощався з дружиною, попрямував до воріт.

— Куди ж ти? Вони там ходять. Побережися, Сергійку.

— Погано, що вони ходять, а ми ховаємося. Не бійся, моя рідна. Я дізнаюсь про дещо.

Степанида бачила: ішов посеред вулиці швидким твердим кроком. Руки в неї примерзли до залізної клямки хвіртки, а вона все стояла, аж поки Сергія затигло бураном.

3

Щось дивовижне діялося в душі у Сергія Лбова: зненавидів себе за те, що досі жив по-вовчому, боявся німців. Тепер він не боїться їх. Якщо до зустрічі з дружиною думав, що підкрадеться до школи і кине в'язку гранат у вікно, то тепер у нього були інші наміри. Одне владне бажання глянути у вічі ворогам побороло почуття страху та обачливості. Він ішов, не ховаючись, вулицею, як ходив до війни: твердим кроком, ледь похиливши голову, щулячись від бурану. Великим і дужим здавався він собі.

Коло ганку школи заступив дорогу літній солдат в окулярах, з гвинтівкою.

— Я староста з Куралтая.— Лбов сунув в обличчя солдатові папірець і, не затримуючись, пройшов у школу.

Вікна позавішані ряднинами. У великому залі офіцери: кілька чоловік лежать на ліжках. Троє, розстебнувши кітелі, вечеряють за класним столом.

— Здрастуйте, панове обер-офіцери! — весело з притиском на слово «обер» сказав Лбов.

Німці підвели голови. Автоматною чергою Сергій повалив тих, що сиділи за столом, кинув гранату. Вартового коло школи копнув ногою в живіт, і той перелетів через бильця.

Куля настигла його біля левади, обпекла лівий бік. Він ліг на сніг і, тамуючи нудоту, що підступала до горла, дав

зелену ракету. Тополі, засніжені покрівлі хат облилися яскравим світлом... Стрілянина й галас уже ледве доходили до його свідомості. Він не знав, як довго тривав напад партизанів.

Опритомнів від тривожного, тужливого почуття. Зовсім близько чорніли на снігу фігури людей, чути було чужу мову. Він хапав губами сніг, не зводив очей з солдатів, що підходили. Вони стріляли з автоматів. Коли підійшли на кілька кроків, він заніс руку з гранатою. Але рука впала. Гострий біль надав йому сили. Здоровою рукою підняв зі снігу гранату, кинув її під ноги німцям. Хтось наступив йому на груди і вдарив чимсь важким. Прочувався перед ранком. Щокою відчув солому. Похмуре світло пробивалося крізь поганеньку покрівлю сарая. Перед ним сидів на колоді німецький офіцер, цигарка димилася у нього в зубах, уперто дивився у вічі. Офіцер допитувався, хто він і де його товариші. Якщо Лбов не скаже, то його вб'ють. Якщо скаже, житиме.

Лбов відчував, що помирає, і не розумів, чого офіцер надає такого значення тому, що ні від кого вже не залежить. Офіцер сів навпочіпки і почав ятрити йому рани. Лбов застогнав, але стогону свого не чув.

Солдати заганяли в сарай селян, питали, чи признають вони цього чоловіка.

Старики хитали головою.

«Якого чоловіка знають?» — туманно пропливало в свідомості Лбова. І раптом він побачив хвилі моря, себе молодим, засмаглим. А ось сади завмерли в жаркий полудень, а він і Степанида зрізають у винограднику грона, на ній пухова черкеська шаль. Та це не вона, а мати веде його за руку до білої церкви. «Панотче, не знає хлопчак грамоти, що не вчився», — каже мати. «Не знає!» — повторював Лбов.

— Я знаю його, він з гір, мисливець, — почув Степанидин голос. І побачив поганеньку покрівлю сарая, й одразу згадав, де він і що з ним.

— Еге ж, еге ж, це мисливець.

Лбов перевернувся на соломі. З рота текла кров, у горлі хрипіло. Червона пелена заволокла людей. Через силу підняв повіки і побачив очі дружини. Твердо дивився кілька секунд, потім зажмурився. Останню кулю, що урвала йому життя, він зустрів спокійно.

Переклав Іван ЩЕРБИНА

Хто їздив у 1920 році нашими залізницями, той бачив «кладовища паровозів». Так звали тоді місця, куди звалювали понівечені паровози. У громадянську війну їх порозбивало снарядами, і тепер вони лежали величезними купами, кинуті як попало, безпорадні, колесами догори.

Була трудна пора. Всюди видніли сліди війни: висаджені мости над річками, спалені будинки в містах, порозбивані паровози на залізницях.

Радянській країні доводилося будувати заново своє господарство.

І почалася тут велика справа: радянські люди стали збиратися в свята чи в будні — у вільні від роботи години — і працювати безплатно, щоб допомогти своїй країні.

Почали цю справу робітники Казанської залізниці.

Вони добровільно, за власним бажанням, взялися розбирати «кладовища паровозів», знаходили вцілілі частини, розвантажували поїзди з вугіллям та дровами. Попервах таку добровільну роботу виконували в кінці тижня, по суботах. Тому й дні, коли радянські люди збирались на таку роботу, стали називати суботниками.

За прикладом робітників Казанської залізниці почали влаштовувати в себе суботники й робітники інших залізниць, заводів та фабрик.

А день 1 Травня 1920 року оголосили всеросійським суботником. Того святкового дня працювали скрізь — починаючи з Кремля і кіпчаючи робітничим селищем десь у далекому Сибіру. Але на роботу люди йшли, мов на свято, — з оркестрами.

Того дня о восьмій годині ранку в Кремлі тричі підряд гримнула гармата. Робітники, службовці, курсанти Кремлівської військової школи вийшли на площу.

Коли всі вишикувалися в ряди, щоб іти військовим строем на роботу, комендант Кремля сказав:

— Товариш Ленін буде брати участь у суботнику.

Володимир Ілліч швидко пройшов уперед.

Комісар військової школи попросив його стати попереду, праворуч, як старшого. Ленін зразу ж став, де йому сказали. Пролунала команда:

— Лави, шикуйсь!

І зразу ж:

— Праворуч, кроком руш!

Всі пішли в ногу під музику, по-військовому, до того місця в Кремлі, де були звалені колоди, каміння, дошки, сміття. Тут же валялись порозбивані вози; всюди зяяли ями від розривів снарядів. Все це лишилося тут після бою з білогвардійцями в дні Жовтневої революції.

Треба було за день очистити й прибрати всю площу Кремля.

Спочатку заходилися біля колод. Кожну колоду доводилося нести вдвох, а то й учотирьох, якщо вона була дуже велика. Ленін працював у парі з одним військовим. Той усе намагався подати Леніну тонший кінець колоди,

а сам брався за товстіший, важчий. Але Володимир Ілліч одразу це помітив і став першим братися за колоди.

Тоді військовий сказав:

— Мені двадцять вісім років, а вам п'ятдесят.

Ленін поклав важкий кінець собі на плече й усміхнувся:

— От ви й не сперечайтесь зі мною, коли я старший.

Попереносили з площі всі колоди і взялись до величезних дубових кряжів. Їх клали на палиці й несли вшістьох. Це була нелегка робота: навіть по обличчях звиклих до праці робітників текли рясні краплі поту.

Тепер з Володимиром Іллічем працювали три курсанти й двоє робітників.

Один робітник дивився-дивився на Леніна й нарешті сказав:

— Володимире Іллічу! Ми й самі тут впорасмося, у вас є справи важливіші.

Володимир Ілліч відповів:

— Зараз ця справа найважливіша.

І від яскравого сонця, від того, що поряд працює товариш Ленін, усі відчували: сьогоднішня важка робота — це радісне свято.

Кожен хотів відзначитися в цій роботі, лунали жарти, сміх, пісні. Всі старались не відстати від Леніна.

У Леніна була дуже швидка хода. Навіть коли він обдумував дома книгу, яку писав, або промову, яку йому треба було виголосити, він при цьому дуже швидко ходив по кімнаті з кутка в куток — не ходив, а майже бігав.

Так само швидко він носив і колоди на суботнику.

Нарешті всі втомилась і посідали спочити, покурити.

Володимир Ілліч не курив, але й спочивати ніби не збирався. Він поглядав то на годинника, то на дубові колоди та купи каміння, які ще лишилися. Нарешті все-таки підсів до тих товаришів, які відпочивали. Хтось запропонував йому закурити. Ленін відмовився й розповів, що він почав був курити, коли вчився в гімназії, але незабаром покинув і відтоді не курить. Всі раді були поговорити з Володимиром Іллічем якнайдовше, але він знову витяг годинника: йому сьогодні треба було ще встигнути на засідання Радваркому.

Після відпочинку почали носити на пошах купи каміння та сміття.

Ленін поспішав, намагався працювати ще хутчіш, але за кілька хвилин до кінця суботника йому довелось-таки піти: на нього чекали народні комісари.

Роботи на площі лишилось уже небагато.

Її швидко закінчили й порозходилися, стомлені й дуже задоволені: сьогодні вони зробили справді важливу справу — на наступний суботник вийдуть повсюди нові мільйони радянських людей.

Вийдуть, бо приклад їм подав Ленін.

Переклав Олександр ІЛЬЧЕНКО

*Ще
про
війну*

Біля цього городка річка текла особливо повільно. З вікон госпіталю, що стояв на високому березі серед старовинного парку, вода в річці здавалась зовсім нерухомою.

Була весна сорок четвертого року, наші наступали, і, як завжди під час наступу, було дуже багато поранених.

Передчуття вже близької перемоги; враження недавньої бурхливої повені на річці; перове отупіння від людських страждань, спотворених облич; вряди-годи прояснення, радість від російської весни, її тихої краси, ніжності перших листочків; дивне враження від садиби, в якій розмістився госпіталь, від столітніх дубів, укритих мохом статуї; безупинна тривога за чоловіка, що в'їлася

в душу, сні про нього — то довоєнні, безтурботні, сонячні, коли вона бачила його усміхненим коло її ліжка і прокидалась від нестерпного бажання бути близькою з ним; то жахливі сні: Володя падав навзнік з проникаючим пораненням черепа, і навколо жодного санітара, і до медсанбату незмірно далеко, і він лежав, сіпаючись обличчям і сіріючи, самотній, зовсім як на місяці,— все це плуталось у свідомості медичної сестри Марії Степанівни.

Її чоловік — шкільний учитель математики — пішов рядовим в ополчення з Ленінграда з самого початку війни. Тепер командував саперним взводом. Двічі він був легко поранений: під Гатчиною і під час визволення Пінська.

Листи Володі дивували Марію Степанівну відсутністю прикмет фронту, війни в них не було. Володя писав про минуле, про їхні перші зустрічі, про всякі дрібниці мирного життя. Але кожна дрібниця давала привід для глибокої, несподіваної думки, причому дуже простої, здавалося б, давно відомої. І тому, що Володя нікого не вчив, і тому, що писав листи десь в окопі перед босм чи після бою, сидячи на розряджених протитанкових мінах, його думки набували сили незаперечної істини. Володя писав: «Марійко, я зрозумів тепер, що все і завжди треба приводити до коефіцієнта безконечності, і тоді все складне скорочується і бачиш головне. І це головне треба робити хоч би там що. І вже не думати про інше».

Марії Степанівні здавалось, що її Володя зовсім перестав боятися смерті.

Вона жила разом із другою медсестрою, Юлею, в маленькому дерев'яному будинку. Будинок стояв на відшибі, коло самої берегової кручі, з вікон видно було верхи дерев, що спускались по тій кручі, а за ними, крізь них розлягався зарічний простір, заливні луки, зараз, весною, якогось невиразного гірчичного кольору. З того простору лилось багато світла, і вдень кімната була весела навіть у дощову, осінню пору.

Марія Степанівна і Юля дружили, хоч були зовсім різні. Юлиного жениха вбили ще на кордоні, батьки її загинули в окупації, сама вона була тяжко поранена в груди. Своє горе вона гамувала поганим, але старовинним російським способом: одчайдушністю і гульнею. В своїх очах вона втратила всяку цінність, тому не щадила й не

берегла себе. Їй не було для кого берегти себе. Мало хто з одужуючих молодих офіцерів не тягався з нею.

Але працювала Юля добре, вправно, часто до знемоги. Умираючі просили її до себе, поруч з нею, мабуть, було легше вмирати, бо в Юлі було багато плотського, хтивого життя, а за цим життям таїлася чуйна душа, яку, правда, можна було тільки відчувати, бо зовнішня поведінка Юлі була брутальна. Застеляючи після померлого ліжко, вона могла наспівувати: «Якби ж то знала кицька Мурочка, який збитошний Васька-кіт...»

Вільного вечора Юля випивала медичного спирту і йшла на Пристанську вулицю — єдину вулицю городка. Вона голосно сміялась, голосно заговорювала з незнайомими чоловіками й була задоволена, коли місцеві, тилові жінки обурювались її поведінкою. Якесь мстиве, недобре почуття живила Юля до людей, котрі не знали справжньої війни, не бачили смоленських пожеж, не знали затемнення.

Вечорами коло пристані гуляли всі, ждали, коли прийде рейсовий теплохід, привезе пошту й газети; дивились на приїжджих, балакали про них, лузали насіння. Потім у колишній церкві, пристосованій під клуб, починалося кіно. Старі стрічки часто рвалися, тоді в церкві засвічувалось тьмяне світло, в ньому дивно живими і скорботними здавались образи святих на стінах.

Марія Степанівна вийшла заміж незадовго до війни. І в неї, і в Володі це було перше серйозне почуття; для обох воно прийшло порівняно пізно: для Володі в тридцять, а для неї в двадцять шість років; обоє вони терпляче ждали, поки це почуття прийде, і берегли себе для нього. І, може, через це Марії Степанівні легко було тримати вірність чоловікові всі довгі роки війни. А три роки — великий строк. І тільки недавно десь узявся один поранений майор, стосунки з яким швидко стали трудними.

Субота в госпіталі була особливо стомлюючим днем: змінювали білизну, віддавали все прати, оформляли замовлення на медикаменти. На суботу чомусь найчастіше призначались повторні операції. Від метушні й заклопотаності сестер поранені починали хвেলюватись. Наркотики не вистачало, за них спалахували в палатах скандали, стогін та лайки не вщухали до пізньої ночі...

В першу суботу квітня Марія Степанівна прийшла додому раніш, ніж звичайно: їй треба було чергувати проти

неділі. Десь о четвертій годині вона лягла трохи поспати, але майже зразу її розбудила Дарія Савівна, сторожика при трунарні, принесла молока, а трохи пізніше прийшла Юля, гучно хряпнула дверима, стягла чоботи, сказала:

— Марійко, не прикидайся, не спиш! Кажуть, Конєв до Пруту вийшов, увечері наказ передадуть: «...столиця нашої Батьківщини, від імені Батьківщини...» Марійко, ти чуєш?

Марія Степанівна засунула голову під подушку й не відповіла.

— У Максимових баню топили,— сказала Юля.— А майор нахвалявся в гості прийти сьогодні, портвейну у них пляшка є, слово честі!

— Одчепись,— сказала Марія Степанівна, вже розуміючи, що Юля не відчепиться. І справді, Юля стягла з її голови подушку, сіла на ліжко, важко придавивши Марії Степанівні ногу, й зашепотіла в саме вухо:

— Він виїжджає післязавтра, Марійко! Йй-богу, він в тебе серйозно!..

— Скажи, щоб і думати не смів приходити,— суворо мовила Марія Степанівна.— Дурниці це все.

— Ну й правильно,— раптом погодилась Юля, злязачи з ліжка.— Він просто баран з кучерями, точно кажу... Може, й герой, тільки баран з кучерями. Знала я таких цілий батальйон...

— Дурненька ти моя! — сказала Марія Степанівна.

Вони були майже одполітки, але Марія Степанівна здавалась сама собі старшою, мудрішою за Юлю. І Юля, як не дивно, не противилася цьому. І слухняно грала роль дочки, і слухала Марію Степанівну, як маму, котру можна скільки завгодно обманювати, але не можна зробити боляче.

— Хочеш, заспіваю? — спитала Юля.

Вона скинула з себе гімнастєрку, залишилася в майці, взяла гітару, одійшла до дверей, обперлась об одвірок і заглянула в гітару з тією несподіваною й милою усмішкою, за яку Марія Степанівна могла вибачити їй багато чого. На лівому плечі в Юлі виразно проступав шрам. Вона притулилась підборіддям до цього шраму, усмішка згасла на її обличчі, вилиці напнулись, вона скрикнула зубами неприємно, по-нічному страшно, і взяла перший акорд. Вона співала про білу німецьку ракету, про холод замерзлого бузку, про розсипану на бруствері окопу ма-

хорку, яку солдат раптом побачив перед самою атакою. Все змішалось у цій самодіяльній пісні — сум, мужність, несмак, знання війни й вічна журба за істиною, і те, справжнє, мистецтво, яке може народитись тільки в теплі людських грудей. Любов до людей — не лише до Володі, мами, Юлі, але до всього народу, до найбоязкішого солдата, молодого й нетямущого, до зовсім чужих жінок і їхніх голодних дітей, до знеплідненої землі і першої черемхи, що ронить цвіт у повільну воду тилової річки, до тих тернких чорних ягід, що зав'яжуться на гнучких гілках, і до старої Савівни, сторожихи трупарні,— любов до всього і всіх зворухнулася в Марії Степанівні від цієї пісні.

— Ач як очі затуманила, кицька Мурочка,— переможно сказала Юля, кидаючи гітару на ліжко.— Ходімо в баню, га? Потім на приставь спустимось, плаття мос коричневе одягнеш, майор прийде, вечір буде, потім заспіваю вам, га?

— Відчини вікно, будь ласка,— попросила Марія Степанівна.

— Будь ласка,— сказала Юля і пішла через кімнату, вихилися ступаючи по одній мостині, кидаючи розмаяне волосся з одного плеча на друге.— Нас просять — ми робимо... Просьте вікно одчинити — будь ласка, ми відчиняємо!..

Вона відчинила навстіж вікно, висунулась в нього й завмерла. Тихий шум дерев на кручі луною зазвучав у гітарі. Ранній весняний вечір починався в просторах за річкою.

— Як Новиков з п'ятої? — спитала Марія Степанівна.

— Помер.

— Коли?

— Опівдні.

— Тебе кликав?

— Кликав. Нудило його, всю білизну закаляв... До Дарії Савівни Новиков поїхав, лежить тепер там у неї за стіною й ні про що не думає... Від Володьки твого нічого не було?

— Хіба по мені не бачиш?

— Бачу, тому й лягаю язиком... У бапу хочу, а потім квасу хочу, а в бані — віника, справдешнього, березового... На приполк поліземо, я тобі спину тертиму, слово честі... Потім чисті будемо, тихі, еге?

— Чергувати мені,— сказала Марія Степанівна.

— Він однаково прийде. І на чергування до тебе прийде. Він зовсім сказився, як довідався, що йому післязавтра їхати, майор твій,— сказала Юля, розчісуючи перед нібною кошу.

— Ой господи, хоч би він уже швидше їхав, абоцо! — зітхнула Марія Степанівна.

Майор бентежив її своєю одвертою, неприхованою, вимогливою закоханістю. І Марія Степанівна знала, що сама винна, що сама дозволила йому занадто.

Один тільки раз за три роки.

Вона щойно перехворіла тоді на дизентерію, дуже схудла, споганіла, страшно було дивитись на своє жовте, голоне обличчя. І Марія Степанівна злякалась, що от повернеться Володя, розчарується, покине. А майора привезли, коли її не було, з Югославії, де він виконував якісь бойові завдання; ореол загадковості оточував його: він був поранений в груди й голову, бинти закривали чоло до брів, чорні великі очі на тлі білих бинтів вирізнялися ще дужче; він часто вередував, прямо в госпіталь прислали йому орден, високих чинів генерали навідували його, довго з ним розмовляли, і всі сестри позакохувалися в майора. І коли Марія Степанівна вперше після хвороби прийшла на чергування, майор взагалі ніякої уваги на неї не звернув і кликав до себе тільки Юлю. Отоді жіноче й пробудилося в Марії Степанівні, страх, що молодість проходить, підсилював це жіноче, невизначні ревності до Юлі, бажання хоч раз одіпхнути її захопили Марію Степанівну. Вона пильно пам'ятала, що все робить зараз для Володі, що їй треба якось розворушитись, хоч ненадовго відчутти себе жінкою, а не медичною сестрою.

Вона була достатньо розумна, щоб збагнути, що не краса й молодість передусім приваблюють мужчин, а жіноча готовність відповісти на поклик, готовність до любовної гри. Ніколи раніш мужчини не пробували закохуватись у неї, чіплятись, бо відчували в ній ту недоступність, якій не треба навіть якихось зовнішніх проявів, щоб заявити про себе. І от Марія Степанівна дозволила собі гру з майором. І майор клюнув. Але вона одразу схаменулась, відступила, стала, як звичайно, суворою й байдужою. І цим, уже не бажаючи того, закохала його в себе серйозно. Майор щиро мучився й день у день шаленів все дужче. І десь у Марії Степанівни росла ніяковість і почуття

провини перед майором. Вона розуміла, що він уже страждає через неї, совість її мучила.

Якось вони дивились у колишній церкві «Леді Гамільтон». Вів'єн Лі була прекрасна, по-жіночому лукава, вона змушувала мужчин робити дурниці. А Нельсон, з чорною пов'язкою на оці, чимось схожий був на майора, в усякому разі у майора обличчя було не менш мужнє. І Марії Степанівні раптом нестерпно захотілось такого красивого перозважного жіночого життя, піднесенє і падінє, як і в леді Гамільтон.

Вийшовши після кіно на вулицю, вони квапливо закурили. Було темно, хоч в око стрель, річка ще не скресла, з неї віяло холодом; цигарка, якою пригостив Марію Степанівну майор, після махорки здавалась якоюсь особливо пряною, хвилюючою, від цигаркового диму пахло легким, без зобов'язань життям. Майор міцно тримав Марію Степанівну під лікоть, цілу дорогу важко мовчав, коло дому сказав, що любить її, обняв і поцілував. Але вона не пустила його до себе, а вночі довго дивилась на себе в дзеркало, очі в неї променились, вона здавалась собі гарною, уявляла себе в величезному білому капелюсі з пір'ям біля якихось колон над синім південним морем. А потім розридалась, стала сама собі гидкою, згадала Володю, неосязну і страшну війну навколо, кров і муки в близькому будинку госпіталю за нічними деревами. І зневажала себе до обридження.

Після того вечора вона нічого більше майорові не дозволяла. І от післязавтра він мав виїжджати й переказав Юлею, що неодмінно прийде сьогодні...

Щоб звільнитися від усіх цих думок, Марія Степанівна попросила Юлю увімкнути радіо.

— Будь ласка,— як звичайно сказала Юля.— Мене просять — я роблю... Просять увімкнути радіо — будь ласка!

Левітан зачитував наказ: «...доблесним військам Другого Українського фронту, що прорвали оборону противника і форсували ріку Прут, двадцятьма артилерійськими залпами з двохсот двадцяти чотирьох гармат!.. Вічна слава героям, що полягли за свободу й незалежність нашої Батьківщини! Смерть німецьким загарбникам!..»

Після наказу жінки довго ще слухали останні вісті: під Одесою йшли важкі бої, німці уперто тримали місто. Канада включилась в лендлізівські поставки Радянському Союзу...

— І в баню підемо, і вип'ємо сьогодні краплинку,— вирішила Марія Степанівна.— Адже наші кордон нарешті перейшли... Боже, яке це щастя!.. І чого ж це мій нічого не напише?

— Напише! — втішила Юля.

Баня була сільська, чорна, з густим запахом копченого дерева, від води з рязок також гостро тхнуло димом, пара заповнювала баню вщерть, віконце тільки ледь просвічувало, листя з віника лигло до шкіри й пахло осіннім лісом. Юля всіляко дуріла, розважаючи Марію Степанівну, хлюпала на неї холодною водою і все нарікала, що пари мало, хоч дихати вже зовсім нічим було.

— Будь ласка! — кричала вона, пробираючись з коряком холодної води до розжарених каменів.— Мене просять — я роблю!

— Ніхто тебе не просить,— умовляла Марія Степанівна, ханала мокру, слизьку Юлю за плечі, сміялась, бо не можна було не сміятись.

— Нас просять — ми робимо! — правила своєї Юля й вихлюпувала воду на камені. І вони одразу обидві сідали на підлогу, схиляли голови між коліна, закривались руками, бо забивало дух.

Вони вийшли на повітря якись дуже легкі, пробігли додому поза городами, вдома пили клюквовий, неймовірно кислий квас, вириваючи одна у одної квартиру; потім лежали трохи на ліжках, слухаючи кореспонденцію Бориса Полевого з західного берега Пруту. Полевой повідомляв, що в Румунії дуже багато парикмахерів, вони, в брудних халатах, з фантастично нафаброваними вусами, стоять у дверях своїх перукарень і клацають пожицями...

— А нам доведеться косинками зашпнатись: волосся не встигне висохнути,— сказала Юля й вимкнула радіо.— Давай збиратися. Майор з капітаном з другої палати придуть. Вони на сьому обіцяли.

Марія Степанівна косинкою не зашпунувалась, зібрала волосся в скрутені на потилиці й помолоділа від такої зачіски. Вперше за багато місяців вона дістала гарну, шовкову білизну. Вона була холодна, тісно обхоплювала, весь час нагадувала про тіло. Тривожне збудження пройняло Марію Степанівну, коли вона просунувалась в коричневе, трохи вузьке на неї плаття Юлі. Після сукна гімнастерки в ньому було якось радісно. «Наші кордон перейшли,

наші перейшли кордон,— повторювала Марія Степанівна в думці, виправдуючись цим перед кимось.— А то скоро, вже зовсім скоро на сухар засохну. Кому це потрібно? Нікому це не потрібно... Дуже шкода, що нема панчіх зі стрілкою!.. Господи, і нащо я все це роблю, коли мені на чергування через дві години?» Про майора вона намагалась не думати, і тільки тривога дождання зустрічі з ним все наростала в ній.

Офіцери прийшли в повній формі, при орденах. Майор був у кітелі, без шинелі. Вони всі випили по півсклянки справжнього портвейну за форсування Пруту й пішли до пристані дивитись на теплохід. На Марію Степанівну обертались, вона це помічала і робилась все більш збудженою та веселою.

І в самому вечорі над річкою було щось бентежне, воно хвилювало до болю в грудях. Мабуть, тому, що наближався дощ. Хмари насувались до городка з заходу, захід фарбував їх у розжарені барви, а між хмарами чисто-синіми латками виднілось небо. Вітер налітав поривами, був теплий і не різкий, напочувався на верби й тополі й ворухив на них перше листя. Прибережні верби сікли вітами повільну воду в річці, і, здавалось, від цього вона попливла швидше, брижі проносились фарватером, бакени пружно похитувались, кланялись річці. Весною пахли придорожні канави, тривожно мукали в хлівах корови, їх чути було навіть тут, на набережній. У палях пристані вода завихрювалась, хлюпотіла в такт поривам вітру. У Марії Степанівни запаморочилась голова. І весь час здавалось, що це не вона, а хтось інший сміється зараз, і обертається лицем до вітру, і ловить відкритим в сміху ротом той теплий і вологий вітер. І на комусь іншому тріпоче плаття, відкриваючи коліна, обтискаючи тіло під пальтом приємно і лоскітно. І хтось інший вириває у майора руку й близько бачить його широке й веселе обличчя, бузковий свіжий шрам над переніссям, і чує слова, зміст яких ясний, але самі вони поодиноці нічого не означають.

Вони дійшли до кінця набережної й зупинились. Юля з капітаном відстали. Юля кричала на всю пристань:

— Ви тільки гляньте! Як розходилась наша недоторкана! Це я придумала!..

І раптом Марія Степанівна почула свій голос, вона декламувала:

«А він, бентежний, просить бурі! Непаче в бурях спокій є!» — їй здавалось, що говорить вона дуже гарно, що всі люди навколо повинні здригнутись від пронизливості цих слів, так вимовлених нею. І майор справді прошепотів:

— О Марійко, що ви зі мною робите! Я не можу більше! — і обняв Марію Степанівну за плечі, затуляючи її собою від людей, і став цілувати, і вона неспроможна була опиратись йому, тільки кволо ворушила пальцями медалі на його кітелі.

І тут щось страшенно знайоме привиділось Марії Степанівні — зовсім близько, за погоном майора. І ще до того, як вона впізнала це знайоме і скрикнула від несподіванки, вона вже встигла збагнути весь жах того, що діялось, і всю банальність слів про бентежного й бурю.

Все вщухло круг Марії Степанівни. Вона побачила свого чоловіка в шинелі наопашки, в пом'ятій пілотці. Він поставив на землю чемоданчик, ступив ще ближче, величезна гидливість була на його обличчі. Він звів руку й ударив Марію Степанівну по щоці, зразу відсахнувся, підхопив чемоданчика й кудись пішов.

— Володю! — крикнула Марія Степанівна. Принишкливої тільки що світ закрутився й затіпався, зав'юнився круг неї. Сліпуча хвиля щастя, радості накопилась на неї, змивши все, що тільки-но робилося. — Божевільний мій, рідний мій, дорогий мій! — захлинаючись, говорила Марія Степанівна, поспішаючи за чоловіком, хапаючись за ручку його чемоданчика. — Та це ж усе дурниці. Повірі! Відкіля ти, любий мій?! Що ти?! Що ти?!

— Не кричи так. Давай обійдемося без юродства... Приїхав цим теплоходом, завтра виїду першим... Вечір же який, га? Так, значить, і просить бурі, еге ж? — заговорив він буденним, старанно удаваним голосом. — В командировочку послали, ну й накинув пару тисяч верстов гаку. Треба ж дружину навідати. Сюрпризом захотілось. Пам'ятаєш, ми все сюрпризи одне одному до війни робили? От я й вирішив сюрпризом...

— Зупинись, перестань, перестань, зажди хвилинку, я все поясню, не кажи так! — просила Марія Степанівна, весь час перебиваючи його, намагаючись навіть притулити долоню до його губів.

Він рвучко відкинув її руку. Вони квалливо йшли кудись вздовж річки вже позаміськими хисткими кладками. Над ними все вище підіймалась до надвечірнього темнію-

чого неба круча, дерева на гребені кручі схилялись униз, шуміли на вітрі, дошки на кладках прогинались і ляпали по воді. Обоє вони тепер замовкли і все йшли кудись цими кладками.

Коли вже не стало видно людей і будинків і залишилась тільки річка, її переддощовий спокій, прихований під вітровою поверхневою брижею, Володя зупинився, сів на чемоданчик, згорбився, затулив руками обличчя й застогнав. Марія Степанівна намагалась обняти його голову, вона відчувала в ньому такий нестерпний біль, таку смертельну образу, що боялась заговорити, невлучним словом збільшити цей біль. І чомусь вона згадала, як одного разу на вечірці Володя перепив, йому стало погано вдома, голова розвалювалась, мабуть, це було повне отруєння, бо пив він завжди дуже мало. І вона нічим не могла допомогти, тільки держала руку в нього на лобі, і він все просив не приймати руки. А вона мучилась за нього, і так хотілось втягнути, ввібрати його біль в себе, та цього ніяким чином не можна було зробити. І зараз вона не могла допомогти Володі. Вона бачила, як він гидливо сіпається, коли вона доторкається до нього, як він не може дивитися їй в очі. І розуміла, що він не може дивитись їй в очі через те, що йому нестерпно соромно.

— Боже мій! — сказав Володя крізь пальці, що закривали йому очі. — Невже я справді все це бачив тільки що? Може, я сплю? О, чорт! — Він вилаявся, і ще раз, брутально, гидко. — З майором, з капітаном, з якоюсь накрашеною шльондрою... і нужденний лейтенантик з фронту приїхав! Мелодрама в провінціальному театрі, — закінчив він, встаючи, вже опанувавши себе. — Ну, що ж, веди додому, дружино.

Марія Степанівна обернулась і, відчуваючи потилицею, всією спиною, погляд чоловіка, пішла назад кладками. Володя крокував за нею, і дошки не в такт відгукувались під їхніми ногами.

Марія Степанівна одвела Володю додому й пішла шукати Юлю. Вони зустрілись у кімнатці сестер коло приймальної палати. Побачивши Марію Степанівну, Юля пирскнула:

— Ти покури... Чорті знає, що й придумати, — заговорила вона. — І щастить тобі, Марійко! Скільки ждала — і на тобі таке!.. Я зараз спирту для нього роздобуду і патефон можна у ранених дістати...

— Не треба патефона, — сказала Марія Степанівна. Йй

здалося, що Юля зпущається.— Почергуєш за мене сьогодні?

— Звичайно. Нас просять,— ми чергуємо... Ех ти, кицю Мурочко... Мій би, царство йому небесне й вічний спокій, в такій ситуації також причастив би по вуху... Надто ви вже непристойно цілуватись почали! А я дивлюсь, зупинився хтось і дуже уважно зорить. Він курив, стояв, потім недокурка покинув і тільки тоді підійшов... А цей баран з орденами вам услід руками розвів, і рубець у нього над переніссям, мов годинник, затіпався.

— Замовч! — сказала Марія Степанівна.

— Чого це ти? Заспокойся, кицю, якимсь воно буде... Дай йому випити як слід — і в ліжко. Там такі штуки тільки й кінчаються, це я тобі точно кажу. Неприємно, звісно, та що ж...

— За що ти мене так? — жахнулась Марія Степанівна.

— Не сердься,— трохи помовчавши, сказала Юля тихо.— Це я просто ваздрю... Хочеш, прийду, хорошого йому про тебе наговорю?

— Ти здурила, чи що? — зовсім уже розгублено сказала Марія Степанівна.

Володя пив багато, але спирт його не брав. Темні руки Володі, з поламаними нігтями, поморожені, лежали на столі важко і стомлено. З кожною стопкою вени на них набрякали все більше. Це були руки фронтового сапера, а не шкільного вчителя. І весь Володя був зовсім чужий, важкий, стомлений, як його руки.

Про бачене на пристані Володя більше не вгадував, проте в очі Марії Степанівні не дивився. Він виклав на ліжко маленькі акуратні чобітки, трофейний термос і пакунок американського шоколаду. Говорив Володя рівно, уважно слухав плутані розповіді Марії Степанівни про її життя, про роботу в госпіталі, про евакуацію, питав про подробиці загибелі брата Марії Степанівни в Ленінграді і скупно, але точно відповідав на запитання про своє здоров'я і війну.

Надворі почався дощ, він шумів у густих сутінках.

Марія Степанівна засвітила газову лампу, щільно загнула вікно.

В кімнаті стало затишніше, світ якимсь скулився до розмірів цієї кімнати. І, мабуть, тому Марія Степанівна несподівано змогла сісти біля Володі на підлогу, взяти його руки в свої і сказати:

— Володю, рідний... Я так люблю тебе, повір! Я так ждала тебе, так безконечно ждала! Я все поясню, слово честі!

— Встань,— сказав Володя.— І палий ще... Мудра штука горілка... Отак ти, значить, живеш? — додав він, оглядаючи кімнату, наче тільки що увійшов у неї.

Марія Степанівна встала, заглянула Володі в обличчя. Йї раптом здалося, що Володя повірив і почав заспокоюватись. У неї заціпало очі від щастя, полегкості. І вона сама не встигла зрозуміти, як опинилась біля нього, судорожно обіймаючи його ноги, цілуючи суху зелену тканину галіфе. Володя провів рукою по її волоссю, розпатлав його, потім рука його посунулась нижче. Кмір плаття туго здавив шию Марії Степанівни, вона квапливо розстебнула гудзика на комірі, пускаючи руку Володі далі.

— Не їдь! Не їдь завтра! — говорила Марія Степанівна, звівши на Володю очі, все тісніше тулячись до нього.— Чорт з ним — спізнишся на день! Побудь ще! Всі спізнюються!

— Та ще ж і до завтра час не скінчився,— сказав Володя.— І встань ти з колін...

Але Марія Степанівна вже не хотіла розуміти ні слів його, ні інтонацій.

— Ну обійми ж мене нарешті,— шепотіла вона.— Рідний мій, серденько моє, любчику мій, щастя моє, солдате мій... Скільки днів, скільки ночей я ждала тебе, Володю мій! І коли все скінчиться?! Я так стомилась від цієї вічної темноти...

Володя відхилив за волосся її голову і повільно, скорботно поцілував у губи. Очі Володі були заплющені. І Марія Степанівна зрозуміла, що Володя зараз прощався з нею.

— Я окремо ляжу,— глухо сказав він.— Окремо постели мені. Все ясно?

— Ясно,— сказала Марія Степанівна. Йї пойняла велика слабкість і отупіння. Вона постелила чоловікові на Юлиному ліжку. Він одразу погасив лампу, роздягнувся і ліг.

Марія Степанівна стала в темряві коло вікна, прочинила його й курила. Дощ то переставав, то знову сильно лив. Махорка потріскувала при кожній затяжці, дим безшумно прослизав крізь гілки столітника на підвіконні, корчився під частими ударами дощових крапель. Залягла нічна тиша і в кімнаті, і скрізь на землі навкруг. Шум

дощу, що став уже звичним, не порушував цієї тиші. Уривки думок, спогадів, слова забутих віршів, голоси і скарги поранених, що стали рідними, їхні обличчя на плескатих подушках; непоправність цієї біди, відчуття, що лишилося в пальцях від холоду орденів на кітелі майора, бажання втекти від думок про нього, сховатись від біди за звичні турботи, біль за Володю — все це плуталось і вертілось у свідомості Марії Степанівни. Вона згадала ще, як років півтора тому один поранений сказав, що зустрічав на фронті Володю, живого і здорового. А вона у всіх нових питала про Володю. І ось він відгукнувся. Вона скоро догадалась, що поранений бреше, та їй все-таки було тоді легше навіть від його брехні, бо Володя давно не писав.

— Ти молодшого лейтенанта Щукіна знав? — спитала Марія Степанівна ледве чутно, не обертаючись. Володя не відповів, тільки ворухнувся на ліжку. Було знову дуже багато нічної тиші. Потім Марія Степанівна причинила вікно, швиденько роздягнулась, сіла до Володі на ліжку, стягла з нього укривало, обхопила за плечі й обернула до себе. Він не спав, звичайно. І коли Марія Степанівна пригорнулася до нього, цілуючи його в обличчя, то відчула на своїх губах його сльози.

Більше вони не говорили. Їх не було окремо від ночі, дощу, нічної річки, що плинула під кручею, мокрих дерев у парку. Все це було вкупі, і все линуло кудись безшумно й певчинно. І не було війни, голоду і смертей, і пострілів, і сульфідіну, і леді Гамільтон, і майора. Був тільки Володя, слизька шкіра на його ранах, його затверді руки, його нестримна покванпливість і його мовчання. Потім ніч стала уповільнювати свій рух і зупинилась. І Марія Степанівна знов почула тишу, бо й дощ перестав. Вікно почало ледь помітно сіріти. Володя лежав на спині, заплющивши очі, відкинувши назад голову.

— Зроби покурити, — попросив він.

— Падишах який... — шепнула Марія Степанівна і тихо засміялась від щастя, від почуття очищення, вдячності, ніжності, бо все лихе, складне минулося, все почалось зараз для неї з нового початку, і вона вже могла жартувати з Володею так, як жартувала в їх довоєнні ночі.

Була секунда паузи, потім Володя шарпнувся, наче його вдарили. І Марія Степанівна зрозуміла, що в душі його нема того нового початку всього, котрий з'явився у неї, що біль Володі не розтанув, судорога невисловленості

держить його й далі, нагадування про довоєнне, порівняння з тими ночами — жахливе для нього.

— Встань! — сказав Володя грубо. — Ну?..

— Я... що ти?.. Не можна так!.. Не можна! За що, на-решті? — сказала Марія Степанівна, й сама чула фальшиві, бридкі нотки в своєму голосі. Вона рвучко відкинула укривало й сунула ноги в холодні пантофлі. І під поглядом чоловіка, знову всією шкірою й нервами, як на кладках недавно, відчуваючи його, цей погляд, пройшла кілька кроків до дверей, зовсім гола, інстинктивно опустивши вздовж тіла руки, притискаючи їх до стегон.

Тьмяне світло входило в кімнату. Від нього не було тіней. Але Марія Степанівна знала, що її видно, видно її ноги й соромливо зігнуту спину. Вона боялась чоловікового погляду, і в той же час жаліла його, й довго шукала коло дверей халат, поки накинула його на плечі. Крик журби й безутішності застряг у Марії Степанівни в горлі, стиснув його. Найпростіше вже не могло бути простим, пройшовши через її горло, воно набувало іншого, чужого, брехливого смислу; і сама Марія Степанівна розуміла це, але нічого не могла вдіяти з собою. Вона розуміла й те, що сцена, яка тільки що сталася між ними, — зайвий доказ для Володі. Що він вбачає в цьому жіночі хитрощі, розрахунок на бажання, якого він не зможе подолати. І все це було зовсім жахливо.

Марія Степанівна вийшла в снін й залишилась сама серед прохолоди й запаху мокрого дерева. Вітер шумів в кущах бузини коло ганку, дзенькали краплі, падаючи з рипви. Марія Степанівна взяла коряка, зачерпнула води з діжки і стала пити, хоч і не хотіла пити, і раптом згадала, що Володя звичайно пив ночами після близькості з нею. І так захотілось вернутись до нього зараз з холодною водою в коряку, сказати кілька простих, звичайних, повних правди й істинності слів, від яких усе забудеться. Вона так розуміла всю короточасність їхньої зустрічі, всю можливу вічність скорої розлуки й нічого не могла вдіяти. Вона навіть через стіну відчувала судорогу, що стиснула душу її Володі.

Вона кинула коряк в діжку, він загойдався на сонній воді, стукаючи держаком об край. Марія Степанівна по-мацки відшукала на стіні чоловікову шинелю й притулилась до неї обличчям, нюхаючи запах сукна, землі, махорки, уявляючи, як на цю шинелю по стіні окопу повільно тече струмок піску, і вже з жахом відчуваючи дух

крові, яким вона, шинеля, може незабаром десь пропахтіти. І Марія Степанівна вперше заплакала, дуже тихо, не хлипаючи, кусаючи сукно, відчуваючи холодні металеві гудзики, затверді шви, несподівану м'якість погонів. І, плачучи, раптом побачила себе збоку, як вона стоїть у темних сінях, уткнувшись в шинелю, такою, як бачила жінок у кіно й читала в книжках, — жінок воєнної пори, що уткнулись в сукно солдатських шинелей і плачуть цілу ніч, поки сплять їхні чоловіки, які завтра мають іти в бій. І Марії Степанівні стало ще нестерпніше, вона почала ловити себе на тому, що, мабуть, зараз розіграє своє горе, як актриси в кіно й театрі, що вона підробляє своє горе під уже бачене десь, що вона думає не про трагедію події, а спостерігає свою поведінку збоку, а це і є найгірший фальш.

Марія Степанівна відштовхнула себе від шинелі й вийшла на ганок.

Крізь колихливі верхи дерев, крізь напівголі віти їх видно було повільну воду річки. Марія Степанівна підійшла до тину й зупинилась, спершись на нього. Нічний вітер одвіяв полу халата. Торішня кропива, суха й безсила, торкнулась її колін. Кілька хвилин Марія Степанівна стояла, безтямно дивлячись на повільноплинну воду.

Дощ давно вже перестав. Безшумність і повільність руху великої річки породжували вночі спокій і умиротворення. Протилежний берег, невидний в сутінках, ледве вгадувався по двох далеких вогниках поворотних бакенів. Вузька смуга зеленіючого неба вирізнялась над обрієм, відділяючи темноту нічних хмар від землі. До цієї зеленіючої смуги було страшенно, безнадійно далеко. Неосяжний був простір вологої весняної землі, оживаючих лісів, ледве дихаючих трав, низин, укритих туманом, сонних сіл, роз'їжджених доріг, що повзли вночі через пагорки, поля й мости.

Вітер прослизнув у волосся, швидко видув з-під халата постільне тепло, застудив вологу в очах; останні сльози скотились по щоках.

Ліниво і з полегкістю гавкали собаки, проводжаючи дощову хмару, що пливла на схід. Від усвідомлення, що лихові вже не зарадиш, таку саму полегкість відчула й Марія Степанівна. Нервовий дріж ще пробігав то по грудях, то по спині, але вцухав, залишався тільки холодок від нічного вітру. Марія Степанівна щільніше загорнулася в халат, сказала вголос:

— От і все... Ранок скоро.— Вона сказала це, звертаючись до річки. Річка щось відповіла їй на ходу, недбало й невиразно.

Марія Степанівна обчистила болото з тапочок об шкребок на ганку й повернулася в кімнату.

— Коли приходить рейсовий? — спитав Володя.

— Опівдні,— сказала Марія Степанівна.— Я зараз піду. Юля другу ніч не спить. Хоч перед ранком змінити треба.

Він рвучко обернувся до стіни й затих.

Чому він не гримає, не кричить, не випитує правди, не погрожує, чому він тільки давить? Марії Степанівні нічого було більше втрачати й ні на що розраховувати, тому вона могла дозволити собі роздратування, могла забути про свою вину. Була довга пауза, поки Марія Степанівна одягалась, і всю цю паузу роздратування назбирувалось і твердло в ній. Наче сьогодні мучився тільки він! Він один! Наче він не одібрав у неї щастя цієї доби, цей маленький просвіток у трудних днях воєнного життя! Наче не вона знала тільки роботу, малий сон і трохи хліба за всі ці три роки!

— Дурень! — раптом прошепотіла Марія Степанівна з великою і тихою ненавистю.— Який дурень! Боже мій, який дурень!

Ліжко залишилось нерухомим, але Марія Степанівна знала, що Володя не спить і чує її.

— Який же ти дурень! — повторила Марія Степанівна, відчуваючи величезну лиху радість, викликаючи його на бійку, на помсту, коли вже не думається ні про що, крім неї, помсти, коли аж захлинаєшся від бажання якнайдошкульніше вдарити образливим словом.

— Розбуди мене о пів на одинадцятку, будь ласка,— сказав Володя.

— А може, вже зараз перейдемо на ви? — спитала Марія Степанівна, затуляючи паска на гімнастерці, і не потрапляючи шпеником пряжки в дірочку, ще більше втрачаючи від цього самовладання, і вийшла, грюкнувши дверима.

Вона побачила світло у вікні сторожки при трупарні й постукала до Дарії Савівни. Зачовгали валянки, брязнула клямка. Селянське, густе від запахів тепло війнуло на неї.

— Заходь,— звично сказала Дарія Савівна.— Чого ти досвітком ходиш, знову хтось помер?

— Ні... так просто, Юлю йду підмінити,— сказала Марія Степанівна.— І порадитись...— Їй нестримно захотілось поділитись зараз з цією старою, зморщеною, висхлою людиною всією безглуздістю того, що скоїлось. Марії Степанівні й раніш здавалось, що Дарія Савівна, стоячи так близько до смерті, день і ніч з байдужістю живучи поруч із холодом у темній трупарні, знає щось дуже мудре, спокійне.

— Сідай. Чаю хочеш?

— Налийте, бабусю.

— Холодний тільки.

— Байдуже, байдуже, який є, я не дуже й люблю гарячий. А мій спить, нехай спить, ви його о пів на одинадцять розбудіть, на пароплав йому, я сама не зможу, не забудьте тільки, ви чуєте, бабусю? — дуже швидко говорила Марія Степанівна, зовсім не чуючи саму себе.

— Господи! — пробурмотіла Дарія Савівна й перекрестилась в куток.— Чого ж це так? І попрощатися не зможеш? Операція у вас, чи що?

— Ага, ага,— сказала Марія Степанівна.— Операція... Він учара, як ішов з пароплава, побачив мене на пристані... Юля витягла, помились ми та й пішли, і майор там один все мене обіймав... А він дивився стояв, а я не бачила, потім ударив мене... Поїде ранком, їх дивізія під Вільно, поїде, а може, вб'ють і не побачимось більше? Як я житиму? Адже я винна! І не виправдася: мовчати весь час... І все не те говорила, жах який, який жах!

— Не поспішай так,— попросила Дарія Савівна.— Розібрати трудно... А з майором тим? З майором у тебе було чи не було?

Марія Степанівна не відповіла, тільки кволо махнула біля обличчя рукою. Вона збагнула, що ніхто не може допомогти їй, зрозуміти її і що надіятись на інших безглуздо. І вона стомилась від усвідомлення цього ще більше, стомилась внутрішньою втомою, коли ліньки будь-що пояснювати і на все залишається тільки махнути рукою.

— А нічого такого тут і нема,— сказала Дарія Савівна, наливаючи в склянку чаю.— Жінка, любонько, більше в цвіт живе, а не в сім'я... Так воно вже ведеться. А провести треба. Чоловік він тобі, чоловік. І провести треба...

Марія Степанівна стала пити підсолоджений сахаривом холодний чай. В горлі у неї пересохло, і пила вона, жадібно витираючи краплі, що стікали по підборіддю. І після чаю дуже захотілось курити, але махорка залишилась удома. І тоді Марія Степанівна заспінила в госпіталь, бо там було ясно від справжніх електричних ламп, там не було тьмяних газових каганців, там була махорка, звична розмірена робота, там була Юля з своєю милою усмішкою і брутальною, жорстокою вдачею, Юля, яка неодмінно все зрозумів і чимось утішить.

А коли приблизно о дванадцятій залунав причальний гудок теплохода, Марія Степанівна вже квапливо спускалась до пристані вузькою доріжкою старовинного поміщицького парку. Вона не могла не побачити Володі, не могла не спробувати ще раз полегшити його біль. А біль у ній самій якось пригас. І Марія Степанівна тільки розуміла, що, хоч би як і хоч би що трапилось зараз там, унизу, на пристані, однаково щось безповоротно змінилось уже в Володі, в його ставленні, в його любові до неї. І в ній змінилось також, бо жах пережитого цієї ночі вже ніколи нічим не можна буде затамувати, тому що відплата виявилась більшою за визнання заподіяної нею провини. Все це вона не так розуміла, як відчувала по надмірній своїй душевній стомленості.

Калюжі, що лишилися після нічного дощу, були зовсім прозорі, в них не плавало обпале минулої осені листя: листя злежалося за зиму під вагою снігу, змішалось з землею і стало вже часткою її. В прозорих дубах перенурхували пташки і цвірінькали прозорими голосами. І навіть будівля трупарні не була похмурою серед весняних дерев та пухнастого верболозу.

Біля трупарні длубалась в клумбі Дарія Савівна.

— Іду проводжати,— тихо сказала їй Марія Степанівна і зупинилась.— Не можу так, бабусю.

— Іди, йди,— відповіла та, не розгинаючись.— Кажуть: не доженеш — то хоч нагрієшся...

І Марія Степанівна пішла, ослизаючись на вологій землі й опалому чорному листі, вниз, до простору повільної річки, що просвічувався крізь верхи дерев.

Переклав Степан КОВГАНЮК

ЄВГЕНІЙ НОСОВ

*За долами,
за лісами*

Василю Белову присвячується

1

На світанку мене будили журавлі.

Я просипався в попелястих сутінках північного ранку. Вони всю ніч сірили у вікнах. Здавалося, це тьмяне світло витікало звідусюди: світилося сірецьке й рівне, немов натягнута волога полотнина, небо, світилися з моренних глибин тихі озера — і ті, що були на виду, й ті, що таїлися за темними гривами лісів.

Дерев'яне ліжко, високе, міцно збите, щось подібне до «Кон-Тіки», на якій і справді при нагоді можна було

вирушити в далеке плавання, стояло тепер на міцних ногах посередині просторої, тепер пустої й лункої хати.

Я, житель солом'яної й плотової смуги Росії, не переставав здивовано схилитися перед цим царством дерева, до якого потрапив.

Прокинувшись, я лежав ще якийсь час на теплому, що скатався довгими косицями, романівському кожушку, який знайшов у темній хижці разом з жерстяною лампочкою та рештою гасу на дні пузатої сулії, обплетеної берестом. Біля ніг моїх, на підвішеній до стелі жердині, парами висіли сухі, з листям, березові віники. У півтемряві вони були схожі на вбитих глухарів, прив'язаних за тонкі шийки. І знову я з мимовільною повагою задумався про людину, яка з могутніх стовбурів поставила цю високу лунку хату з дюймовим гаком для дитячої коліски на сволоку в два обхвати і це ліжко-ковчег для себе й своєї молодиці. Я силкувався уявити собі невідомого мені лісового мешканця за його повсякденною справою — на бідній підзольній ниві, із співучою сокирою на кроквах щойно збудованої хати, на ведмежій облозі в лютневому занесеному снігом лісі, в димній спекоті лазеньки під горою, за святковим столом з рибними пирогами й густо посоленими рижиками.

Та людини, яка жила в тутешніх затишних місцях, уже нема серед живих. На сідалі її домівки не знати скільки літ і зим чорніє назавжди охололе вугілля — сумні сліди покинутого житла.

Молодого спадкоємця цієї лісової хоромини, нащадка третього чи то четвертого коліна, я випадково зустрів у Железногорську, в серці Курської аномалії. На своєму броньованому Кразі в нескінченному потоці самоскидів він багато разів за день спускався бетонним серпантинном на вісімдесятиметрову глибину кар'єру.

Увечері ми сиділи в новенькому скляному кафе з модним недбалим розписом на оранжевих стінах. Було видно, як над кар'єром димилася заграва прожекторів, що свердлили глибину котлована. Чорний від кар'єрної спеки, з білявим хлоп'ячим боксом, ще мокрим після дощу, в барвистій фланелевій сорочці з зачоченими рукавами, він по-свійськи окликнув:

— Зіночко!

Підійшла юна офіціанточка, тоненька, з підведеними під японку кутиками очей.

— Зіночко, золотко, коньячку.

— Хіба ти сьогодні не на ніч? — здивувалася Зіночка.

— Голубко, ти погано стежиш за графіком.

— Дуже мені потрібно!

Він добродушно зареготав і провів Зіночку щасливо-пустотливим поглядом здорового й вільного хлопця.

Шофери, проходячи до столиків, по-приятельськи штовхали його в плече, і він, посміхаючись, показуючи білі міцні зуби, привітно кивав, а декого поровив у відповідь штовхнути. Було видно, що знали його тут добре і жилося йому метушливо, молодо й весело.

— А брати в мене теж — один у Красноармійську на Волзі, другий у Сумгаїті. Чув про такий? Ну отам. А менший у Мурманському, у флоті.

— Значить, розлетілися хто куди.

— Розлетілись! — засміявся він. — Написав меншому, щоб після служби сюди махав. Та справа його.

— Може, додому поїде?

— Ні! — переконано сказав він. — Ні! Що там йому...

— А сам давно дома був?

— Та років з вісім... Як татка поховав... А ти живи! Їдь собі й живи, коли подобається. — Він плеснув мене по коліну. — Про що там говорити! Можеш і зовсім замилитися. Напиляєш дров та й живи собі, пописуй. Вашому братові тиша більше підходить. Це нам треба руху, метушні... А то просто й двором топити можна. Колупай по деревині. Все одно загине.

...І я поїхав. Дві години літаком — над Рибінським туманним морем, над кучерявою зеленню тайги. Від Вологди — поїздом до якоїсь станції за Сухоною, геть забитою сплавленими кряжами. Потім розтріпанам на лісових корчах автобусом, а там — на двоколій молоковозці, під дзенькіт порожніх фляг і гудіння гедзів. Біля далекої колгоспної ферми я покинув молоковозку і пішов пішки через лісові толоки й білясті північні жита, порослі понизу, біля кореневищ, масляками, поки не показалася зелено-моховита дзвіничка з облупленими банями і сиві покрівлі хат на високому пагорку між двох озер...

Ключів від будинку він, звісно, мені не вручив. Я віддер од сінешніх дверей навскоси прибиту плаху, несміливо піднявся розсохлими сходами, зайшов у хату, що дихнула назустріч охололою пічкою, штовхнув стулки віконниць і сів на пусте ліжко.

Десь на болотах кричали журавлі. Перед сходом сонця їхній крик був такий лункий, що здавалося, немов птахи кружляють над гребенем хати. В котрий раз піддаючись обманові, я схоплювався з ліжка, відпинав забуту господарями занавіску, що надулася всередину хати, і виглядав з високого, наче льоток шпаківні, вікна.

Казали, що журавлі прилітали на горохове поле — зовсім близько. Але я їх так ні разу й не бачив. Кричали вони все-таки за гривую на болотах. Лісова луна підхоплювала їхній клич, і він, посилений і багато разів відбитий лункою органною звучністю соснових стовбурів, що оточували болото, метався над драговиною. Крик цей не був різкий чи квапливий, не можна було назвати його і «трубним кличем». У нього було щось глибинне, грудне, як у сильному жіночому меццо-сопрано — якийсь русалчин напівзойк, таємничий і сумний, що мимоволі заносив уяву в світ напівзабутих казок дитинства.

Та й усе з мого вікна здавалося мені тут казковим: і ця купка високих теремних хат на пригорку між двох озер — деякі позабивані, інші ще з живими червоними гераньками в нешироких різьблених віконцях; і стоси березових дров, складені біля стін закурених лазень, зарослі разом з лазнями високою кропивою; і круглясті, ще свіжозелені стіжки, схожі на гостроверхі шоломи билинних витязів; і нескінченні огорожі-прясла з білобокими сороками на березових кілках; і дзенькіт дзвіночків у корів, і м'який голос ріжка, майстерно закрученого з довгого берестяного ремня, того самого старовинного ріжка, котрим тутешній пастух досі скликає худобу, що розбрелася по лісових стежках. І ліси, ліси... Ліси, хоч у який бік глянь: чорні, прямовисні, з білими мазками беріз, з малинниками по сухих волоках, з розсипами рижків на узліссі, бори-брусничники, бори-моховики, скупчення глухарів та ведмедів, журавлина драговина...

Я дивився з віконця своєї хати, слухав журавлів і думав, що, звісно ж, не в степовій солом'яній Русі народжувалися казки мого дитинства — про ведмеда, в якого березова нога, про колобок, що його виставили охолонуту ось на таке саме віконце з мудровоною в'язю по дашку наличника, про ріпку, солодку й міцну, котру «тягнуть-потягнуть — витягти не можуть» і яка так і ввижалася мені серед капустианих качанів, про сестрицю Оленочку та її

братика Івасика і про те, як жили-були дід та баба й як у них була курочка ряба...

Усе це в мене на батьківщині залишилося тільки в пам'яті у людей та в книжках. А тут усе ще жило.

У цьому сільці й справді жили дід та баба. Тільки дід Михайло жив у хоромині праворуч від моєї, а баба Явдоха — ліворуч, через дві хати. Були вони самі-самісінькі, кожне саме по собі. В хаті ж навпроти жили сестриця Вірочка-плотиця з братусем Дмитриком. При них — і курочка ряба, сіренька, в білих цяточках, з курчатами. Батько у Вірочки-плотиці — Семен Лутков, колгоспний бригадир, мати — телятниця. Через кілька пустих хат, біля самої околиці, вікнами на роз'їжджений горбатий місток, стояв Мар'їн терем. Мар'я, треба сказати, теж сама по собі жила, бо менший син Васько — шофер у колгоспі, там при гаражі й почував і завертав додому хіба щоб перемінити засмальцьовану сорочку.

Крім цього люду — вісім душі на дванадцять хат, — в сільці більше нікого. Та й то, кажуть, густо. За сусіднім волоком, у Тарутині, й усього один дід залишився. Вже й сільце те з усіх паперів повикреслювали, і містків туди не лагодили, вуличні стежки позаростали, і на покинутих городах ялинник зійшов, а він, дід тамонній, усе ще держиться.

3

З вікна у вікно через дорогу було видно мені, як Семен Лутков пив чай. Поблискував самовар, біліла сурова скатерка, стукала чашками Семенова дружина Параска. Семен, ще в майці, сьорбав з блюдця й читав перед курінням листок з відривного календаря. Потім, уже одягнений, у піджаку й чоботях, з дерматиною сумкою-бригадиркою через плече, виводив з воріт чалого коня, кидав на нього вчетверо згорнуту попону, пристібав широким брезентовим ременем і нетерпляче кричав у вікно:

— Парасю!

— Зараз... — озивалася Семенова дружина. — Малога вгамую...

З глибини хати доносилося капризне хникання братуся Дмитрика і заспаний благально-ласкавий голос сестриці Вірочки-плотиці:

— Спи, Дмитрику. Чого скиглиш? Будеш ревіти — по горох не візьму.

Нарешті вибігала пов'язана білою хусткою Параска, забиралася на скидані під вікном колоди і вже звідти, поки Семен притримував повід, задравши вище спідницю, плюхалася животом на спину коневі.

— Посунься-но,— просив Семен і теж сідав на коня.

Кожного ранку Семен підвозив Параску до її телятника за чотири версти за лісом і вже звідти їхав бригадирствувати... Удільне князівство його складалося з шестивосьми дуже поріділих селищ, схованих одне від одного за долами, за лісами, і Семен, не злазячи зі свого коня, об'їжджав нивки й сіножаті до заходу сонця. Ще не дуже давно в тутешніх місцях був свій самостійний невеликий, але міцний колгосп, що об'єднував найближчі сільця. Але потім його влили в другий, а другий у третій... Колгосп усе відходив і відходив кудись од тутешніх людей, як відходить вода, залишаючи по собі пересихаючі ковбаньки з такою-сякою рибчиною. Дехто перебирався ближче слідом за непосидючим, кочівним колгоспом, а інші, опинившись на міліні, пороз'їжджались. Тільки Семен, давній беззмінний бригадир, через свою впертість і далі жив на тій самій насидженій купині. А може, й не тільки через упертість, а тому, що тихо, мовчки любив тутешню землю, сподіваючись, що колись знову полюднішають і заповняться новими хатами поріділі селища.

— Вірочко, курчатам яєчко покрити не забудь,— уже від'їжджаючи, казала Параска.

Побачивши мене, обоє вклонялися: Семен статечно трохи піднімав кепку, вимовляв з притиском на «о»: «Доброго здоров'я», Параска лагідно, співуче, соромливо: «Здрасте».

— Бригадирствувати? — питав я.

— Та треба! — говорив Семен, і було видно, що виконував він свою службу діловито, розважливо, подібно до бувалого, звиклого сержанта, якому довірили держати розтягнутий фланг дуже-таки поріділими силами...

За кілька хвилин прошмигнула мимо мого віконця Мар'я. На ній Васькова, забруднена мазутом ватянка, підперезана якимсь червоним пояском, гумові чоботи квапливо виляскували по литках: фр-фр. На згині руки біля ліктя — старий, почорнілий берестяний козуб, в якому на дні перекочувався окрасць хліба. Мар'я теж віталася, кажучи:

— Побігти рижків назбирати.

— А вже є?

— Як не бути... Вчора бігла одним затишним кутком — немов хто грошенята розсипав. Приходь пригощатись.

— Так рижки ж найкраще солити. А мені вже й їхати скоро...

— Чого там — солити! Рижок довго не роздумує. За день і просолиться.

Мар'я прочовгала, профиркала великими чобітьми, а слідом за нею посіявся через березу над вікном дрібний дощик.

Мені було видно з вікна, як курочка ряба сховалася від дощу під прикриттям Семенової хати і звідти, з-під стіни, з-під сітки дрібного дощу, стурбовано заходилася скликати свій непосидючий виводок, що геть розбігся по траві.

Із свого віконця висунулася Вірочка, простягла під дощик руку, засміялася. Потім побачила внизу курку з курчатами, побігла й повернулася з ножем і яєчком. Висунувся й Дмитрик, став дивитись, як Вірочка розколупувала яйце і потім кришила його на підвіконні.

— Ціп-ціп,— примовляла Вірочка, брала щіпку жовтої кришки і кидала вниз.

Дмитрик теж незугарно, жменею загрибав крихти, висував з вікна руку, розтуляв кулачок, але крихти, прилиплі до пальців, не сипалися, і тоді він совав пальці в рот.

— Дмитрику, не смій їсти! — говорила Вірочка.— Я тобі інше розколупаю. А це курчаткам. Ціп-ціп-ціп...

Жовті пуховички, тоненько попискуючи, копошилися в просвірницях, ганяючись за їжею, і курочка ряба, вся настовбурчена, розчепірена, гомоніла над кожною крихтою.

А дощик усе сіявся, і все ще сумовито викликали когось журавлі.

4

Якось перед сніданком прийшла до мене баба Явдоха, принесла іконку.

У сусідніх селах попадалися цікаві ікони років по двісті — по триста кожній. Ікони траплялися ще стародавніші: суздальського письма, що забрели сюди з півдня, і біломорські, котрі зберегли в розпису сліди візантійської манери — пишної й урочисто парадної. Суздальці ж писали своїх святих і апостолів вільно й просто.

Розпитував я про ікони і бабу Явдоху з дідом Михайлом як найдавніших жителів сільця. Але дід Михайло

був невіруючий і сказав, що іконок у домі давно вже не держить. Коли померла його стара, то іконок він, правда, не став знищувати ні сокирою, ні пічкою, а пустив їх по річці. Баба ж Явдоха сказала, що є в неї пресвята діва з немовлям, напрочуд гарно намальована, і щоб я неодмінно зайшов подивитися на ту діву. Та я ніяк не міг зібратись, і ось вона, стукаючи по сходах ціпочком, прийшла сама.

— Уже й не зйду,— мовила вона з порога.— А бувало, бігала ж в оцю хату... Козою! — Вона була у веселенькій хусточці з іноземними фестивальними словами по голубому полю.

Баба Явдоха сіла на лавку перепочити після сходів. Кофта на бабі Явдосі трикотажна, довга спідниця з білим старовинним фартухом. На ногах малоношені сільшовські парусинові туфельки з шкіряними носками.

— А ти чого ж це так... батечку... не йдеш? Обіцяв, бач...

— Та ось...— Я розвів руками.

Баба Явдоха оглянула хату: видно, давно тут не була. Очі в неї на диво молоді — блакитненькі й ясні, не злиняли, не засльозилися. Як видно, замолоду була собою дуже пригожа. Та й тепер ще по-старечому чимсь хороша. І сивина під хусткою, і великі гулясті руки з пергаментно-прозорою коричневою шкірою, під якою видно кожен синій прожилок — усе до місця, до часу.

— Принесла я тобі... батечку... іконку цю... раз тобі цікаво.— Голос у баби Явдохи чистий, співучий, як у далекому дитинстві: «У якомусь царстві, в якомусь господарстві, за долами, за лісами...» — І вареннячка принесла, бач...

Баба Явдоха розгорнула на колінах білий вузлик, виїняла баночку з варенням, поставила на віконце, а потім уже показала й саму іконку.

— Ну, оце й є пречиста з немовлям. Подивись-но.

Я взяв у руки важку дощечку, глянув і зніяковів: на ній була наліплена огоньківська репродукція «Мадонни Літти» Леонардо да Вінчі.

— Сумирності й скорботи надзвичайної...— сказала баба Явдоха, ревниво заглядаючи з-за мого плеча на картину.— Видно, великий майстер писав, бач... Не інакше...

— Великий, бабусю, великий,— сказав я.— І давно вона в тебе?

— Та років з осім-дев'ять... Наші хлоп'ята в озері спій-

мали... Хвилями в комиші прибило... От і мокла не знати скільки часу, а фарби не потьмяніли...

Я розглядав ікону, а сам собі думав: хто це так пожартував з баби Явдохи? І чи не дідова Михайлова ця іконка, що її колись пустив він по річці і яку потім спіймали й заліпили репродукцією сільські шибеники?

— Бери ж... коли потрібна,— мужньо сказала баба Явдоха і зітхнула.— У мене ще Микола-угодник залишився... Досить мені, однак, і Миколи...

Я знову почав роздивлятись мадонну, що схимилася над немовлям, і справді ніяк не міг од неї відірватись, а баба Явдоха, сидючи на лавці і обіпершись підборіддям на руки, що хрест-навхрест лежали на кінці ціпочка, тим часом щільно й тужливо дивилася на мене. Я спитав:

— Чого, бабусю, так розглядаєш мене?

— Отож розглядаю... Чого сам у хаті живеш? Живи в мене... Чаю нагріти чи зварити їсти. Я б з превеликою охотою... А то в усьому домі мосму тільки й звуку, що ходики.

І мені став зрозумілим тужливий погляд баби Явдохи, що змудилася за буденною домашньою турботою про другу людину. Велика потреба матері, що не покидає її до останнього подиху, те найсвятіше почуття, яке й зобразив да Вінчі в своїй Літті.

— Чого ж це ми, мов ті таргани по кутках: кожен сам по собі,— мовила баба Явдоха.— Адже ж, люди...

— Спасибі, бабусю. Тільки вже й перебиратися нема чого — їхати мені скоро...

— Ну хоч так заходь.

— Так — зайду. А що ж сини — пишуть?

— А в мене, батечку, не сини, а дочки. Троє, і всі дочки.

— І теж у роз'їзді?

— Таїсія, старша, в Москві. За інженером замужем. Була я: справно живуть. Служницю держать. Хотіли мене при собі залишити. Зять і служниці був відмовив, щоб, значить, її ліжко мені віддати. Квартира в них хоч і на дві кімнати, а подивилися-подивилися — нікуди ще одне ліжко приміщати: всі кутки зайняті. От і хотіли були служницю звільнити... Ну я й повернулася. А Ольга за військовим, на островах, уже й не вимовлю назви. У тих не була: далеко. Літаком треба, а потім уже пароплавом, та й то тільки влітку — пароплавом... Далеко. Ну, а меншенька, Августа, при мені все жила. А як стала на порі,

теж полетіла шукати свою долю. Хлопців же в нас тут і зовсім, як подивитись, жодного. Ну й полетіла голубонька, бо чого ж його сидіти!.. А ти, батечку, заходь... Попиши-попиши своє та й заходь...

Баба Явдоха немічно підвелася й потопала до дверей. Я провів її сходами до самого низу.

— А журавлі ж усе кричать,— сказав я.

Постояли, послухали.

— А я й не чую,— сказала баба Явдоха.— Глуха стала. А то, може, й звиклась. Усе ж життя кричать, бач...

5

Дощик тихо відсіявся. У вікно дихнуло мокрими стогами і по-весняному гіркими пахощами осик. Мені було чути, як моя сусідка Вірочка, вибігши на вулицю після дощу, наспівувала:

В жизни раз бы-ва-ет
Восемнадцать ле-е-ет!

Коли я приїхав у сільце й оселився навпроти Семенової хати, Вірочка-плотиця, дізнавшись про свіжу людину, цілий день тинялася з братусем Дмитриком на вулиці, намагаючись привернути мою увагу. На другий день вона осмілила і прийшла до мене в хату. Вона зайшла так тихо, що я не чув,— тільки хитнулася занавіска на вікні,— і зупинилась коло порога, тримаючи брата на запліччі. Зніжковіло переступаючи на порозі тонкими, почервонілими, як у гуски, босими ніжками, обліпленими мокрим трав'яним кришивом, вона дивилася на мене запитально-цікаво, дивилась якомось одним оком, бо друге її око було закрите волоссям, що спадало набік і якого вона не могла поправити, притримуючи обома руками Дмитрика під голий зад. Верхня губа в неї підквіркою трохи піднялася над двома рідко розставленими зубами. На Вірочці, худенькій і лехенькій, висіло не на зріст довге, як у бабусь, бумазейне плаття. Дмитрик насуплено виглядав із-за її плеча. Обоє вели зі мною ніби негласну розмову: «Ну ось ми і прийшли. Проженеш чи не проженеш? Ти не проганяй нас, бо батька з матір'ю нема дома, і нудно нам самим. Ми подивимося на тебе, на твої речі, на те, що ти тут робиш, і підемо собі тихенько».

— А! Це ви! Ну проходьте, проходьте!

Вірочка ніяково потопталася.

— Як же звати тебе?

Вона зашарілася, похнюпилася і собі під ноги скоро-
мовкою вимовила щось подібне до слова:

— Вірчкаплотця.

— Як-як?

— Вірочка-плотиця,— повторила вона повільніше
й виразніше.

— А чому ж — плотиця?

— А я плаваю баско... Мене розмахнуть, кинуть в озе-
ро, і я пливу... Як плотиця.

— Ах ти, рибка червонопера! Чого ж ти так коло по-
рога?

— А я, дядю, тобі гороху принесла,— сказала Вірочка-
плотиця.— Зеленький.

— Та ну! Я дуже люблю зелений горох.

Дівчинка ступила на середину хати, наказала Дмитри-
кові, щоб тримався міцніше. Той залюбки обхопив її тов-
стими рученятами за шию. Вірочка-плотиця вивільнила
свої руки й спритно розв'язала поясок на платті. Й одра-
зу на підлозі біля Віроччиних ніг насипалася купка
стручків.

— Та мені одному й за тиждень не поїсти! Ану давай-
те разом.

— Ні... Ми на полі понаїдалися, це тобі...

— Ну тоді я вам дам по олівцю, і ви малюватимете.
І по аркушу паперу.

Діти сіли на лаву.

Вірочка-плотиця взяла свій олівець, огляділа, послини-
ла — хімічний чи простий! — обережно накрутила на
нього трубочкою аркушик паперу і сховала за пазуху.
А братусь Дмитрик ухопив олівець за кінці кулачками,
витягнув руки і раптом, надувши щоки, забібікав, натуж-
но почервонівши й пускаючи бульки.

— Це він у шофера грається,— пояснила Вірочка.—
Він як паличку знайде, так і починає рулювати. Татко
каже — шофером наш Дмитрик буде.

Отак ми й познайомилися того разу.

В жизни раз бывает
Восемнадцать лет! —

далі наспівувала під вікном Вірочка-плотиця, і я не втер-
пів, виглянув з вікна, щоб подивитись, що вона робить.
Вірочка, наспівуючи, розкладала під вікном пучки якоїсь
м'якої трави. Вона клала їх рівними рядами, один до

одного, і кожен пучок перев'язаний був посередині трав'яним перевесельцем. Згори мені не видно було Віроччиного обличчя, його закривала біла косинка, пов'язана яточкою, тільки прудко мелькали тонкі темні руки, і в цій косинці, в просторому, балахонистому платті та в своїй грі-роботі вона була схожа на маленьку жінку. Поряд з нею лазив рачки білоголовий Дмитрик. Він хапав пучки і зосереджено розсував їх по билинках.

— Не смій, Дмитрику, теревити! — говорила вона. — Це ж льон. Ти краще розстеляй зі мною. А я потім тобі сорочечку витчу.

Братусь Дмитрик дивився, як Вірочка-плотиця розстеляла «льон», пробував і сам класти пучки, та, видно, клав їх якось не так, і Вірочка казала:

— На краще тобі паличку. Шофером будеш.

Дмитрик хапав паличку і починав дудіти:

— Бі-біп... бі-біп... фр-фр...

— Поїхав, поїхав наш Дмитрусь, — говорила Вірочка. — Їдь, Дмитрусю, в Мурманськ, до дядька Миколи. Будеш з ним шофером. Там пряники солодкі... Ти мені пряників солодких привези, а я тобі сорочечку витчу. Білу сорочечку з червоним пояском.

6

Помітила мене у віконце Вірочка-плотиця, окликнула, як звичайно:

— Дядю Женю-у-у...

— Га-а... — обізвався я, так само розтягуючи голос.

— Що ро-обиш?

— Пишу, Вірочко...

— Усе пишеш та й пишеш!

— От я й думаю, чи не відкласти поки що? У гості до тебе піти, чи що?

Вірочка насторожилася, перестала розстеляти свої снопики: чи правду я кажу?

— Самовар поставиш — то прийду.

— А не обманюєш?

— Справді прийду.

Вірочка-плотиця якийсь час уважно дивилася на мене, потім, раптом просяявши, широко, щасливо усміхнулась, підхопила Дмитрика і, розполохуючи курчат, побігла до

хати. На порозі вона ще раз оглянулася, і мені було видно її білозубу усмішку.

Самовар гудів, приставлений трубою до душника пічки. Вірочка набирала в гасильнику вуглин і, трохи піднявши трубу, кидала їх у вогняне жерло. Побачивши мене на порозі, вона випросталася і, тримаючи в руці вуглини, провела рукою по лобі, відкидаючи волосся.

— Проходьте,— сказала вона, мов доросла, заклопота-но й серйозно, називаючи мене на «ви» на знак урочистості моменту.

Посередині кімнати висіла глибока й простора коліска, розкрашена в зелене, з різьбленням по кормах і бортах — червоні лебеді і рибки. Братусь Дмитрик, стоячи в ній, випнувши голий живіт, силкувався розгойдати її за мотузки.

— Бі-бін! — сердито сигналив Дмитрик і старанно пфиркав.

— Кочегариш? — кивнув я йому і підштовхнув коліску.

— Він у нас шоферистий,— усміхнулася Вірочка-плотиця. Ніс у неї був закаляний вугіллям.— Він у Мурманськ поїде. В Мурманському багато наших. І дядько Микола наш... І діда Михайла Федір...

Вона дістала із скрині нову льняну скатерку, постелила її поверх старої, вузькими долоньками пригладила злежалі пружисті згини, дістала з шкатули чашки, хліб, баночки з варенням і, підхопивши самовар, поставила його на жерстяний піднос.

— Сідайте, дядю Женю,— сказала вона, зашарівшись.— Чим багаті, тим і раді,— додала вона, наслідуючи Параску.

Дмитрик теж попросився, і Вірочка, вихопивши його з коліски, посадила до столу на лаву.

— Та ви пийте,— пригощала мене Вірочка-плотиця.— Ось чорничне, кисленьке... А це морошка. Я сама морошку не дуже... Занадто солодке... А ви покуштуйте... Це в нас від минулого року. Нового ще не варили...

Я пив з кисленьким чорничним, із запашним суничним, куштував жовте, медове морошкове. Вірочка, сьорбала з блюдця, ревниво стежила за мною і перехоплювала мою спорожнену чашку.

— Давайте наллю.

— Налий, голубонько. Що ж, скоро й у школу, га?

— Та вже скоріше б...

— Скучила?

— Авжеж... Сама та й сама. Все тільки в Дмитриком.

— А підеш — то Дмитрика ж куди?

— А ми його бабі Явдосі віддаємо. Їй забава навіть... Сама ж... Дід Михайло теж просить, щоб йому віддавали...— Вірочка розвела руками.— Баба Явдоха казала, щоб тільки їй, тому як дід Михайло курить...

— А школа далеко?

— Отам.— Вірочка-плотиця махнула в куток рукою.— В Маслючисі. Раніше, кажуть, тут була... А потім перевели... Учнів не стало... У нас і тепер в другому тільки троє. А так усі різні: хто в першому, хто в четвертому... Кажуть, в оцей... як його... забиратимуть...

— В інтернат?

— Еге ж.

— В інтернаті добре тобі буде.

Вірочка подивилася на мене, щось обдумуючи, і раптом квапливо заговорила:

— Та ви пийте, пийте! Я ще наллю.

— Та вже аж запарився. Передихну трохи.

Я відслонив занавіску, щоб протягло свіжим вітерцем. На підвіконні поряд з квітковим горщиком стояв маленький дерев'яний чоловічок. Вирізаний з обрубка вільхи, він був червоний, як цеглина, і своєю великою головою, лукавою усмішкою, й складеними на животі короткими ручевятами скидався на якогось язичеського божка.

— Хто ж такий?

— А це моя лялька Катря,— сказала Вірочка-плотиця.

— Ну яка ж це Катря! — здивувався я, розглядаючи божка.— Це дідок-лісовичок.

— Ні, Катря,— розсміялася Вірочка.

— Ну гаразд, нехай буде Катря. Хто ж тобі злагодив такого?

— А це все дідусь Михайло. Він і ріжки майструвати може.

— Хочеш, я тобі подарую справжню ляльку? З косичками і в платтячку?

Вірочка похнюпилася.

— Завтра підемо з тобою в магазин і купимо. Тут є магазин?

— Є. В Маслючисі.

— Ну от, завтра ж і підемо.

— Ой Дмитрику! — похопилася вона.— Ти знову весь вимазався варенням. На тебе піяк не наперешся.— І, ста-

раючись приховати радість, заклопотано заходилася витирати Дмитрикові чорничні щоки.

Над хатою далеко, по-джмелиному загуділо.

— Літак,— сказала Вірочка.— Архангельський.

— А ти як узнала?

— Що це літак? Він завжди об цій порі летить.

Вона скочила з лавки і підбігла до ходиків, поставлених у спеціальну шафку — з дверцями й зашкленним віконцем.

— Звірити годинника...— сказала вона, відчиняючи дверці.— Якраз о дванадцятій над нами пролітає.

Братусь Дмитрик, почувши літак, насторожився, розкрив рота бубликом. І, переконавшись, що це зовсім не джміль, а справжній мотор, щасливо усміхнувся раз і вдруге.

Я глянув на свого годинника і теж поправив — підвів на дві хвилини — за високим паджмарним гулом.

7

Вірочка-плотиця ще зранку віднесла братуса Дмитрика до баби Явдохи, і ось ми вже йшли сільцем, прямуючи до Маслючихи. Вірочка була в новому рожевому платті в білий горошок, у пістрявенькій косинці, з носовою хусточкою, підіткнутою під резинку короткого рукава. Обличчя суворе, заклопотане, а очі так і сяють.

— Куди отак вирядилася наша красуня, наша знатна дівчинка?

На покривці колодязного зрубу сидів дід Михайло, права нога в чоботі, ліва — у валянку. Дід Михайло воював ще з «Вільгельмою», і ось уже піввіку носить на лівій нозі все той самий рудий валянок з розрізаною й розсмиканою халявою. Дід Михайло покинув стругати березовий чурбак і хитро зіщулився на Вірочку-плотицю — зовсім так, як її дерев'яна лялька Катря.

— І куди це так поважно прямуємо?

— У Маслячиху, — відповіла Вірочка.

— По пряники-цукерки?

— По ляльку!

— По ляльку? — сплеснув руками дід Михайло.— А я якраз тобі нову роблю.

— А та — з косицями.

— То я тобі й косиці виріжу.

— А та — в платті.

— То й у платті...

— А те плаття роздягати можна!

— А! Ну то інша річ. Іди-йди... А чи не прикупила б ти мені макаронів та піску-цукру?

— Прикуплю.

— А то в мене всі макарони повиходили. А нога ж у мене — Вільгельмова окаянна — не бігас.

Мар'я теж виглянула у віконце:

— І куди це наша Вірочка так біжить?

— По ляльку!

Вибігли за околицю, пройшли горбатим містком, що одразу за Мар'їною хатою, пройшли зеленою ставною із стійком, синіми льонами, білястими житами — все вище й вище на гірку до лісового волока. У житі, на темній молодій ялинці, на самому верхку розгойдувалася терка.

І жайворонки дзвеніли над головою, немов по весні. Один, мабуть, найжвавіший, звалився з піднебесся, сів на великий замшлий камінь біля дороги з чистим озерцем води в ум'ятині і довго пив, закидаючи голівку...

Зійшли на гірку, оглянулися. Темні ліси розбіглися на всі боки. На пагорку поміж двох озерць — Вірочки-плотиці сільце. І таке воно малесеньке здалеку, наче купа сірникових коробок за гривеник. А далі, обіч, на другому пагорбку, ще купка коробок — то Ворениха, а за он тією гривною з темними вільхами понизу — Парасчина ферма, а за тією гривною — Тарутине, а до Маслючихи ще бігти та й бігти.

Потім ішли волоком у чутливій тиші лісу. Вірочка все бігла й бігла, і круглі ямочки від її п'яток відбивалися на вологій лісовій дорозі. Цікава білка, мабуть, помітивши рожеве Віроччине плаття, двічі туди й сюди перестрибнула вгорі над просікою. Руді маслюки купами висипали з-під дрібного ялинника, ніби теж хотіли подивитись, хто й куди йде лісом у такому рожевому платті в білі горошини.

— Біжімо швидше, а то на перерву закриється, — стурбовано говорила Вірочка-плотиця. — Або на базу поїде...

І ось відкрилася Маслючиха й сільновський магазинчик біля околиці. У магазин заходили й виходили люди. Побачила Вірочка, що люди заходять і виходять, та ще більше заквапила:

— Ходімо, ходімо, а то поки добіжимо, то...

Добігли, встигли. На тесових поріжках магазину сиділи якісь бабусі. Всі в нових хусточках, і в усіх великі вузлуваті руки — як у баби Явдохи... Прийшли, видно, посидіти на сільповському ганку, побалакати, побачитись. Раніше до церкви ходили, тепер ось до сільпо: діло старече — аби на люди.

— Чия ж це така ягідка-росинка? — враз заговорили-заспівали бабусі, побачивши Вірочку-плотицю.

— Луткова я, — сказала Вірочка.

— Бригадирова! — мовила перша бабуся. — Витяглася, бач, як! І не пізнати. Ах, золотко ти моє! Як там баба Явдоха, чи жива? Топає ще?

— Жива.

— І дід Михайло?..

— Живий і дідусь Михайло.

— А диви, який бравий хлопець!

У магазинчику, заставленому панцерними ліжковими сітками і ящиками з болгарськими помідорами, товпилися люди: мали привезти хліб. Пахло новими гумовими плащами, гасом і оселедцем. Вірочка-плотиця мишею пробралася під ногами до прилавка, пильно оббігла очима полиці — гасові ліхтарі, електричні чайники, солом'яні капелюхи — і нетерпляче обернулася. Я теж протиснувся.

— Вам чого? — спитала мене огрядна приземкувата продавщиця, побачивши в моїй руці п'ятірку. — Тільки біла.

— Та ні. Нам ляльку.

— Ляльку?

— Ляльку.

— Яку ляльку? — не зрозуміла продавщиця. — Ах, ляльку? Іграшку! — зраділа вона знайомому, що якимось видало з голови, слову. І вже з полегкістю сказала: — А ляльок нема.

— Як — нема?

— Не завозили.

— Що — на базі нема?

— На базі, може, і є, та ми не завозили.

— Чому? — здивувався я. — Лялька — перше діло.

— Не знаю, де перше, а в нас лялька — неходовий товар.

— Та чом же неходовий?

— Ви, громадянине, перш за все дітей народіть, — чомусь образилася продавщиця, — а потім і заявляйте пре-

тензії до магазину. Я ляльок навезу, а вони на моїй шії висітимуть. Мені й так нікуди товар класти.

Ми вийшли з магазину. Вигляд у Вірочки-плотиці був розгублений. Але в дорозі вона повеселішала, а може, просто маленьким своїм жіночим серцем пересилила таку обиду, і вже кричала мені з лісу, із густих завалів:

— Дядю Же-еню-у! Малини скі-ільки! Йди щипа-ати!

8

Через тиждень я від'їжджав.

Я вийшов з хати, знайшов колишню плаху і заходився забивати сінешні двері. Почувши стукіт сокири, прибігла Мар'я, виповз, підігнувши рудий валянок, дід Михайло, вискочила Вірочка-плотиця з братусем Дмитриком на запліччі. Із Семеном та Параскою я попрощався ще до схід сонця, коли вони сідали на коня.

— На доріжку,— сказала Мар'я і силою засунула в мій переповнений заплічний мішок банку свіжопросольних рижків. Дід Михайло вручив мені випалену вербову дудочку з берестяним розтрубом і зразу ж показав, як на ній грати. Дудочка проспівала м'яко й бархатисто. Прокурені Михайлові пальці тремтіли.

— Пожив би ще з нами,— сказав він, витираючи об долоню мундштук дудочки.— То й пісень би тебе навчив.

— Спасибі, дідусю... Що вдієш? Треба їхати...

— Ну їхати то й їхати... Тільки спитаю тебе напоследок. Я от супроти Вільгельми воював, а ти супроти Гітлера. У тебе ось на грудях планочки. І я теж «їгорія» маю... Щоправда, не надіваю, бо як «їгорій», а маю. Ворог-неприятель один. А тільки за це мені ніяких ділов, самі неприємності. Піввіку з сухою ногою. Хто я? Ні робітник я, ні колгоспник. Так, коптитель неба...

— А ти, дідусю, носи свого «їгорія». Тепер дозволено. Тепер це навіть почесно,— сказав я.

— Та «їгорій» «їгорієм»... Мені б пенсію хоч би якусь... Будеш у Москві, от і довідайся. Отак, мовляв, і отак. Є такий дід Михайло. Потребус з'ясувати особу... Ти до кого там слід зайди... А то й напиши...

— Напишу, дідусю, неодмінно напишу.

Баба Явдоха принесла старовинний льняний рушник з червоною вишивкою. Подала на простягнутих руках з поважним обличчям, але зразу ж не витримала, розплакалася і обхопила мене за шию.

— А ми всі так звикли... А тепер ось і від серця живцем відривати... Все проводжасмо та проводжасмо... Все їдуть від нас та їдуть.

— Ну, годі тобі, дівко...— насупився дід Михайло.— На дорогу ото ревіти... Їдуть — значить, треба... Не тут тепер Росія, в лісі з ведмедами. Росія ж з лісу вибралася...

Розпрощалися ми, одна тільки Вірочка-плотиця з братусем Дмитриком ув'язалася проводжати мене. Вийшли ми з нею за околицю, за березові ворітця, пройшли горбатим містком...

— Ну, Вірочко, йди, а то ж з Дмитриком важко тобі...

— Ні... Я ще трохи проведу... Ми з ним по горох у поле бігасмо...

Пройшли лугом поміж стіжків, почалися льони на пагорку.

— Іди, йди, Вірочко...

— Ще трішечки... Он до тієї ялинки...

Прейшли синіми льонами, білястими хлібами, мимо ялинки, на котрій гойдалася тетерка, дібралися до каменя на гірці з калюжкою в ум'ятині, з якої напився минулого разу жайворонок. Біля каменя ми попрощалися.

Я пішов і все оглядався на Вірочку, на Дмитрика, на зникле в сірій далині сіре тесове сільце: щось не давало мені піти просто, не оглядаючись.

А Вірочка-плотиця все стояла й стояла серед жита на високому камені, тримаючи Дмитрика на запліччі. В довгому балахонистому платті, в білій косинці яточкою, з тонкими, як очеретини, ногами, здалеку вона ще більше була схожа на маленьку жінку.

І раптом я почув її далекий тонкий голосок:

— Дядю Же-ню-ю! Дядю Же-ню-ю-ю! Дивися-а!

Я обернувся.

Над лісом показалися два великі, темні, чітко окреслені птахи. Вони беззвучно махали широкими крилами, час від часу гортанно перегукувались, і голос їхній, протяжливий і сумний, здавалося, заповнював собою все небо й усю землю, проникав у найглухіші лісові хащі і в найбездонніші глибини озер.

Переклав Іван ЩЕРБИНА

АНДРІЙ ПЛАТОНОВ

*У прекрасному
й несамовитому світі*

1

У Толубєєвському депо за найкращого паровозного машиніста вважали Олександра Васильовича Мальцева.

Йому було років тридцять, але він уже мав кваліфікацію машиніста першого класу й давно водив швидкі поїзди. Коли в наше депо прибув перший потужний пасажирський паровоз серії ІС, то на цю машину призначили працювати Мальцева, і це було розумно й слушно. Помічником у Мальцева працював літній чоловік з деповських слюсарів на ймення Федір Петрович Драбанов, але він незабаром склав іспит на машиніста й пішов працювати на іншу машину, а я на місце Драбанова був призначе-

ний помічником у бригаду Мальцева; до того я також працював помічником механіка, але тільки на старій малопотужній машині.

Я був задоволений своїм призначенням. Машина ІС, єдина тоді на нашій тяговій ділянці, самим тільки своїм виглядом викликала в мене піднесення: я міг довго дивитися на неї, і особлива розчулена радість пробуджувалася в мені, така ж прекрасна, як у дитинстві, коли я вперше читав вірші Пушкіна. Крім того, мені хотілося попрацювати в бригаді першорядного механіка, щоб навчитися в нього мистецтву водити важкі швидкісні поїзди.

Олександр Васильович прийняв моє призначення в його бригаду спокійно і байдуже: йому, як видно, було однаково, хто в нього працюватиме помічником.

Перед поїздкою я, як годилося, перевірів усі вузли машини, випробував усі її обслуговуючі й допоміжні механізми й заспокоївся, вважаючи, що машина готова в дорогу. Олександр Васильович бачив мою роботу, він стежив за нею, але після мене своїми руками знову перевірів стан машини, ніби він не довіряв мені.

Так повторювалося й далі, і я вже звик до того, що Олександр Васильович завжди втручався в мої обов'язки, хоч мене й брав мовчазний жаль. Проте, як звичайно, коли ми вже були в дорозі, я забував про свій смуток. Моя увага була прикута до приладів, що стежили за станом паровоза в рухові, до праці лівої машини й колії попереду, одночасно я поглядав на Мальцева. Він вів состав з одважною певністю великого майстра, з зосередженістю натхненного артиста, що ввібрав увесь зовнішній світ у своє внутрішнє переживання і тому мав владу над ним. Очі Олександра Васильовича дивилися вперед, мов порожні, далекі від реальності, але я знав, що він бачив ними всю дорогу попереду і всю природу, що летіла нам назустріч,— навіть горобець, зметений з баластового укусу вітром од машини, що врізувалась у простір, навіть той горобець привертав погляд Мальцева, і він повертав на мить голову за горобцем: що з ним станеться після нас, куди він полетить?

З нашої вини ми ніколи не запізнювалися; навпаки, часто нас затримували на проміжних станціях, котрі ми повинні були проминути з ходу, бо ми йшли з випередженням часу, і нас, затримуючи, знову вводили в графік.

Як звичайно, ми працювали мовчки; лише зрідка Олександр Васильович, не обертаючись у мій бік, стукав

ключем по казані, даючи знати, що мені треба звернути свою увагу на якийсь негаразд у режимі праці машини, або готуючи мене до різкої зміни того режиму,— пильнуй, мовляв. Я завжди розумів без слів указівки свого старшого товариша й працював з цілковитим усердям, проте механік, як і раніше, ставився до мене, так само як і до мастильника-кочегара, відчужено і завжди перевіряв на зупинках прес-маслянки, затяжку болтів у дишельних вузлах, випробовував букси на ведучих осях тощо. Коли я щойно оглянув і змастив якусь робочу третьову частину, то Мальцев услід за мною знову оглядав і змащував, буцім не вважав мою працю за справжню.

— Я, Олександр Васильовичу, цей крейцкопф уже перевіряв,— сказав я йому одного разу, коли він заходився перевіряти цю деталь після мене.

— А я сам хочу,— усміхнувшись, відповів Мальцев, і в усмішці був смуток, що вразив мене.

Пізніше я зрозумів значення його смутку й причину його постійної байдужості до нас. Він відчував свою перевагу перед нами, бо розумів машину точніше, ніж ми, і він не вірив, що я чи хтось інший може перейняти таємницю його таланту, таємницю бачити одночасно й попутного горобця, й сигнал попереду, відчуваючи тієї ж миті колію, весь состав і зусилля машини. Мальцев розумів, звичайно, що в старанні й запопадливості ми навіть можемо його перевершити, але не уявляв, щоб ми сильніше за нього любили паровоз і краще за нього водили поїзди,— краще, гадав він, було неможливо. І Мальцеву тому було сумно з нами; він нудився од свого таланту, як од самотності, не знаючи, як нам висловити це, щоб ми зрозуміли.

І ми, справді, не могли збагнути його вмілості. Я попросив одного разу дозволити мені повести состав самостійно: Олександр Васильович дозволив мені проїхати кілометрів сорок і сім на місце помічника. Я повів состав — і через двадцять кілометрів уже мав чотири хвилини відставання, а виходячи з затяжних підйомів долав із швидкістю не більше тридцяти кілометрів на годину. Після мене машину повів Мальцев; він брав підйоми із швидкістю п'ятдесят кілометрів, і на кривих у нього не кидало машину, як у мене, і він незабаром нагнав згаяний мною час.

Майже рік я працював за помічника у Мальцева, з серпня по липень, і п'ятого липня Мальцев зробив свою останню поїздку як машиніст кур'єрського поїзда...

Ми взяли состав на вісімдесят пасажирських осей, що запізнився до нас у дорозі на чотири години. Диспетчер вийшов до паровоза й спеціально попросив Олександра Васильовича скоротити наскільки можливо запізнення поїзда, звести це запізнення хоч би до трьох годин, інакше йому буде важко видати порожняк на сусідню дорогу. Мальцев пообіцяв йому нагнати час, і ми рушили.

Була восьма година вечора, але літній день іще тривав, і сонце сяяло з урочистою вранішньою силою. Олександр Васильович зажадав від мене тримати весь час тиск пари в казані на пів-атмосфери нижче граничної.

Через півгодини ми вийшли в степ, на спокійний, лагідний профіль. Мальцев довів швидкість ходу до дев'яноста кілометрів і вижче не здавав,— навпаки, на горизонталях і малих схилах доводив швидкість до ста кілометрів. На підйомах я форсував тонку до граничної можливості й примушував кочегара вручну завантажувати шуровку, на допомогу стокерній машині, бо пара в мене сідала.

Мальцев гнав машину вперед, одвівши регулятор на всю дугу і віддавши реверс на повну відсічку. Ми тепер ішли назустріч великій хмарі, що появилася з-за обрію. З нашого боку хмару освітлювало сонце, а зсередини її рвали люті, роздратовані блискавки, і ми бачили, як мечі блискавок вертикально встромлювалися в безмовну далеку землю, і ми шалено мчали до тієї далекої землі, немов поспішали її боронити. Олександра Васильовича, видно, захоплювало це видовище: він далеко висунувся у вікно, дивлячись вперед, і очі його, звиклі до диму, до вогню й простору, блищали зараз од захвату. Він розумів, що праця й потужність нашої машини могла дорівнюватися до сили грози, і, можливо, був гордий від цієї думки.

Незабаром ми помітили курний вихор, що мчав степом нам назустріч. Отже, й грозову хмару буря несла просто на нас. Світ потемнів навкруги нас: суха земля й степовий пісок засвистіли й заскреготали по залізному тілі паровоза, нічого не стало видно, і я пустив турбодинамо для освітлення, і ввімкнув лобовий прожектор попереду паровоза. Нам тепер важко було дихати від гарячого курного вихору, що забивався в кабіну, та ще й подвоєного

в своїй силі зустрічним рухом машини, від топочних газів і ранніх сутінків, що обступили нас. Паровоз, виючи, пробивався вперед у темний задушливий морок — в щілинку світла від лобового прожектора. Швидкість упала до шістдесяти кілометрів; ми працювали й дивилися вперед, мов у сновидінні.

Нараз велика крапля вдарила по вітровому склі і зразу й висохла, вишита жарким вітром. Потім на мить синє світло спалахнуло біля моїх вій і пройшло в мене до самого здригнутого серця, що аж стрепенулося. Я вхопився за крап інжектора, але біль у серці вже відійшов від мене, і я зразу ж подивився у бік Мальцева — він дивився вперед і вів машину, не змінившись на обличчі.

— Що це було? — спитав я кочегара.

— Блискавка, — сказав він. — Хотіла в нас влучити, та трохи схибила.

Мальцев почув наші слова.

— Яка блискавка? — спитав він голосно.

— Щойно була, — промовив кочегар.

— Я не бачив, — сказав Мальцев і знову обернувся обличчям уперед.

— Не бачив? — здивувався кочегар. — Я думав, казан вибухнув, он як засвітило, а він не бачив.

Мені також видалося сумнівним, що то була блискавка.

— А грім де? — спитав я.

— Грім ми проїхали, — пояснив кочегар. — Грім завжди опісля б'є. Поки він ударив, поки повітря розхитав, поки туди-сюди, ми вже геть од нього від'їхали. Пасажири, може, чули — вони позаду.

Далі ми ввійшли у зливу, але незабаром минули її і виїхали в затихлий, темний степ, над яким нерухомо висіли сумирні, обезсилілі хмари.

Потемніло зовсім, і настала спокійна ніч. Ми чули запах сирої землі, пахощі трав і пашні, наповних дощем і грозою, і мчалися вперед, нагоняючи час.

Я помітив, що Мальцев став гірше вести машину — на вигинах нас закидало, швидкість то сягала ста з лишком кілометрів, то знижувалась до сорока. Я подумав, що Олександр Васильович, мабуть, дуже стомився, й тому нічого не сказав йому, хоч мені було дуже важко тримати в найкращому режимі роботу топки й казана за такої поведінки механіка. А проте через півгодини ми повинні зупинитися, щоб набрати води, і там, на зупинці, Олександр Васильович попоїсть і трохи відпочине. Ми вже

нагнали сорок хвилин, а до кінця нашої тягової дільниці ми наженемо ще не менше години.

Все ж таки мене стурбувала втома Мальцева, і я став сам уважно дивитися вперед — на колію й на сигнали. З мого боку, над лівою машиною, горіла підвішена електрична лампа, освітлюючи маховий, дишельний механізм. Я добре бачив напружену впевнену роботу лівої машини, але потім лампа над нею почала згасати й давала світло бідно, як одна свічка. Я оглянувся в кабінку. Там також усі лампи горіли тепер на чверть напруги, ледве освітлюючи прилади. Дивно, що Олександр Васильович не постукав мені ключем у той момент, щоб звернути мою увагу на такий непорядок. Зрозуміло було, що турбодинамо не давала розрахункових обертів і напруга впала. Я став регулювати турбодинамо через паропровід і довго морочився з цим пристроєм, але напруга не підіймалася.

В цей час туманна червоно осяяна хмарка пройшла по циферблатах приладів і стелі кабіни. Я виглянув назовні.

Попереду в темряві — близько чи далеко, не можна було зрозуміти — червона смуга світла хиталася поперек нашої колії. Я не розумів, що то було, але я догадався, що треба робити.

— Олександр Васильовичу! — гукнув я і дав три гудки зупинки.

Пролунали вибухи петард під бандажами наших коліс. Я кинувся до Мальцева, він обернув до мене своє обличчя й подивився на мене порожніми спокійними очима. Стрілка на циферблаті тахометра показувала швидкість шістдесят кілометрів.

— Мальцев! — закричав я. — Ми петарди душимо! — І простяг руки до управління.

— Геть! — вигукнув Мальцев, і очі його засяяли, відбиваючи світло лампи над тахометром.

Він миттю дав екстрене гальмування і перевів реверс назад.

Мене притисло до казана, я чув, як вили бандажі коліс, стружачи рейки.

— Мальцев! — сказав я. — Треба крани циліндрів повідкривати, машину поламаємо.

— Не треба! Не поламаємо! — відповів Мальцев.

Ми зупинилися. Я накачав інжектором води в казан і виглянув з кабіни. Перед нами, метрів за десять, стояв на нашій лінії паровоз, тендером у наш бік. На тендері стояв чоловік; у руках у нього була довга кочерга,

розпечена на кінці до червоного, нею й махав він, наміряючись зупинити кур'єрський поїзд. Паровоз той був штовхачем товарного состава, що зупинився на перегоні.

Отже, поки я ладнав турбодинамо й не дивився вперед, ми проминули жовтий світлофор, а потім і червоний і, напевне, не один застережливий сигнал колійних обхідників. Але чому ті сигнали не помітив Мальцев?

— Костю! — покликав мене Олександр Васильович.

Я підійшов до нього.

— Костю!.. Що там перед нами?

Я пояснив йому.

— Костю... Далі ти поведеш машину. Я осліп.

На другий день я привів поворотний поїзд на свою станцію і здав паровоз у депо, бо в нього на двох скатах трохи зсунулися бандажі. Доповівши начальникові депо про те, що сталося, я повів Мальцева під руку до місця його проживання; сам Мальцев був тяжко пригнічений і не пішов до начальника депо.

Ми ще не дійшли до того будинку на зарослій травною вулиці, в якому жив Мальцев, як він попросив мене залишити його самого.

— Не можна, — відповів я. — Ви, Олександрє Васильовичу, сліпий чоловік.

Він подивився на мене ясними, тямущими очима.

— Тепер я бачу, йди додому... Я бачу все: он дружина вийшла зустріти мене.

Біля воріт будинку, в якому жив Мальцев, справді стояла, чекаючи, жінка, дружина Олександра Васильовича, її чорні коси блищали на сонці.

— А вона запнута чи ні? — спитав я.

— Ні, — відповів Мальцев. — Хто сліпий — ти чи я?

— Ну, якщо бачиш, то дивись, — промовив я й одійшов од Мальцева.

3

Мальцева віддали під суд, і почалося слідство. Мене викликав слідчий і спитав, якої я думки про те, що сталося з кур'єрським поїздом. Я відповів так, як думав, — що Мальцев не винен.

— Він осліп од близького розряду, від удару блискавки, — сказав я слідчому. — Він був контужений, і нерви, що керують зором, були в нього пошкоджені... Я не знаю, як це треба сказати точно.

— Я вас розумію, — промовив слідчий, — ви говорите

точно. Це все можливе, але недостовірне. Сам же Мальцев показав, що він блискавки не бачив.

— А я її бачив, і мастильник її також бачив.

— Виходить, блискавка вдарила ближче до вас, аніж до Мальцева,— міркував слідчий.— Чому ж ви й мастильник не конгужені, не осліпли, а машиніст Мальцев дістав контузію зорових нервів і осліп? Як ви гадаєте?

Я спантеличився, а потім замислився.

— Блискавки Мальцев побачити не міг,— сказав я.

Слідчий здивовано слухав мене.

— Він побачити її не міг. Він осліп миттю — від удару електромагнітної хвилі, котра йде поперед світла блискавки. Світло блискавки є наслідок розряду, а не причина блискавки. Мальцев був уже сліпий, коли блискавка завітлася, а сліпий не міг побачити світла.

— Цікаво! — усміхнувся слідчий.— Я б припинив справу Мальцева, коли б він і зараз був сліпий. Але ви ж знаєте, він бачить так само, як і ми з вами.

— Бачить,— підтвердив я.

— А чи був він сліпий,— вів далі слідчий,— коли з величезною швидкістю вів кур'єрський поїзд у хвіст товарному поїздові?

— Був,— підтвердив я.

Слідчий уважно подивився на мене.

— Чому ж він не передав управління паровозом вам або, принаймні, не звелів вам зупинити состав?

— Не знаю,— сказав я.

— От бачите,— говорив слідчий.— Дорослий, свідомий чоловік управляє паровозом кур'єрського поїзда, везе на певну загибель сотні людей, випадково уникає катастрофи, а потім виправдовується тим, що він був сліпий. Що це таке?

— Але ж він і сам загинув би! — кажу я.

— Мабуть. Однак мене більше цікавить життя сотень людей, аніж життя однієї людини. Може, в нього були свої причини загинути.

— Не було,— сказав я.

Слідчий збайдужів; він уже занудився від мене, як від дурня.

— Ви все знаєте, крім головного,— повільно розмірковуючи, сказав він.— Ви можете йти.

Від слідчого я пішов на квартиру Мальцева.

— Олександрє Васильовичу,— спитав я його,— а чому ви не покликали мене на допомогу, коли осліпли?

— А я бачив,— одказав він.— Нащо ти мені потрібен був?

— Що ви бачили?

— Все: колію, сигнали, пшеницю в степу, роботу правої машини — я все бачив...

Я отетерів.

— А як же так у вас вийшло? Ви проминули всі попередження, ви йшли просто в хвіст другому составі...

Колишній механік першого класу сумовито замислився й тихо відповів мені, як самому собі:

— Я звик бачити світло, і я гадав, що бачу його, а я бачив його тоді тільки в своїй голові, в уяві. Насправді я був сліпий, але я того не знав... Я й у петарди не повірив, хоч і почув їх: я подумав, що мені причулося. А коли ти дав гудки зупинки й закричав мені, я бачив попереду зелений сигнал. Я зразу не догадався.

Тепер я зрозумів Мальцева, але не знав, чому він не скаже про це слідчому,— про те, що, після того, як він осліп, він ще довго бачив світ у своїй уяві і вірив у його дійсність. І я спитав про це Олександра Васильовича.

— А я йому говорив,— відповів Мальцев.

— А він що?

— «То, каже, ваша уява була; може, ви й зараз уявляєте щось, я не знаю. Мені, каже, треба встановити факти, а не вашу уяву чи помисливість. Ваша уява — була вона чи ні — я перевірити не можу, вона була тільки у вас у голові, це ваші слова, а катастрофа, що мало не сталася,— це дійсність».

— Він каже правду,— промовив я.

— Правду, я сам знаю,— погодився машиніст.— І я також правду кажу: я не винен. Що ж тепер буде? Я не знав, що відповісти йому.

4

Мальцева посадили в тюрму. Я, як і до того, їздив помічником, та тільки вже з іншим машиністом — із старим, обережним, він гальмував состав ще за кілометр до жовтого світлофора, а коли ми під'їжджали до нього, то сигнал перероблювався на зелений, і старий знову починав волочити состав уперед. То була не робота — я скупчав за Мальцевим.

Зимою я був в обласному місті і провідав свого брата студента, який жив у студентському гуртожитку. Брат сказав мені в розмові, що в них в університеті є в фізич-

ній лабораторії установка Тесла для одержання штучної блискавки. Мені спав на думку якийсь здогад, ще не ясний для мене самого.

Повернувшись додому, я обдумав своє припущення щодо установки Тесла й вирішив, що моя думка правильна. Я написав листа слідчому, що свого часу вів справу Мальцева, з проханням випробувати ув'язненого Мальцева наскільки він вразливий на дію електричних розрядів. В разі коли буде доведена надмірна вразливість психіки Мальцева або його зорових органів на дію близьких раптових електричних розрядів, то справу Мальцева треба переглянути. Я вказав слідчому, де є установка Тесла і як треба зробити дослід над людиною.

Слідчий довго не відповідав мені, а потім повідомив, що обласний прокурор погодився провести запропоновану мною експертизу в університетській фізичній лабораторії.

Через кілька днів слідчий викликав мене повісткою. Я прийшов до нього схвилюваний, задалегідь вневнений у щасливому розв'язанні справи Мальцева.

Слідчий привітався зі мною, але довго мовчав, повільно читаючи якийсь папір сумними очима; я втрачав надію.

— Ви підвели свого друга,— сказав згодом слідчий.

— А що? Вирок залишається попередній?

— Ні, ми звільнили Мальцева. Наказ уже дано,— можливо, Мальцев уже дома.

— Дякую вам.— Я звівся на ноги перед слідчим.

— А ми вам дякувати не будемо. Ви дали погану раду: Мальцев знову сліпий...

Я стомлено сів на стілець, вміть у мені згоріла душа, і мені захотілося пити.

— Експерти без попередження, в темряві, провели Мальцева під установкою Тесла,— говорив мені слідчий.— Увімкнуто було струм, різнула блискавка, і почувся різкий удар. Мальцев пройшов спокійно, але тепер він знову не бачить світу — це встановлено об'єктивним способом, судово-медичною експертизою.

Слідчий попив води й додав:

— Зараз він знову бачить світ тільки в своїй уяві. Ви його товариш, допоможіть йому.

— Може, йому знову повернеться зір,— висловив я надію,— як було тоді, після паровоза...

Слідчий подумав.

— Навряд. Тоді була перша травма, тепер друга. Рана завдана по пораненому місці.

І, не стримуючись більше, слідчий встав і схвилюваний заходив по кімнаті.

— Це я винен... Нащо я послухав вас і, як дурень, наполіг на експертизі! Я ризикував чоловіком, а він не витримав цього.

— Ви не винні, ви нічим не ризикували,— втішав я слідчого.— Що краще — вільна сліпа людина чи зряча, але без вини ув'язнена?

— Я не знав, що мені доведеться довести невинність людини ціною її нещастя,— сказав слідчий.— Це занадто дорога ціна.

— Ви слідчий,— пояснив я йому,— ви мусите знати про людину все,— і навіть те, чого вона сама про себе не знає.

— Я вас розумію, ваша правда,— тихо промовив слідчий.

— Ви не хвилюйтеся, товаришу слідчий. Тут діяли внутрішні факти людини, а ви їх шукали тільки зовні. Проте ви зуміли зрозуміти свою ваду і вчинили з Мальцевим як людина благородна. Я вас поважаю.

— Я вас також,— признався слідчий.— Знаєте, з вас міг би вийти помічник слідчого.

— Дякую, але я зайнятий, я помічник машиніста на кур'єрському паровозі.

Я пішов. Я не був другом Мальцева, і він до мене завжди ставився без уваги й турботи. Але я хотів захистити його від горя неволі, я став жорстоким проти фатальних сил, що випадково й байдуже знищують людину; я відчув таємний невловний розрахунок цих сил у тому, що вони губили саме Мальцева, а, скажімо, не мене. Я розумів, що в природі не існує такого розрахунку в нашому людському, математичному значенні, але я бачив, що є факти, які доводять існування для людського життя згубних обставин, і ці згубні сили розтощують обраних, піднесених людей. Я вирішив не поступатися, бо відчував у собі щось таке, чого не могло бути у зовнішніх силах природи і в нашій долі, я відчував у собі особливість людини. І мене охопила лють, і я вирішив учинити опір, сам ще не знаючи, як це треба зробити.

5

Наступного літа я склав іспит на звання машиніста і став їздити самотійно на паровозі серії СУ, працюючи на пасажирському місцевому сполученні. І майже за-

вжди, коли я подавав паровоз під состав, що стояв коло станційної платформи, я бачив Мальцева, — він сидів на фарбованій лавці. Спершись рукою на ціпок, поставлений між коліньми, він повертав у бік паровоза своє пристрасне, чуйне обличчя із спорожнілими, сліпими очима, й пожадливо дихав запахом гару й мастила, й уважно слухав ритмічну працю пароповітряного смоку. Втішити його мені не було чим, і я від'їжджав, а він залишався.

Минало літо, я працював на паровозі й часто бачив Олександра Васильовича — не лише на вокзальній платформі, а зустрічав його й на вулиці, коли він поволі йшов, обмацуючи дорогу ціпком. Він змарнів і постарішав останнім часом; жив він у достатку — йому визначили пенсію, дружина його працювала, дітей у них не було, але журба, лиха доля сушили Олександра Васильовича, й тіло його худло від невтішного горя. Я з ним іноді розмовляв, але бачив, що йому нудно було розмовляти про пусте й задовольнятися моїм люб'язним утішанням, що й сліпий, мовляв, також цілком повноправна й повноцінна людина.

— Геть! — прогонив він, вислухавши мої доброзичливі слова.

Але я також був сердитий чоловік, і коли, за звичкою, він одного разу звелів мені йти геть, я сказав йому:

— Завтра о десятій тридцять я поведу состав. Якщо сидітимеш сумирно, я візьму тебе в машину.

Мальцев погодився:

— Гаразд. Я буду сумирний. Дай мені там у руки щось, дай реверс подержати: я його крутити не буду.

— Крутити його ти не будеш! — підтвердив я. — Якщо покрутиш, я дам тобі в руки гарячого вугілля, і більше ніколи не візьму тебе на паровоз.

Сліпий промовчав; він так хотів знову побути на паровозі, що упокорився переді мною.

На другий день я запросив його з фарбованої лавки на паровоз і зійшов до нього назустріч, щоб допомогти йому піднятися в кабіну.

Коли ми рушили вперед, я посадив Олександра Васильовича на своє місце машиніста, поклав одну його руку на реверс, а другу на гальмівний автомат і поверх його рук поклав свої руки. Я водив своїми руками так, як треба було, і його руки також працювали. Мальцев сидів мовчки й слухав мене, тішачись рухом машини, вітром в обличчя і працею. Він зосередився, забув своє горе сліпця,

й лагідна радість осяяла змарніле обличчя цього чоловіка, для якого відчуття машини було раюванням.

Назад ми їхали так само: Мальцев сидів на місці механіка, а я стояв, схилившись біля нього, і тримав свої руки на його руках. Мальцев уже пристосувався працювати так, що мені було досить легкого натиску на його руку — і він з точністю відчував мою вимогу. Колишній, досконалий майстер машини прагнув подолати в собі ваду зору й відчувати світ іншими засобами, щоб працювати й виправдати своє життя.

На спокійних дільницях я зовсім одходив од Мальцева й дивився вперед з боку помічника.

Ми вже були на підході до Толубєва; наш черговий рейс закінчувався без пригод, і йшли ми вчасно. Але на останньому перегоні нам світив назустріч жовтий світлофор. Я не став передчасно скорочувати хід і йшов на світлофор з одкритою парою. Мальцев сидів спокійно, тримаючи ліву руку на реверсі; я дивився на свого вчителя з таємним сподіванням...

— Закрий пару! — сказав мені Мальцев.

Я промовчав, од хвилювання в мене калатало серце.

Тоді Мальцев устав з місця, простяг руку до регулятора й закрити пару.

— Я бачу жовте світло, — сказав він і повів руків'я гальма на себе.

— А може, ти знову тільки уявляєш, що бачиш світло? — сказав я Мальцеву.

Він повернув до мене своє обличчя й заплакав. Я підійшов до нього й у відповідь поцілував його.

— Веди машину до кінця, Олександрє Васильовичу: ти бачиш тепер увесь світ!

Він довів машину до Тулубєва без моєї допомоги. Після роботи я пішов разом з Мальцевим до нього на квартиру, і ми разом з ним просиділи цілий вечір і цілу ніч.

Я боявся залишити його самого, як рідного сина, без захисту проти дій несподіваних і ворожих сил нашого прекрасного й несамого світу.

Переклав Микита ШУМИЛО

*Парасковія
Максимівна*

Приїхав я в один район Краснодарського краї із завданням редакції написати нарис про колгоспних дослідників. Мені назвали в райкомі колгосп «Червоні зорі», де дослідною ділянкою і хатою-лабораторією завідувала Парасковія Максимівна Бондаренко. Туди я й подався.

Голова колгоспу, розповідаючи про Бондаренко, хвалив її, але якось м'явся, відводив очі вбік, помітно було — не щиро хвалив.

— По врожайності ніхто в районі її не випередив, це справді так. Сімдесят центнерів кукурудзи взяла. За рицину крайову премію дістала. Ми їй корову дали, в будинок відпочинку послали минулого року.

— Отже, добре працює?

— Авжеж. От тільки... Ви були в бригаді, говорили з народом?

— А що?

— Не люблять її дехто з колгоспників. Самі не можемо зрозуміти — чому.

Тут же, в кабінеті голови, сидів партторг колгоспу.

— Це правильно, — підтвердив він. — Працює вона інтенсивно, та з людьми ладнати не вміє.

— Зазналася?

— Та ні, начебто й не зазналася. Просто завелися там чвари! Такі перетурбації в бригаді — не встигаємо мирити їх! Є дуже агресивно настроєні проти неї. Почнеш говорити їм про її досягнення — слухати не хочуть. Затуляють вуха і йдуть собі.

Я теж «затулив» вуха і пішов.

...Бондаренко — літня жінка, років сорок їй, удова, худорлява, смугла й чорноволоса, дуже схожа на циганку. Живе вона сама — дочка вчиться в місті, у медичному інституті, сина торік призвали до Червоної Армії. Незважаючи на те, що Парасковія Максимівна цілі дні буває в степу і рідко дома, в хаті у неї затишно й чисто прибрано. Хата — стара, селянська, на дві половини, з величезною піччю в простінку, з маленькими підсліпуватими вікнами, але з хорошою обстановкою. Посеред передньої кімнати стоїть круглий стіл, накритий білою скатертю, до столу приставлено чотири стільці. Над столом низько спущена електрична лампочка під зеленим скляним абажуром. У кутку етажерка з книжками. Над ліжком килим. Біля другої стіни м'який диван. Лежанка печі, щоб не спотворювала кімнати, зашнута мереживною занавіскою. Такі самі занавіски й на вікнах. На підлозі домоткані доріжки. Сама Бондаренко одягається чисто й зі смаком. Коли я прийшов до неї, вона збиралася кудись іти. Одягнена була в темно-синій шерстяний костюм, пошитий у хорошого кравця. Увечері я бачив її в клубі у циганській шовковій шалі, яскравій, квітчастій, з довгими торочками до землі.

Мене в бесіді з Бондаренко передусім, звичайно, цікавили причини «перетурбацій» і «агресій» — висловлюючись пишномовним партторговим стилем. Вона теж з цього почала:

— От про нас уже чимало писали. В районній газеті кожного дня: «Перемоги стахановки-дослідниці Бонда-

ренко», «Парасковія Максимівна їде на курорт», «Колгосп преміює кращих стахановців» і все отаке... Хвалили нас досить і навіть занадто. Не так воно гладко все буває, як може кому здатися. А ви краще напишіть про нас з другого боку.

— Як це з другого?

— Про наші труднощі. Яка боротьба в нас точиться. Це правильно голова каже — не люблять...

І почала розповідати.

Розповідь її, схвильовану, що переривалася навіть слізьми, я їй переказую тут.

— Говорите: не можуть зрозуміти, чому так ставляться до мене? Якби хотіли зрозуміти — зрозуміли б!.. Що тут особливо придумувати? Звісно, нема за що мене любити. Я ж таки, справді, залила декому за шкіру сала. Без цього в нашій роботі не обійдешся.

Ось — далеко не ходити — навесні було діло. Сіяли ми ячмінь. Тракторист Петька Сорокін чи не виспався й дрімав, чи нема в нього здібностей, бачу — нікуди не годиться сівба. Не те щоб огріхи кидав, а кривуляв. Я кажу йому: «Так, Петре, діло не піде. Зупини машину, не дозволяю сіяти». Він закомизився: «І завжди ти, тітко Паранько, прискіпуєшся. Ну й скандальна ж ти баба! Навіщо тобі здалася тут прямолінійність? Щоб подивитися було красиво? Що це — просапні, культиватори тут пускати?» Я кажу: «Дурень ти! Хіба прямолінійність для краси потрібна? Треба кожне сім'ячко так покласти в ґрунт, щоб одне одному не заважало, а ти кривуляєш: де здвоїш рядки — там густо, а де розведеш — там пусто». Він не слухається, сіє. Я до їхнього бригадира: «Давай іншого тракториста». Той знизав плечима: «Не можу. Нема іншого, всі в розгоні». Що робити? До правління? До МТС? Це поки доб'єшся толку, то й ячмінь увесь посіють. Треба, значить, самим заходів уживати. Забігла наперед трактора, розкинула руки, кричу: «Стій, бо все одно з цього місця не зійду, хоч дави мене машиною!» Зупинив Петька трактора, лається, а дівчата мої підійшли ззаду, взяли його за руки-ноги, як пана, зняли з сидіння, винесли на межу й посадовили в бур'ян. «Гуляй тут, — кажуть йому, — охолонь трошки, а до машини не лізь, не пустимо». Бригадир бачить таку пригоду, робити нічого, сам сіє на трактора, посіяв ячмінь — п'ятнадцять гектарів. Посіяв, справді, й слова не скажеш — мов шнуром відбив кожен рядок, чого нам і хотілося.

Ось вам один випадок. А їх багато буває. Я прямо скажу: якщо нам не поводитися отаким манером, то тут тобі наброблять ділов!

У мене раз хотіли були відібрати ділянку, що її ми три роки вдобрювали, передати другій бригаді. Я — в район. Там говорять: «Ну що ж такого, добра земля й другій бригаді потрібна». Я — листа в край. Нема відповіді. Я тоді — на пошту. «Викликайте,— кажу,— по прямому проводу Москву, Михайла Івановича Калініна». Наші злякалися: «Кинь, Парасковіє Максимівно, владнаємо якось». — «Та не якось,— кажу,— а віддайте нам ту землю, до якої ми стільки праці доклали!» Ну, нікуди їм дітися — віддали...

Я знаю, як мене тут розмальовують: «Чорт,— кажуть,— у спідниці, а не баба». Ну що ж, гаразд, нехай так. Не це ображає. Прикро, що торочать таке, чого й зроду не було. Тут, коли вам розповісти все... Говорили про мене: «Вона своїх бабів, котрі з нею на дослідній ділянці працюють, геть украй затягала, забороняє їм за цілий день сісти відпочити, їй би тільки канчука в руки — мов той жандарм!» А дівчата мої сміються: «Яка цеволя примусила б нас з нею працювати? Та сама ж вона де — не з нами? Що ж, вона хіба багатир який?» Говорили, що обліковець нам за могоричі виробіток приписує, що за гарні очі премії одержую. Всього не перелічип. Ляпають від злості, кому що на думку спаде...

А за що зляться? Як вам сказати... Ось я навела вам приклад, то це ще не все. Є такі люди, що начебто нічого у нас з ними поганого й не було — ні за землю не гризлися, ні по роботі сутічок не траплялось — а от теж не подобаємося ми їм.

Почну я прямо з нашого голови Василя Федоровича. Звісно, зайвого тут говорити не доводиться, щоб там утиск якийсь від нього був чи ще щось — цього нема. Людина він грамотна, читає постанови, знає, що́ буває тим керівникам, які палиці в колеса стахановцям уставляють. Мовби навіть іде назустріч — премії дає, до президії завжди висуває, і все таке. Але тільки якось воно в нього виходить не від щирого серця. Як кажуть, не по любові, а з розрахунку.

Ми ж, стахановці, народ неспокійний — самі завжди в турботах, у метушні та й іншим не даємо спокою. А він, Василь Федорович, не дуже повороткий і страшенно любить досягненнями хвалитись. На кожних зборах: «Пам'я-

тасте,— каже,— які були у нас бур'яни в тридцять другого році? Вищі за вершника! Що тоді розподілили ми по трудовнях? Крихти. А тепер — шість кілограмів! Чого нам ще треба?» І все отак. Виходить: приїхали до краю, далі рухатися нікуди, випрягайте, хлопці, коней та й лягайте спочивать. Я йому на це відповідаю: «Як у тебе, Василю Федоровичу, шия не заболить назад оглядатися? Нудно вже це слухати — про тридцять другий рік! Не по шість кілограмів — більше дали б, якби всі однаково боролися за врожайність». Знов-таки він і цього не заперечує. «Це правильно»,— каже. Плескає в долоні, а в самого обличчя не дуже радісне. Бачу я його наскрізь. Йому ці мої слова просто, як серпом по душі. Не даємо чоловікові на лаврах поспати. І от так у нас виходить: голова — очолює весь колгосп, старший керівник наш, а коли не ладнається щонебудь у роботі, виникнуть сумніви, станеш духом занепадати,— то неохота і йти до нього. Поспівчуває, скаже: «Це правильно». Ну й усе...

А з бригадиром що в нас вийшло? Був у нас старий бригадир, Онисим Петрович Божков. Від самого початку колективізації працював, з двадцять дев'ятого року. Пропонували вже на загальних зборах: нараховувати йому додатково за вислугу років по двадцять п'ять соток з трудовня. А ми, стахановці, запропонували інше: нараховувати, якщо треба, й п'ятдесят соток, може, і подячну грамоту йому видати, але з бригадирства зняти.

За що ми на нього так? Та просто бачимо — застарів наш Петрович не стільки віком, скільки ділами своїми, став уже нам, немов гиля на ногах. Були тут зимою курси підвищення кваліфікації — жодного дня не ходив. «Я,— каже,— й так кваліфікований уздовж і впоперек. Можу вам без хати-лабораторії аналіз зробити кожному гектарові й кожній грудці на гектарі, бо я об них за десять років мільйон разів удень і вночі спотикався». Посилали його в Краснодар навчатися — втік. Приїхав туди, зайшов у гуртожиток до курсантів, спитав у них про розклад занять, ті розказали: одинадцять предметів — російська мова, математика, хімія, ботаніка та ще ціла купа. «Одинадцять предметів! Хіміка, ботаніка! То це ж, — каже,— треба конячу голову мати, щоб усе туди влізло!» Прямісінько назад на вокзал, почекав вечірнього поїзда — і додому!

Отакій він, Божков. Хазяїн він, правду кажучи, непоганий був, дбайливий, днював і ночував у бригаді, та

який толк, коли не хоче людина далі свого носа дивитися? Стали ми по-новому рільництво налагоджувати, почали як слід за агротехніку братися й отут уже бачимо — нема в нас бригадира.

Якось кажу йому: «Ми, Онисиме Петровичу, заборонусмо для досліду гектарів зо три ячменю. Бачив, яка на ньому кірка? Спробуємо, що вийде». Він злякався. «Що це ти, Паранько, очманіла? Зроду такого не чув, щоб яріві навесні боронували». — «А я, — кажу, — чула. І читала». Заборонували, по два центнери додатку одержали. Другого разу — розсіваємо ми калійну сіль по озимій пшениці, а він подивився, та й каже: «Годі вже тобі, Паранько, зілля своє сипати. Тут земля й так жирна, не вистоїть пшениця, поляже». Дівчата почали сміятись, він не розуміє — чого. «Іди, — кажу, — Онисиме Петровичу, спати, не страмися тут». Він: «Чого, чого ти, Паранько?» — «Та, — кажу, — як же ти цього не знаєш? Калійну сіль якраз для цього і вживають, щоб зміцнити стебло».

Пішов він, ми обговорюємо поміж себе: кепська справа! Нам-то від нього, звісно, шкоди ніякої, ми самі знаємо, чого й скільки сипати, але ж у нього в бригаді ще скільки народу. Що він там торочить їм? І почали домагатися від правління, щоб зняли його. «Не хочемо такого допотопного, — кажемо! — Був час, може, й був він хорошим бригадиром, а тепер уже не годиться в керівники». Довго вони міркували: шкода, десять років працював чоловік. Ну, зняли все-таки, замінили іншим. Члена партії призначили, грамотного, тямущого. От вам, значить, ще незадоволені: сам Божков, жінка його, брат, сват, друзі, приятелі — всі чортом дивляться...

Може, хтось думає так: ось ми одержали на дослідній ділянці великий урожай, показали наочно, кожному тепер ясно, і старому й малому, по-стародавньому працюватимеш — і врожай по-стародавньому збереш — п'ятдесят пудів, такий же й трудовень буде мізерний, а застосуєш науку — двісті, триста пудів візьмеш; загалом показали доріжку, і всі одразу так і кинулися за нами цією доріжкою? Еге! Коли б та якби...

Адже це не так просто — триста пудів узяти. Яких ми вживали заходів? Перше й основне — розрахунок насіння. Пшеницю зважували, обчислювали, скільки в кілограмі зернини, а потім уже норму висіву встановлювали. Сіяли тільки перехресно, звужували сошники, збільшували норму вдвічі, так що Петрович наш аж за голову брався:

«Заріжете ви мене! Судитимуть через вас! Де це бачили — двадцять пудів насіння вгатити на гектар? Пропаде пшениця й колосу не викине». А ми так розраховували: навіщо нам міжряддя на п'ятнадцять сантиметрів? Скільки землі гуляє! Адже там напевно ще по одному рядку покласти можна, і не буде густо, бо рівномірно розподілимо насіння по всій площі. Потім, звичайно, добрива — гній, суперфосфат. Підживлювали курячим послідом і гноївкою. Курячого посліду збрали цього року тридцять тонн. По дворах ходили, на пташнику поспішили захопити, до радгоспу їздили — є тут у нас недалеко птахорадгосп. Щоб обліковець нам за могоричі трудодні приписував, то брехня, а в радгосп, справді, сама возила пташникові двічі по півлітра, щоб увесь послід нашому колгоспові заброніював. А удобрювали теж не абияк, а питали ґрунт: чого йому не вистачає, чого йому хочеться — жирного, кислого, солоного? Аналіз брали на кожній ділянці, а потім уже визначали, чого сипати й по скільки, щоб і не виснажити рослину й не перегодувати на один бік. Морочки багато! Колосові — і озимі, і ярові — боронували весною, подекуди навіть двічі. На просапних, де були лисини, підсаджували руками. Рицину обрізували всю. Ну, й, само собою, якість роботи!

Десять жінок зі мною на дослідних ділянках працюють. Ще де та зоря, а мої баби вже корів доять, наче всі в одну хвилину прокидаються. Доходжу до Кузьменчиного двору — Катря коло воріт стоїть, сапка на плечі, як солдат на варті. Поряд з нею Настуся Рябухіна живе. Та, чути, біля колодязя хлюпається — вмивається. «Готова, Настусю? Ходім?» — «Ходім!» Бувало, часто прийдемо на поле й сидимо, чекаємо, доки розвидниться, — не видно сапати. Поки інші поприходять, у нас уже по два-три рядки пройдено.

Та найголовніше — мозком треба крутити. Я спершу думала: може, тому на стахановців незадоволені, що коли встигати всім за нами, то роботи зайвої багато додається? Адже цього ніколи раніше тут не знали: гній вивозити, гноївку збирати. А потім бачу — ні, тут інше. Роботи тепер уже не бояться. Ні! Працюють усі набагато краще, ніж, скажімо, років три-чотири тому. Узнали ціну трудодневі. Буває навпаки, коли не вистачає всім роботи, ранньої весни чи після збирання врожаю, б'ються за кожний наряд. Якби тільки сапати, боронувати, косити, то додай кожній бригаді ще по стільки ж землі — залюбки взяли б,

а то вчитися треба, до школи ходити до старості літ, забивати собі голову різною яровизацією, гібридизацією. Таким це страшним декому здається, що не потрібні йому й двадцять кілограмів, аби тільки дали йому спокій. Хіба мало — шість кілограмів? Триста трудоднів заробиш — майже дві тонни хліба одержиш. Коли це було, щоб у мужика-середняка, не кажучи вже про бідноту, стільки хліба, за винятком усіх витрат, залишалося?

Бачите, як звикли люди? Та хіба гірше нам, коли б ми більше хліба одержали? Продали б більше державі, в колгоспі що-небудь помітне збудували. Ох, ця звичка проклята! Скільки разів я говорила: «Ось, — кажу, — дід Петро наш звик усе життя на лікті спати, — пасе отару сам, без помічників, день і ніч насторожі, ляже, упрє лікоть у землю, покладе голову на долоню, щоб видно було овець, куди підуть, і дримає. У нього, — кажу, — в діда, тільки й заробітку було — по глечичку кислого молока та по хлібині з двору. Скїдає їх у купу на горіщі, позасихають хлібини, як камінь, — зимою рубають їх сокирою, розмочують у воді і їдять. То невже дід відмовиться, щоб хоч наприкінці життя сини на власній легковій машині в гості до кума його повезли, і щоб сидів він в автомобілі, як нарком іноземних справ, — у шубі на лисячому хутрі, в каракулевій шапці й у лайкових рукавичках».

Колгоспники сміються: «Ого! Це ти, Паранько, далеко сягнула! Нескоро це буде». — «Чому, — кажу, нескоро? Все в наших руках. Можна і надовго розтягти, можна й скоротити, — як узятись. Захотіти тільки треба дуже, так захотіти, щоб усією душею рвався ти вперед. І треба, щоб керівники наші не про тридцять другий рік тлумачили тут нам, а про сорок другий...»

Я вам не доказала про Божкова, як його знімали. Агротехніка — то одна справа, а довелося нам ще й в іншій справі його осоромити.

Перевіряли ми перед Першотравнем соцдоговори і пішли комісією по хатах подивитись: чи готуються господині до свята, чи мажуть, білять? Знайшли й до Божкова: як там наш кваліфікований бригадир живе? У нього хата велика, колись була куркульська, а в хаті хоч конем грай — порожньо, голо: стіл на трьох ніжках, куш зерна скрізь понасипано, в кутку замість ліжка тапчан, збитий з дощок, на тапчані дружина лежить з дитиною — вчора тільки породила. Брудно, мишами смердить. Жалюгідна картина!..

Питаємо його: «А де ж твоє нове ліжко?» (Він незадово-го перед тим купив у сільмазі нікельоване ліжко з сіткою). «Забрав,— каже,— на горище, щоб не займало тут дарма місця. Стоїть, мов той комбайн, посеред хати». — «Що,— кажу,— не сподобалося?» — «Ба пі, ліжко гарне, та його ж і прибрати треба. Чого ж його так, голе, ставити». — «Хіба,— кажу,— у вас і постелі нема?» — «Та так-таки й нема. Оя на тапчані всяке лахміття — не покла-деш же його на нове ліжко. І ковдри нема». — «Купити,— кажу,— треба. Хліба ж у тебе скільки! Либонь ще й то-рішній затримався. Чого це ти так, Онисиме Петровичу, призибуєш?» Він посміхався: «Та гаразд уже, знайшли про що турбуватись. Не вхопить дідько й на тапчані. Наші кістки звичні до твердого. Не перший рік». — «Звичні? Ну, спить на тапчані. Можна просто й на пшениці. Кинув он кожуха на купу й лягай. А ліж-ко,— кажу,— обмотай гарненько рогожкою, щоб нікель не потерся, воно й через двадцять років буде, як нове».

Сміється він, за жарт сприймає, а мене зло бере. «А чому,— питаю,— дружина дома родила? Чому не одвіз у родильний будинок?» Під боком, тут же, в станиці! «От,— каже,— причепилася, наче тобі це дивина! Чи дав-но наші жінки узнали той родильний будинок? А в полі не доводилося їм родити?» Ну, ми його там як узяли в роботу! «Дикий,— кажемо,— ти чоловік, Онисиме Пет-ровичу! І кості, й голова в тебе звичні до всього віджило-го, тому й боїться вона хіміки». А потім, на засіданні правління, ми йому й це прирахували. Доводимо гуртом: «Не може така людина бути нашим керівником! Куди він нас поведе?» Жінки після патякали: «Через те Божка скинули, що Паранці не догодив — не на ліжку, а на тап-чані спав. Некультурно!»

Найбільше допікають нам отакими плітками. інколи це так образить, розхвилюєшся, переплачеш тут сама вночі... Сміх сказати, костюми мої, ганчір'я оце, і то декому очі мулять. «О-о,— кажуть,— шикую наша Паранька! Стара, а наряджається, як молоденька». Та яке кому діло! Хліб є, гроші є,— куди мені це все дівати? Якщо стара, то мушу в лахмітті ходити, щоб іншим на мене й дивитися було огидно? Я ж за ці плітки змушена була на рідного брата в суд подати. Еге ж, було діло...

Вийшло так. Збирали ми торік ризину. На нашій ділян-ці її було посіяно найраніше, і в нас дозріла вона раніше,

ніж на інших ділянках. У суботу побачила я, що рицина починає обсіпатись, і вирішила ламати волоття, почавши це вже на другий день, а вихідний замість неділі взяти в середу або в четвер. Після збирання підраховали ми врожайність. У нас вийшло п'ятнадцять центнерів з гектара, в інших — сім, вісім, вісім з половиною. І от не знати звідки пішли чутки: це Бондаренчиха зі своїми ударницями тому ходила в неділю ламати рицину, що в той день нікого в степу не було, і вони наламали волоття на інших ділянках і до своєї врожайності прираховували.

Я була на загоні, на вруна дивилася, не знала ще нічого, коли прибігає до мене Катря Кузьменкіна, розповідає: так і так, ось що кажуть про нас. Жінки зібралися, бунтують, галасують: «Це вони, може, завжди так урожайність підвищують — з наших ділянок?» У мене аж руки-ноги затрусилися, зомліла я. Хто ж це міг таку підлоту вчинити? Пішла на табір, угомонила молодиць. «Давайте, — кажу, — розберемося. Хто бачив, що ми вашу рицину ламали? Ось тебе, Санько, більше за всіх чути — ти бачила?» — «Ні, — каже, — не бачила, мені Феклушка сказала», — «Гаразд, давай Феклушку. Ти, Феклушко, бачила?» — «Сама не бачила, чула, як жінки говорили». — «Хто?» — «Та ось Одарка казала». — «А тобі, Дарочко, хто сказав?» — Перепитала отак усіх по одній, і скінчилося на рідному братику моему, Кірюсі. Він уже ні від кого не чув, сам перший вигадав і пустив цю плітку. «Я, — каже, — жартома, хотів молодиць подрочити...» Жартома!

Ви не бачили брата мого? Волков його прізвище. На два роки старший за мене, такий здоровило, як засперечається, лобом цеглину перебиває. Візьме на долоні, торохне об лоба — навпід, як об кам'янку! Раз в одного уповноваженого п'ятдесят карбованців отак виграв. Той вибрав йому найміцнішу, вогнетривку — перебив!

Ну, що його змусило? Та те саме, що й інших змушує, коли вони на нас усяку всячину плетуть. Адже він, братунь мій, така людина: нового боїться, як найзлішого чорта. Почали трактори з'являтися — все ходив за ними слідом, землю нюхав, чи не просмерділася гасом? На комбайни говорив: «Це смерть наша прийшла! Погноять хліб, поздыхасмо з голоду!» А в колгосп коли вступав, то це була ціла вистава. Яка ж дубина, а просто захворів, перелівся ні на що, животом мучився місяців зо два, бігунка

папала. Лікар обстежив: «Це, — каже, — в нього, зо страху...»

Питаю я його: «Як тобі, братуню, дозволила совість сказати на нас, що ми покрали чужу рицину?» Він задкувати: «Та я жартома. Чого ти причепилася?» — «Я, — кажу, — такі дурні жарти щодня чую. Буде цьому край чи ні?» І почала йому виповідати: «За що, — кажу, — в нас на стахановців такий наклеп? Чим ми вам не догодили? Вас, як сліпих котенят, треба брати за барки й носом у молоко тикати, щоб зрозуміли ви, де солодко... Що таке, — кажу, — є в колгоспі стахановець? Той, хто бреше, що стахановець за премії працює, — або дурень, або ворог наш. У стахановця душа не терпить якомога скоріше прийти до такого життя, яке нам ще й не снилося. За те кладе він свої сили, щоб і нам усім довелось ще при комунізмі пожити. А ви — таку брудноту на стахановців!.. Е-ех, люди... Давно вже, — кажу, — збиралася я провчити кого-небудь за ці жарти, ну, ти, Кирюхо, попався перший, тобі й відповідати. Це тобі дарма не минеться, і гляди не ображайся. Ти мені, як брат, як родич, удружив, ну й я ж тобі, як сестра, тим самим віддячу». І подала на нього скаргу прокуророві за наклеп. Виїхав суд, судили його, дали рік примусових робіт, відбуває тепер при колгоспі...

Я не так для себе це зробила, як для інших. Я ж сама й від десятка таких, як Кирюха, одіб'юся — стріляна горобка, але ж за нами інші тепер піднімаються. Молодь. Ось є в нас стахановка Пріся Жукова. Викликала нас на змагання. Вісімнадцять років, таке малесеньке, як гудзик, від землі не видно, а подивилися б, як працює! Годувальниця! Колгосп годує! А тут такі дуболоби, що лобом цеглини розбивають... Не допомогти дівчаткові — заклюють.

Легше було б, звичайно, працювати, якби парторг у нас був як парторг, а то одне нещастя! Як почне бесіду з колгоспниками провадити та як залізе в петрі: «Я, — каже, — прийшов до вас випнути ваші недоліки і загострити питання: чому тут у вас чвари бувають? Може, Бондаренко суб'єктивно кому-небудь і не догодила, але треба підходити до неї об'єктивно, бо, коли подивитися на цю справу з точки зору, то ще Маркс говорив і я кажу...» — і поніс... Цілу годину торохтітиме — і нічого не розбереш. Я аж дивувалася: як там у нього в голові влаштовано, що не може він просто, по-людському слова сказати, а все з викрутасами?

Колгоспники питають його: «А Маркс про твою жінку нічого не говорив? Як їй— належить на роботу ходити?» Він же, парторг наш, у світовому масштабі все охоплює, а що під носом — не бачить. Жінка його, молода, здорова, сидить нашийницею на його трудовнях — хоч би раз коли вийшла в степ розім'ятись від неробства. А числиться колгоспницею. Безтямні люди!.. Мене цього року прийняли до партії, то я й на партзборах оце все у вічі парторгові виповідаю.

А тут треба сказати, що й від райкому допомоги мало. Секретар райкому, товариш Сушков, такий у нас спокійний чоловік. Б'ють, б'ють район за відсталість, за посів, за прополку — йому й за вухом не свербить. Якщо де в газеті щось погане про район надруковано, зовсім навіть не читає, щоб, боронь боже, не захворіти.

По-моєму, коли розібратися як слід, то нашого товариша Сушкова теж звичка заїла. Звик він, що район наш кілька років уже серед перших іззаду тягнеться, гадає, що так йому й бути завжди. Іде одна бригада на виставку, то й добре. А щоб увесь район міг потрапити туди і щоб його самого викликали в Москву — в це він навіть не вірить. Не високого польоту людина.

Хіба по-справжньому так треба було б за діло братися? Він, товариш Сушков, повинен усіх нас, скільки є таких у районі, знати, як самого себе: чим ми живемо, що в нас на душі, які нам перешкоди заважають. Сам повинен приїхати, з народом поговорити, та й не раз, не два, а так, щоб розкопати все до коріння, може, кому прояснити мозок треба, а може, є людці й гірші, досі з вовчою думкою живуть, паскудять нам, — вивести таких на чисту воду. Отак би треба, по-моєму. А він — без інтересу. Станеш йому розповідати, що в нас діється. «Чвари», — каже. Так він розуміє. То що ж воно виходить — і в тридцятому році чвари були, і ось скільки років боролися, поки привчили народ цінити колгоспне, як своє, — теж «чвари»? А якщо тепер почнемо нараховувати бригадам трудовні за врожайність — знову будуть «чвари»? Ого, ще й які!

...Ну, а все ж справа вперед посувається. Люди стали грамотніші, розуміють, що коли наші місцеві керівники помиляються в чому, то їх за це не похвалять, а нам треба робити так і отак, як уряд нам велить.

У тридцять шостому році одна я збирала тут пташиний послід і золу, а минулого року вже в кожній бригаді були стахановські ланки. Є такі, що по деяких культурах дога-

пяють уже нас. Прися Жукова, — я вже про неї говорила, — Ганя Гончаренкова, Феня Будникова. Молоді всі дівчата, а працюють — замилуєшся!

А на городах у нас найкраща — Варвара Волкова. Ось ще цікава жінка — невістка моя, братова, Кирюшина дружина.

На початку колективізації така була супротивна та незговірлива, до пари Кирюсі своєму. Кирюха тоді ще довго збентежений був, усе вболівав за своєю сліпою кобилою, що її усуспільнив, — то Варка вже кляла, кляла колгосп! «Умовили мого дурня, записався, а тепер казна що з ним діється! Став мов зачумлений — ні їсть, ні п'є, вночі одвернеться до стінки й лежить, як той чурбак, тільки зітхає. Може, це в нього й не минеться! На біса він мені тепер здався, такий незугарний!» Та просто аж плаче!.. А тепер Варку не пізнати, зовсім не така стала, як була, набагато порозумнішала. На курсах разом з нами вчиться.

Тепер у них виходить навпаки. Прийде Варка вночі з курсів, ходить по хаті — уроки вчить: «Азот, фосфор, калій, кальцій... Грунт, підгрунтя...» А Кирюха висуне голову з-під ковдри: «Коли ти вже, агрономка задрипана, спати ляжеш! Гаси лампу! Чого б я ото мучився, коли макітра не варить! Ще з глузду з'їдеш». Варка йому: «Та йди к бісу!» Кирюха помовчить і знову: «Ну що це за життя таке! І вдень її не бачиш, і вночі нема. І сьогодні так, і вчора. Та чи я жонатий, чи нежонатий?» Варка: «Тобі одне тільки на думці. Спи!» Кирюха раніше, до суду, і в бійку в таких випадках кидався, а тепер боїться, як би ще й від жінки не перепаало. Лається тільки, а найбільше мені перепадає. «Це, — каже, — та бісова Паранька сімейне життя людям розбиває. Показалися жіночки! Тягнуть всі за нею — курси, агротехніка, а дома хоч вовк траву їж!» Варка ранком розповідає мені, сміємося ми... «Спасибі, — каже, — тобі, Паранько, що провчила його, і до мене тепер став трохи ввічливіший».

Зберемося ми перед світанком на вулиці — в степ іти. Мої жіночки всі співачки гарні. Заводь, кажу, дівчата, якусь веселу. На розі Варка нас зустрічає: «Ну що там у тебе? Спить твій?» — «Лежить, прокинувся. Тільки почав був потягатися, а я вже одяглася йти. «Варко, — каже, — та чи я жонатий, чи нежонатий?» Ну, давайте, кажу, баби, заспіваємо йому:

Чи я, мамо, не доріс,
Чи я, мамо, переріс,

Чи не рублена хата,
Що не люблять дівчата?

Доходимо до найзловредніших, я кажу: «Дужче, жінки! Буди їх, не давай їм розманіжуватися!» Як загорляють мої дівчата — в тих у хаті аж шибки деренчать. «Ще голосніше!» Пройдемо вулицею з піснями — мов весілля: хто не знає нашої повадки, злякається: що це за ігрища такі серед ночі? А воно й не так-то серед ночі, а вже перед світанком. Півні співають, у балці джерела шумлять, вітерець туман розганяє, несе зі степу різні запахи приємні...

Отак. Ну, це я вже не туди загнула. Починаю чогось розмальовувати. Досить. Про це, може, іншим разом колись напишете, а тепер пишіть те, що я вам розповіла. Та глядіть, щоб точно було, щоб знали всі, як ми тут працюємо. Може, хтось так вважає, що стахановцю в колгоспі не життя, а масниця, всі його поважають, допомога йому звідусюди, подяка за його працю, просто на руках його носять. А воно всяко буває...

Переклав Іван ЩЕРБИНА

*Секретна
зброя*

Я йшов на роботу.

Я виходив з дому рано-вранці, тоді, як липнєве небо ще тільки наливалося блакиттю, а сонячні промені були рожеві. І в цій тьмяній блакиті, в цій ніжній рожевості повільно осідали на землю аеростати повітряного захисту, трохи схудлі за ніч.

Минувши селище, я вибирався на залізничний насап і йшов по шпалах — ширше крок. Або, ступивши на рейку, дріботів по ній, помахуючи для рівноваги руками. В одній руці у мене був вузлик з харчами, а в ньому половина денної пайки хліба. Не якоїсь там утриманської пайки, не якоїсь там дитячої пайки, не якоїсь там пайки

службовця, а половина робітничої пайки — чотириста грамів з восьмисот.

Я йшов на роботу. Я був робітником. Мені було чотирнадцять років.

Побіч насипу зяяла воронка, якої вчора не було. Я сплигував у цю утворену вибухом бомби воронку, звичним оком знаходив ледь помітну, присипану піском нору — неначе хід ящірки,— розколупував її пальцями і виймав з нори гострозубий рваний осколок. Він, здавалося, був ще гарячий. На закругленій металевій поверхні вибиті буквочки, цифри, але про що вони — не розбереш. А я, між іншим, чув од знайомих людей, що іноді з німецьких літаків падали бомби, які не вибухали, і всередині їх знаходили записку: «Чим можемо — тим допоможемо». Чудово!.. Тільки мені, на жаль, жодного разу не довелося побачити таку бомбу. Я бачив уранці тільки воронки, а воронки бувають від вибухів бомб. Оця, мабуть, важила з півтонни...

Фашисти почали нальоти на Сталінград ще восени сорок першого. Тільки-но ми прийшли до шостого класу, перша чверть — вони серед білого дня бабахнули бомбами по Бекетівці, всього кілометрів за три від нашої школи. Здригнулися шибки. Ми теж здригнулися: особливо ті з нас, кому вже доводилося бувати під бомбуваннями чи в Харкові, чи в Ленінграді,— евакуйовані.

— Спокійно, усім залишатися на місцях,— сказала вчителька, помітно збліднувши.— Повітряної тривоги не було.

Так, не було. Чомусь її не встигли огелосити. А одна бомба впала на базар, де було повно людей.

Потім протягом усієї зими на неймовірній висоті з'являлися розвідники. Навесні під навислі каламутні хмари раптом пірнули двомоторні сухорляві «Мессершмітти-110» з хрестами на крилах. Вони промчали майже над самісінькою землею. І один врізався у степовий курган. Мабуть, льотчик був п'яний.

Усе це відбувалося не над самим містом, а над нашою бекетівською далекою околицею. Літали вони й просто над Сталінградом, там їх збивали зенітки, там був перший сталінградський тарап. Та я розповідаю тільки про те, що бачив на власні очі. Що бачив, те бачив.

А влітку вже почалося, як за розкладом: тільки-но посутеніє, на півночі (чомусь завжди на півночі) здіймалися і починали метатися, то перехрещуючись, то розходя-

чись, спиці прожекторів. Проколювали пітьму короткі спалахи зенітних розривів. Ухкали перші вибухи. Потім поступово все це наближалось, насувалось на нас. Промені прожекторів ставали вже не спицями, а стовпами. Вони обшарювали небо, і там дедалі густіше, дедалі щільніше ліпилися одна до одної круглі хмаринки — зенітки надривалися десь поряд, аж дзвеніло у вухах. Та от якийсь прожектор раптом схоплював сріблястий, здавалося, нерухомий хрестик. До нього одразу ж збігалися промені інших прожекторів і тримали на світлі, не відпускаючи. Тепер зенітки вже не просто намагалися перегородити небо, а били в ціль. І наставала жадана мить, коли хрестик завалювався на бік, падав вище і нижче, ближче і ближче до затемненої землі, а прожектори пильно супроводжували його падіння... Проте в повітрі ще не змовкало уривчасте занудне ревіння інших, невидимих літаків. Їх було, мабуть, багато. І стіни двигтіли від вибухів бомб. І десь уже палахкотіло.

Я міг спостерігати все це, бо ми тепер не спускалися в сховище. Якщо бомбують щоночі і напевно знаєш, коли це почнеться, коли закінчиться, то мимоволі махнеш рукою — нехай буде, що буде,— і не дождатимешся відбою, просто, тільки-но стихне, заляжеш спати. Адже вранці йти на роботу.

І вранці, вибравшись на залізничну колію, я передусім дивився праворуч: як там СталГРЕС? Це ж до неї, до неї щоночі підбиралися фашистські бомбардувальники. Але вона спокійно дихала вранці, ціла і неушкоджена. Велетень.

А ліворуч на березі Волги громадилися штабелі колод, виблискував на сонці свіжий тес. Це був мій завод, на якому я працював робітником.

Усе сталося так.

Навчальний рік закінчився раніше, ніж звичайно, і це в нас, школярів, не викликало особливого жалю. Нам було сказано: діти, у місті не вистачає робочих рук, люди з заводів ідуть на фронт, на їхнє місце беруть людей з інших заводів, але й там, на тих інших, заводах теж потрібні люди, а де їх узяти? Нам сказали так: діти, треба попрацювати. Ми відповіли: попрацюємо, звичайно, коли треба.

Дівчаток відправили в радгосп, нас, хлопчаків,— на завод. На лісозавод, найближчий до нашої школи. Лісозавод

імені Єрмана. Пам'ятаю, ми ще довго сперечалися з приводу того, хто він був, товариш Єрман,— революціонер, червоний командир? Чи звичайний робітник, як ми віднині?

Нам виписали переписки. Показали, куди йти — до збивального цеху, до збивалки, як тут казали.

У збивалці нас зустрів майстер Савелій Андрійович — старий чоловік, дуже старий, у круглих окулярах і з задишкою. Власне, в нього, може, і не було задишки, але чомусь він увесь час зітхав.

Майстер поглянув крізь свої круглі окуляри на нас, шестикласників, стрижених під нульовку, худих, зляканих, що виструнчилися перед ним,— і зітхнув. Потім він повів нас до верстата, що простягнувся довгою безперервною стрічкою через усе приміщення, а біля стіни була ще одна така ж стрічка.

— Показую операцію,— сказав Савелій Андрійович.

Він узяв з ящика свіжовистругану соснову плашку сантиметрів із сорок завдовжки (у ящику було повно цих плашок), поклав її на верстат, потім з іншого ящика ви́йняв цурпалочок з прорізом посередині, наклав його на плашку, націлив на край цурпалочка цвях — трах-трах молотком, а з другого краю ще один цвях — трах-трах...

Зняв з верстата, покрутив перед нашими носами: цурпалочок був міцно прибитий до плашки, на зворотному боці виднілася металева стежка цвяхів, утоплених в дереві, а вістря десь зникли.

— Зрозуміло? — спитав майстер і кинув цей виріб у порожній фанерний ящик.

— Звичайно, зрозуміло,— відповіли ми.

— Ну й гаразд,— зітхнув Савелій Андрійович. Його погляд через окуляри ковзнув по наших обличчях.— Хто перший?.. Ти? Пробуй.

Він оддав молоток Петьці Голованову з нашого класу (адже тут були не тільки з нашого класу, і не тільки з нашої школи).

Голованов Петько — тутешній, бекетівський, сталінградський.

Петько діловито взяв з ящика плашку, за нею — цурпалочок, поклав, як показував майстер,— трах-трах молотком... Будь ласка.

Савелій Андрійович узяв з його рук виріб, оглянув спереду, ззаду, потім зняв окуляри і ще раз уважно оглянув,

здавалося, навіть понюхав — усміхнувся раптом і, цього разу забувши зітхнути, сказав:

— Добре. Стандарт... З тебе люди будуть. Що, столярював уже?

— Батько столярював. Я допомагав.

— Ну, батькові кажи спасибі.

Петько Голованов промовчав. Ми — теж, хоч і знали, що Петькового батька вбили ще в сорок першому році, біля самісінького кордону.

А далі тримав іспит я.

Діяв цілком упевнено, бо збоку щойно спостерігав цю нехитру операцію. Взяв плашку, цурпалочок. Підхопив молоток — трах-трах...

Сосновий цурпалочок розколовся навпіл, якраз посередині.

— Так-ак... — протяг Савелій Андрійович, голосно зітхнувши. — Тримай-но другий.

Зціпивши зуби від сорому, я націлив цвяха — ударив. Цурпалочок знову розколовся.

— Відійди поки що, — тихо сказав майстер. — Прохолонь... Далі хто?

До верстата підійшов Ігор Піотровський. Наш перший учень, відмінник, улюбленець учителів. Москвич.

Він досить довго, зосереджено приміряв, совав цурпалочок вище, нижче, потім наколов цвяхом дві точки, знову пересунув.

— Зволікаєш, — сказав майстер.

Ігор нарешті поставив цвях і забив його сильним ударом. Другий цвях. Годі!

Він триумфально озирнувся до нас, як озирався до класу, коли блискавично розв'язував на дошці задачу.

Савелій Андрійович зняв з верстата плашку і, навіть не глянувши на неї, повернув її до нас зворотним боком. З соснової м'якоті, неначе розчепірені ікла, стирчали вістря цвяхів...

— Брак, — жорстко вимовив майстер і відкинув геть соснову дощечку. — А браку я не допущу!

Ігор Піотровський стояв злий і блідий. І таким я його вже бачив одного разу, коли новенька вчителька географії, яка ще не знала, що він перший учень, поставила йому в журналі оцінку «посередньо».

— Пробачте, — сказав Ігор і з якимось викликом глянув на майстра. — Прошу вибачити, але я хотів би спершу з'ясувати... мені необхідно знати, яку роботу я виконую, яке

призначення цієї деталі. Мені важко, коли я не розумію що до чого...

Отут очі Савелія Андрійовича грізно округлилися, стали схожі на окуляри, він застережливо підняв палець і виразно вимовив:

— Щоб я таких запитань більше аніні!.. Час воєнний, і будь-яке виробництво тепер — воєнне, і що б ви тут не робили — військова таємниця, секрет. Цілковитий секрет. Так що ні батькові, ні матері, ні навіть уві сні... Зрозуміло?

Зрозуміло, звичайно.

— І ти, хлопче, не знаю ще, як тебе звати, — вів далі Савелій Андрійович, звертаючись до Ігоря, — ти й думати облиш про це: що, мовляв, і до чого? Твоє діло — деталь, ось ця деталь. Та й годі. І щоб цвяхи не стриміли з неї...

Майстер глибоко зітхнув.

— Ну, синки, до роботи. По місцях.

Правду кажучи, я думав, що мене та Ігоря Піотровського, як таких, що не склали іспиту, негайно виженуть з цеху. Голованова Петьку залишать і ще когось із кмітливих хлопців, а нам: повертай перепустки і марш за ворота...

Але нас чомусь не вигнали. Нас усіх поставили до верстатів і дали кожному по молотку.

* * *

Секретність була дуже сувора.

Двері, що вели з приміщення нашого цеху до сусіднього, закрили наглухо. Ящики з готовими деталями перевозили туди на візку через двір. Підглядати з двору не дозволялося. Але за стіною ми чули таке саме дружнє збивання, як і в нас, здогадувалися, що й там, і в третьому, і в четвертому відділеннях цеху б'ють-забивають. Так і цех же наш називався збивальним, збивалкою.

Але все-таки, що ми робимо? Що?.. Нас охопила хлопчача цікавість, нас мучила заборона знати про таємницю нашого виробництва.

І раптом виявилось, що сувора секретність, яка оточувала його, мала деякі вади, деякі слабкі місця.

Через три дні після того, як ми почали працювати, Петько Голованов, котрий десь вештався усю обідню перерву (на заводі нас ще й годували гарячою затіркою — до того ж без карточок і безкоштовно), — Петько Голова-

нов прибіг захескаий, збуджений і, відкликавши мене з Ігорем убік, пошепки повідомив:

— Міни.

— Що-о? — здивувався Ігор Піотровський.— Які ще міни?

— Ну, міни. На яких вибухають...— Петько радісно всміхався, від вуха до вуха.— Мені один хлопець сказав, я його знаю, ми з ним сусіди.

— Не може бути,— не повірив Ігор.— Адже міни залізні і круглі. А тут...

— Круглі — зовсім не обов'язково,— розсердився Петько Голованов.— Головне, щоб вибухали!

Але Ігор тільки скривив губи, висловлюючи цим сумнів.

Перерва закінчилась. Ми повернулися до своїх верстатів. Застукали молотки. Стук-стук. Трах-трах.

Я трохи призвичаївся до цієї роботи, вона виявилася не такою вже й непосильною. Власне, найважчим було увігнати цвяхи в цурпалочок так, щоб вони не висовувалися назовні. І для цього на верстаті був пристрій: дві сталеві пластини. Цвях установлювався трохи навкоси і, пройшовши крізь дерево, наштовхувався на сталь, вигинався під ударами молотка, загинався, йшов назад у цурпалок. Ось і вся хитрість. Але це вимагало особливого окоміру і точно розрахованої сили удару. І ще — була норма. Досить висока змінна норма. Якщо у Петька Голованова готові, добре збиті деталі просто-таки вилітали з рук, одна за одною, і в кінці дня виявлялося, що він дав півтори норми, то у нас з Ігорем Піотровським справа йшла набагато гірше, ми не могли впоратися з цією нормою, а біля наших ніг валялися розколоті браковані деталі...

А тут ще приходив Савелій Андрійович і, вийнявши з кишені великого кіровського годинника, казав:

— Годі, хлопці. Додому.

— Як це — годі? — заперечував Ігор.— Дві години до кінця зміни. Я ще не...

— Годі,— повторював Савелій Андрійович.— Ви малолітні, у вас робочий день коротший. Є такий закон.

— Ми не малолітні! — ображався Ігор.— І до чого тут закон? Адже він ще з мирних часів. Хіба він для війни?..

— Закон є закон, ніхто не скасовував. Додому.— Майстер тяжко зітхав і записував до книжечки, хто як сьогодні виконав норму.

Стук-стук. Трах-трах.

Я орудував молотком і водночас обмірковував щойно почуту від Петька новину. Міни? Невже ми робимо міни?.. Ні, мабуть. Мені теж здавалося, що міни залізні і круглі. А те, що ми збивали, більше було схоже на ребро дерев'яного ящичка. Яка вже тут міна... Але навіщо обманював би Петька Голованова той хлопець, сусіда, який сказав, що це міни. Пожартувати хотів, чи що?.. Стривай! Ящичок, міни... Мене раптом пронизала догадка. Я навіть спитнів од хвилювання. А якщо — і те, і друге? Ну, звичайно. Мабуть, ми збиваємо такі спеціальні ящички, в які кладуть міни. Для мінометів. Ящичок відкривають (отут, де проріз, може бути замок), а в ньому рядочками — міни. Мінометники підводять стволи своїх мінометів, звичним оком націлюються, зверху в горловину ствола опускають міну — і швирг-швирг туди, на них, на фашистів!

Трах-трах.

Мені зараз просто не було часу поділитися з друзями своїм здогадом — ну, нема часу, ну, план, ну, оцей клятий цвях, що зламався замість того, щоб увійти в плашку...

Але мене переповнювала радість. Нехай не міни, а тільки ящички для мін. Адже хтось робить і міни, їх потім покладуть у ці ящички. Однаково це воєнна робота. Секретна робота.

Довкола нашого селища тулилися один біля одного заводи. І ті, що були тут раніше, до війни. І ті, які вивезено сюди вже під час війни. Вивезено і поставлено на новому місці.

Всі вони були секретні. Не вивідуй, не питай — військова таємниця.

Та чого б я був вартий — хлопчина сорок другого року, якби мої очі нічого не бачили, не помічали довкола!

І очі помічали. Як у сутінках розчинялася брама заводу, з неї повільно викочувався паровоз, а за ним низка платформ. На платформах: чорні, конусоподібні панцири, наче в рака. Передня броня ІЛів, штурмовиків, отих, яких називають «чорною смертю». В ті часи ми, хлопчачки, уміли впізнавати будь-який літак — чи наш, чи ворожий — з першого погляду, за силуетом. Отак як я одразу вгадую ІЛ за цим панциром.

А поблизу — ще завод. Там працюють мої батьки. Вони, звичайно, мовчать. Як мовчу і я. Але самі подумайте, якщо вивезений сюди завод ще в Харкові у сорок пер-

тому випускав танки, то що він випускає тут, у Сталінграді, у сорок другому? Дитячі іграшки?..

І ми теж виробляємо не іграшки. Тут, у збивальному цеху. Я поки ще не можу сказати з цілковитою впевненістю, що саме ми виробляємо. Але виробляємо. Щосили б'ємо молотками.

За мною, на протилежній стіні цеху, висить репродуктор. Його ніколи не вимикають. Тривога — він оголошує тривогу. Відбій — він оголошує відбій. Передає зведення Інформбюро. Ворог підходить до Сталінграда. Місто на воєнному становищі.

Але зараз репродуктор не відлічує секунди повітряної тривоги, не передає зведення. Зараз у ньому — пісня. Пісня, яку ми чуємо щодня. Ми знаємо її напам'ять. І, чесно, я ще не чув пісні, в якій були б такі ж зрозумілі і чіткі, як денне завдання, слова:

У броню чорну кутую,
Штиками і огнем...

Так-так.

Ні, слово честі, я ніколи ще не чув пісні, що своїм напористим ритмом так до ладу лягала б на гуркіт наших молотків.

Потвору людства лютую
В труну ми заженем!¹

Так-так.

З а ж е н е м.

* * *

Я в цьому був цілком упевнений. Як і всі, кого я знав. І я був цілком упевнений у тих людях, яких знав.

Крім однієї людини...

Але де її знайти? Чому вона мені більше жодного разу не зустрілася?

Наприкінці квітня, коли розтанув сніг і довкола зазеленіла свіжа травиця, я повертався із школи. На половині дороги додому почув заводські сирени. Знову тривога.

І знову вона трохи запізнилася. Бо в ясном небі над мою головою вже йшли строем важкі «хейнкелі». Кудись у бік Красноармійська.

¹ «Священна війна» В. Лебедєва-Кумача в перекладі В. Сосюри.

Відразу залопотіли довкола невидимі оку зенітки. Небо густо, неначе ластовинням, усипали хмаринки розривів. Проте «хейнкелі» летіли далі, не розходячись і не змінюючи курсу. Не скидаючи бомб. Без прикриття, зневажливо.

Поблизу, на пустирі, де мене застала тривога, була у землі щілина — сховище. Не знаю, чиє, хто і для кого його викопав. Можливо, для таких випадкових перехожих, як я, яких застає бомбування просто неба.

Я вирішив спуститися в сховище. Не через те, що злякався бомб — ні, я вже зрозумів, що ворожі літаки тут не бомбуватимуть, вони летять кудись далі. А через те, що зенітки вели дуже сильний вогонь, і якийсь осколок, падаючи з неба, міг ненароком зачепити мене по маківці — дуже прикро втрачати життя від свого, радянського осколка...

Глиняними сходишками я збіг у сховище. І виявилось, що там уже хтось сидить. Бородатий чоловік у стьобаному ватнику і подертій кепці. Теж випадковий перехожий, який сховався від зенітних осколків.

Він сховався, але йому, мабуть, було все-таки цікаво, що діється нагорі, і він прилаштувався біля самого виходу, біля самих сходинок — звідси все було видно.

І мене, звичайно, цікавило те, що діється в небі, бо надто нахабно і безкарно летіли ці гостродзьобі «хейнкелі». Невже їх так і пропустять?

Аж раптом віддалений стугін їхніх моторів перекрився новим звуком — шаленим ревінням інших моторів.

Справа, з-за хатинок, що на околиці, з-за ще голих дерев, з'явилися зелені МІГи з червоними зірками на фюзеляжах. Вони стрімко набирали висоту.

— Наші! — закричав я щосили, хоча, крім бородатого чоловіка, який стояв поряд, мене ніхто не міг почути.

— На-аші!

І біля самого мого вуха пролунали слова, вимовлені неголосно й ущипливо:

— Ваші, ваші...

— Га? — Я сторопіло подивився на нього і, подумавши, що ця дивна людина, можливо, не дуже розуміється на літаках, показав пальцем: — Он вони, наші!

Тоді й він показав пальцем.

Він показав грубим пальцем у бік винищувачів з червоними зірками, що мчали в атаку:

— Ото в а ш і.— Потім тицьнув пальцем туди, де ле-
тіли зімкненим строем «хейнкелі», і сказав: — А ото н а -
ш і.

Я, спотикаючись на сходинках, вибирався із сховища,
відбіг на десяток кроків. Схопив на землі здоровенну ка-
менюку і шпурнув її прямо туди, у зяючий лаз. Тепер
я вже не зважав на осколки, що могли впасти з неба. Та
й зенітки замовкли. Там, у небі, починався повітряний
бій. Але я не бачив цього бою. У мене був свій. Я наги-
нався, хапав щонайважчі каменюки і, намагаючись не
схитнути, шпурляв їх у щілину сховища одну за одною.

Він, цей гад, міг би, звичайно, схватися від мого об-
стрілу: досить було йому відійти за виступ зигзагоподіб-
ного сховища, і тоді жоден мій камінь його не досяг би.
Щілина мала покрівлю.

Але він, очевидно, теж розлютився. Його, мабуть, щось
не влаштувало. І, люто лаючись, затуляючи обличчя від
каменюк рукавом ватника, він поліз із щілини...

Брехати не буду: я втік. Я біг до самого дому, ковтаю-
чи повітря роззявленим ротом, і довго ще потім відсапу-
вався. Біг я не обертаючись, і тому не можу навіть сказа-
ти, у який бік подалася ця бородата людина.

Вже пізніше я щоразу пильно вдивлявся у кожного бо-
роданя, якого помічав на вулиці. Він?.. Ні, не він. Того
я добре запам'ятав. На все життя. Але він мені так біль-
ше й не зустрівся. Може, борода в нього була приклеєна?
Може, він був фашистським шпигуном? Але тоді яка йо-
му була рація викривати себе перед шмаркачем, якого він
випадково зустрів?

«Ото в а ш і, а ото н а ш і». Я думав про цю людину
із страхом і огидою. Мене заспокоювало тільки те, що
вона, звичайно, — одна-однісінька. Що могла вона зробити
проти нас усіх?

— Міни, — сказав Ігор Піотровський.

Ми зустрілися вранці біля прохідної, він зупинив мене
і Петька Голованова, обережно озирнувся і повторив:

— Міни.

— Ну, от... — почав було Петько.

— Які міни? — не зрозумів я.

— Протитанкові. Ми робимо протитанкові міни, — за-
хоплено розповідав Ігор. — Їх уже ставлять на лінії обо-
рони. Закопують у землю.

— А ти звідки знаєш? — усе не наважувався я повірити.

— Знаю.— Ігор посуворішав раптом, очі його чомусь стали тужні.— Я точно знаю, але не можу сказати, від кого.

— Ну, якщо від Петькового сусіда, тоді звичайно...

— Так, від сусіда! Тільки не від Петькового.

Ми вже йшли по заводу між штабелями сосни, що громадилися аж до самісіньких небес.

— У нашому будинку... ну, там, куди нас підселили, живе капітан, сапер... теж підселений,— вимовив Ігор стиха.— Він інколи попиває. А як вип'є — вихваляється переді мною, перед матір'ю. Я його і спитав про наші деревинки: навіщо вони? А він одразу: «Це міні, протитанкові. Ставимо мінні поля біля Сталінграда по всьому фронту. Напорються — заскиглять!» І сміється...

— А чому міні не залізні? — спитав я, вже повіривши.

— Дивак! Дерев'яні навіть кращі. Їх ніяким міношукачем не виявиш. Тільки щупом...

І тут Ігор знову чомусь посуворішав, одвернувся, але ми побачили: на очі в нього навернулися сльози.

— Чого ти?

Він із злістю витер мокрі щоки:

— Вип'є — і вихваляється... Що ж він думає, я нічого не розумію? Я все розумію... Біля матері він упадає, шепихвіст... Тато б йому...

Батько Ігоря Піотровського був батальйонним комісаром. Воював десь на Півночі. Останній лист від нього, ми знали, надійшов два місяці тому.

Міни?

Того дня я вперше виконав норму.

* * *

А наприкінці зміни прийшов Савелій Андрійович і, всміхнувшись, лагідно скомандував:

— Ну, орли, хутко до каси! Получка.

Ми стали в чергу до заграбованого віконця. Нам було трохи ніяково. Хоча Петько й раніше казав, що нам платитимуть за роботу. Але ми не вірили: де це ви бачили, щоб усякій малечі, та ще під час війни, платили гроші. Що ж ми, заради грошей?.. Але тут, видно, теж діяли

якісь застарілі мирні закони, такі як про скорочений робочий день для малолітніх, їх не було часу скасувати. Нам наказали розписатися і відлічили карбованці.

Що з ними робити? Куди подіти?.. Це питання ми обговорювали, сидячи на колодах на високому березі Волги.

— Можна книжки купити,— сказав Ігор Піотровський.— Я знаю, тут є книгарня, де продають старі книжки. Залапані. Та й підручники треба вже діставати для сьомого...

Ми з Петьком поморщилися: не хотілося загадувати так далеко.

— У Сталінграді є комерційна крамниця,— сказав Петько. Йому, між іншим, Петьці Голованову, заплатили вдвічі більше, ніж нам, і правильно заплатили.— Там без карточок торгують. Печиво буває, цукерки. Тільки дорого дуже. І величезні черги: треба їхати з ночі, цілий день стояти. А на роботу як же?

— Гайда в кіно,— запропонував я.— На «Підкидька».

Ми зразу ж засміялися: «Мулю, не нервуй мене!» Ну, сміхота! Можна дивитися й сто разів.

— Гайда купатися,— сказав Петько.

Ми скинули з себе все, що було на нас, стрімголов скотилися з кручі і, не зупиняючись, зачалапали по слизьких колодах пиловочника, що крутилися під ногами й занурювалися у воду. Досягнувши відкритої води, ми шубовснули в неї...

Ми виринали далеко від берега. І звідси дивилися, як заводська лісотаска залізними гаками вихоплювала з річки золотаві колоди, то вперті, то податливі, одну за одною, як живі тіла, і, скрегочучи, тягла їх угору.

Річкова вода тут була вкрита дрібними трісками, стертою на порошок сосною корою, і, коли ми, пірнувши, знову виринали на білий світ, наші обличчя геть чисто були обліплені цією деревною порохнею, ми реготали, побачивши такі пики, відпльовувалися і знову пірнали у воду, губили один одного...

Тоді я ще не знав, що дуже скоро зовсім загублю Петька Голованова, можливо, на все життя. Нам досі так і не довелося зустрітися.

Я, звичайно, не міг тоді знати, що за три тижні на паромній переправі фашисти підпалять термітками вагони, повні-повнісінькі людей, і в цьому вогні загине Ігор Піотровський, перший учень нашого класу.

І я не міг тоді уявити собі, що побачу прохолодну, ласкаву, іскристу, сонячну волзьку воду зовсім іншою: чорна, як смола, повільною лавою тектиме вона, і небо над нею буде непроглядно чорним від диму, і обвуглене місто стоятиме на її берегах...

Але воно все-таки вистоїть.

«Ні батькові, ні матері, ні уві сні...»

Я свято дотримувався цієї суворої вказівки Савелія Андрійовича, нашого майстра із збивалки, де ми виробляли секретну зброю.

Багато років я зберігав цю тасмницю.

Переклав Володимир ЛАПІЙ

*Зимового
дня*

Чи вставали ви коли-небудь раніш ніж звичайно і чи зустрічали ранній ранок не в хаті, а десь біля річки чи в лісі? Якщо вставали, то вам повинно бути знайоме почуття розкаяння, почуття запізненого жалю, що всі попередні ранки (скільки тисяч їх було!) ви бездарно і безповоротно проспали. Тобто, проспали найкраще, що так просто, так легко хотіло подарувати вам життя.

Саме почуття розкаяння я й повинен відзначити насамперед, а потім уже захоплення, і спів у душі, і легкість, і радість від того, що саме той ранок усе ж не пропав марно.

Ранок був матово-бузковий, наче все навкруг освітлювали непомітні, добре замасковані ліхтарі з порцеляновими бузковими абажурами. Бузковим був сніг, що стелився безмежно навкруг, бузковим був іній на березах (світлобузкові березові стовбури), бузкові були й хмари там, де мало з хвилини на хвилину зійти сонце. Я не здивувався б, якби із снігів виплила до неба бузкова куля сонця. Але, всупереч можливому, сонце зійшло яскраво-червоне, як розпечений у вогні старовинний п'ятак, і все навкруг почервоніло: клацнули вимикачем, і засвітився другий ліхтар, тепер уже з темно-червоним абажуром.

Мороз був градусів до двадцяти. У носі пощипувало при кожному глибокому подиху.

Не знаю, як на інших, а мене опановує іноді якийсь стан захоплення, коли для мене замало буває просто дихати і насолоджуватись диханням, а хотілось би ще чогось — якогось повнішого єднання з навколишнім.

Звичайно, такий захоплений стан приходить до мене теплового літнього вечора. Але от і зараз, раннього морозного ранку, я відчув у собі рідкісне, але знайоме почуття.

Цікаво, він теж відчуває сьогодні щось особливе, чи йому однаково, який ранок, аби лише добре напоїсти й сховатися десь у затишному місці? Чи й він може бути захоплений таким незвичайним ранком? І чи відчуває він оте неминуче, що нависло над ним, чи передчуває він долю свою? А доля його — ми!

Лише на мить здалося мені безглуздя такого ранку виходити, щоб убити. А втім, скоріш за все проходимо марно. З нас п'ятьох — жодного справжнього мисливця, такі собі любителі районного масштабу. А пішли тому, по-перше, що давно збиралися, що одержали, по-друге, довгождану ліцензію на вбивство одного лося і що полювання, по-третє, уявлялося нам чимось простим і коротким. Побачимо, вистрелимо немов у корову, — та й годі.

Попереду — смачна печеня. Вип'ємо в компанії, поговоримо, пожартуємо, посміємось. Як краще можна провести вихідний день у маленькому районному селищі?

Я сам не мисливець, а рибалка. Скільки разів казали мені, що я не мисливець лише до першого пострілу. Як переконували, що я не мисливець тільки через незнання. Одначе й мисливцем, виходить, треба народитися.

У мене є чудовий малокаліберний карабін, з якого я влучаю в ромашку, в ялинову шишку, в латаття з десятикопійчану монету з такої відстані, з якої влучання за-

лежить тільки від стрільця, а не від зброї. Кілька разів я виходив зі своїм карабіном у ліс (стріляти я дуже люблю) і приносив на печеню то тлустих дроздів, що об'їлися горобиною, то дикого голуба, то тетерочку. Я дуже уважно прислухався до себе після кожного полювання, але — на жаль! — ніякого мисливського азарту, горіння, трепету не вдавалося мені підслухати в моєму байдужому, виходить, до полювання серці.

Сьогодні ось, щоправда, трохи зачепило. Може, цьому сприяли особливо старанні колективні приготування. Оці жакани, оці картеч, оці гострі мисливські ножі. Та й незвичайність дичини, — все ж таки лось, а не дикий голуб, не рябчик, не дрізд!

А знаєте, я ніколи не бачив лося на волі, як звіра, а не полоненого зоопарку. А втім, не пам'ятаю, чи бачив я його навіть у зоопарку, там більше звертаєш увагу на тигрів, барсів і бегемотів. До вольєра з лосями ліньки пройти зайвих п'ятдесят кроків.

Тепер я мав не лише побачити, але й убити цього звіра, убити в лісі, за всіма правилами полювання, за правом людини з рушницею, господаря землі, розпорядника природи, яким ти себе вважаєш.

Хоча, коли подумати, чому б птахам, наприклад, яких звичайно ж більше на землі, ніж людей (сто мільярдів штук), не вважати, що планета Земля призначена головним чином для них? Чому б комахам (триста тисяч видів), усім отим комарам, жукам, метеликам, не вважати себе основними жителями планети, а інших такими, що існують для них? Мало того, може, якась смертоносна бацила візьме зрештою гору над усіма іншими формами життя й лишиться господарювати на землі сама-одна! Але ж тоді нікому буде милуватися отаким зимовим морозним ранком, снігами, осяяними зорею, небом, що кличе у свою неосяжну блакить. Пишається людина, що називає себе царем природи.

Ось іде поперед мене працівник міліції Манечкін. Поруч з ним директор текстильної фабрики Сиромятін. За ними поспішають рядочком, пихкаючи на ходу цигарками, ще два «царі» — шофер директора Биков і бухгалтер Краснов. Я працюю в районі... А втім, це не має значення. Мене запросили, я й пішов.

Поступово дорога вужчає, ми йдемо один за одним і спиняємося в засніженому — жодна гілочка не ворухнеться, не шеберхне — лісі.

Наша мисливська тактика проста і надійна. Треба йти лісом поки не потрапимо на свіжий, нічний слід лося. Тоді ми розділимося і підемо праворуч і ліворуч від сліду, утворюючи своєрідні кліщі. Якщо ми зійдемося знову на лосиному сліду, виходить, кліщі кладали вхолосту — звір пройшов далі. Якщо ж зійдемося на чистому місці і ніхто з нас не перетне лосиного сліду, це означатиме, що він стоїть десь всередині кола. Ми, як мисливці, не кажемо ні «лось», ні «звір», а лише «він». Здається, так говорять усі мисливці, що полюють на великого звіра.

Коли ми переконаємося, що він десь тут, недалеко у лісі, то станемо по померах, а хтось із нас злякає його, щоб він наважиться вийти з оточення. Завдання полегшувалося тим, що в нашій місцевості невеликі переліски, острівці серед білосніжного моря. Легко буде простежити, де він зайшов до лісу, і переконатися, що він не вийшов.

Ми пішли вздовж узлісся і справді швидко натрапили на слід. Часті глибокі ями в снігу, чи, вірніше, дірки, тяглися через поле з осикового ліска у наш березнячок. Переставляючи ноги, лось залишав глибокий слід на снігу. Слід нагадував глибоку борозну на ріллі.

— Може, вчорашній? — висловив непевне припущення бухгалтер Краснов. Він задихався від ходіння у свої п'ятдесят літ, розчервонівся і, мабуть, бажає зараз, щоб усе на цьому й закінчилося. Прогулялися, провітрилися — і досить.

— «Вчорашній», — передражнив бухгалтера директорів шофер. — У мисливця повинно бути зірке око. Бачиш, він зачепився за куц ліщини. Інею на куці нема. А іній коли випав? Сьогодні. Виходить, він ішов тут недавно, коли іній уже лежав. Ішов і струсив його з куца. Ось чому на куці немає інею. Так що, браточки, справа певна. Може, він хвилини з п'ять тому пройшов. Мені здається, що біля куца ще поблискують, ще тримаються в повітрі кристалики пилку. — Биков самовдоволено похизувався вченим слівцем.

Командував нами Манечкін. Він спритно розпорядився, кому обходити лісок з правого боку, кому — з лівого, а мене лишив на місці, на той випадок, коли б він захотів утекти по своєму ж власному сліду.

— На самому сліду не стій, все-таки звір. Сховайся за дерево так кроків за двадцять. Звідти й стрілятимеш.

Перші чверть години мого стояння на номері я думав про те, що краще було б лишитися тут бухгалтерові. Він радий був би відпочити. Та вже так склалося. Суперечити Манечкіну я не міг, подумав би, що я боюся лишатися на сліду. Та й загалом на полюванні, як на війні, не суперечать.

Потім я почав згадувати різні випадки, коли поранені досі накидалися на людей і ніби наскрізь пробивали їх своїми копитами. Одному нібито розбили череп, аж той відлетів десь убік. Іншого мисливця лось загнав на дерево і тримав його там поки нещасний не замерз, сидючи без руху на голих гілляках.

Я пошукав очима і не знайшов поблизу підхожого дерева, на яке можна було б вилізти: навкруги росли гладкокорі берези та ще ліщина як підлісок.

А то був випадок, що лось упав і не рухався. Мисливець підійшов до нього, щоб оббілувати. І тут, раптом, задня нога лося, може, в агонії, нанесла удар. Мисливець відлетів на десять кроків. А втім, уже не мисливець, а труп мисливця.

Потім, як уривки тяжкого сну, мені стали пригадуватися розрізнені картинки з колись, ще в ранньому дитинстві, читаної книги. Книга була про гордого дужого лося, який завжди жив сам-один. І як у нього був серед трясовини недосяжний острівець, на якому він рятувався, і як він одного разу зчепився битися з величезним сільським бичком і переміг його. І як мисливець уперто намагався вислідити й убити незвичайного звіра.

Письменник зобразив того лося, так би мовити, як особистість, виділив його з натовпу, з усіх інших лосів, що існували на землі. І ось він уже дорогий і близький мені. Не те, щоб вбити самому — іншим не дав би підняти руку.

А той, що зараз вийде з лісу саме на твою рушницю?

Цього я не знаю. Цей з натовпу. Цей рядовий, безіменний, нецікавий. Хіба мало їх нищать кожної зими.

А між тим, він ішов. Спершу я почув, як зашелестів горіховий куц, потім почувся шемріт снігу, потім голосне й ритмічне, мов автоматичні міхи, дихання.

Біля морди звіра парувало. Характерний хребет бичка зачепився за куц, і рожева пара дихання злилася з рожевуватим осідаючим пилом — таким самим легким, як і пара. Поодинокі великі зірки заблищали в тумані.

Я помітив, що стою не дихаючи і що мої моги, наче не мої, а чужі.

І те, що я вперше так близько побачив справжнього бувалого лося, і те, що вперше доведеться вбити величезну живу істоту, і те, що це було красиво, як він ішов через засніжений ліс,— все це змусило мене втратити марно три чи чотири секунди. Отже, прицілюватися я став похапцем і метушливо. Через незграбний зимовий одяг приклад рушниці не припасовувався, не впливав у плече, як я звик, стріляючи зі свого карабіна. Мушка й проріз, які я, хвилюючись, ловив оком, виявилися теж незвичними — проріз надто вузенький, а мушка низенька й маленька.

Я забарився на кілька секунд, і цього було досить, щоб лось проминув мою лінію, і я, спіймавши на мушку задню частину бика, вирішив, що сюди стріляти не варто, перевів скоріше на голову і пульнув нижче вуха. Бик мотнув головою, здається, навіть заревів чи хрякнув, стрибнув, і, не оглянувшись (не оглянувшись, чорти б його забрали), пішов далі. Тоді я пальнув ще раз навздогів, цілячись куди прийдеться, після чого звір подався в дрібні кущики, хитнув двічі хребтом над ними і зник з очей.

Стріляв я, виходить, все ж таки механічно і несвідомо, якщо не кинувся одразу ж у кущі, перезаряджаючи на ходу рушницю, а стояв, розкривши рота, з пустою рушницею, переживаючи те казкове видиво, яке довелося мені побачити. Цар лісів гордо й гідно (не оглянувшись, чорти б його забрали!) проплив у рожевому серпанку, і от уже нема нічого. Я не здивувався б навіть, якби не виявилось на снігу деяких слідів, а виявилось б усе саме рожевим серпанком.

Але сліди були. Та ще які. З місця, де звір мотнув головою, по снігу розбризкано було багато яскраво-червоної крові. А з того місця, де я вистрілив з другого ствола, праві ямки слідів теж були заляпані червоним. Так і пішло з цього місця — кров у сліду і округлі — наче розсіпані вишні — бризки з обох боків.

Коли збіглися номери, то визначили точно: ранений у голову і праву ногу, мабуть, задню. Треба переслідувати — далеко не втече.

Спершу ми пішли по сліду швиденько, майже бігцем (сніг був ще неглибокий в ту пору, особливо в чистому полі) і так добігли до низеньких кущиків. Нам здалося, що він отут і лежить,— як тільки розсунемо гілля куща, зразу ж і побачимо. Але кущики довелося пройти наскрізь, і знову відкрилося поле. Кривавий слід перетинав

його, вводючи в сивий від інею, але все ж чорний, порівняно з березняком, сосняк.

— Ні, хлонці, так не гаразд, — сказав, засапавшись не менше, ніж ми всі, Манечкін. — Має бути тривала погоня! Не поспішлива. Тут, брат, на терпінні — хто кого! Він обов'язково десь ляже. Не може не лягти. Я його дуже добре знаю.

Почалася найдовша і найскучніша частина нашого полювання. Первісна гарячковість минула. Починала відчуватися втома, перші ознаки втоми, які, звичайно, минають і забуваються на довгому шляху.

Коли б нам сказали одразу, що доведеться брести по снігу двадцять п'ять кілометрів до самого вечора, то, мабуть, ми плюнули б на все це (бухгалтер то напевне плюнув би!), але ми нічого не знали, хіба тільки те, що треба йти вперед.

Манечкін, як справжній слідопит, повідомив:

— Бачите — сніг на ходу хапав. Видихається. Й рожева піна з губи. Дійде.

— Дерсу Узала. — жартував про Манечкіна начитаний директорський шофер.

Добре, що хоч не дорікали мені за мої, украй невдалі постріли. Манечкін, що йшов попереду всіх, радо вигукнув:

— Ага, ось він... Лежав... Нічого... Ми його доконаємо! Тут, брат, на терпінні, хто кого перетерпить.

Під розлогою ялиною рожева, з червоними плямами, лежанка звіра. І тут він, лежачи, хапав губами сніг, відпочивав, хвилину чи п'ять хвилин, — хтозна! Поступово, з утомою, я все дужче й дужче жалів лося. Такий гордий, такий красивий, такий вільний — і в такому жалюгідному, безнадійному, принизливому становищі. Хоча б обернувся! Кинувся назустріч ворогам. Звичайно, ми його добили б. Та й так, мабуть, доб'ємо. Краще для нього — якщо в затуманеному лютому знетямленні. Але, виходить, він виконував якийсь лісовий лосиний закон. Може, навіть один з найголовніших законів лосиного життя. Закон цей мудрий. Він велить йому тікати все далі й далі.

Зрозумів я також весь жах повільної й упевненої погоні. По-своєму проходить зимовий день. Давно вже минув ранок. Небо затяглося рівною сірою млою. Незабаром почне смеркати — який там день у грудні! О четвертій годині дня залягають сутінки. А ми все йдемо і йдемо. Якби ми бігли в пориві і азарті, давно б уже перетоми-

лися і припинили погоню. Але ми не біжимо. Ми — хитріші, досвідченіші, зліші, ніж лось. Ми йдемо не поспішаючи, відпочиваємо іноді на пеньках, зчистивши з них снігові шапки, покурюємо. Шофер або Манечкін встигають розповісти якийсь анекдот, після якого оповідач регоче, а решта заявляють багатозначно: «Та-ак буває! І хто тільки вигадує ці анекдоти!»

Ми не поспішаємо. І в цьому весь жах для звіра, якого ми переслідуюмо. Вже тричі лягав він відпочивати, і все коротша відстань між його зупинками. Може, він сподівається виграти час до темряви? Але то даремно. Завтра ми розпочнемо погоню з того місця, де учора ввечері зупинилися, і знову в нас буде цілий зимовий день. Знову йому йти, втрачаючи кров. А втім, скоріш за все він загине вночі. Але ні, чому ж? Вистачить і цього дня. Трохи натиснем й наздоженемо.

П'ятий раз лягав лось відпочивати і пройшов після четвертого лежання якихось півтора кілометра. Манечкін подав знак йти обережніше й мовчки. Звір близько. Може кинутися з-за кущів у смертельному відчаї і хоча б одному зі своїх ненависних двоногих ворогів з насолодою помститися, розпоровши, як залізним плугом.

І правда. Звір почав лягати через кожні сто кроків. Тільки-но приляже — кроки й голоси. Треба знову зводитися на дивно ослаблі, якісь чужі ноги і хоча б на череві, поповзом, але тікати, тікати, тікати.

— Лежить! — шепнув нам наш проводир, хоча ми й самі побачили (все це було в обрідному сосновому лісі), що він лежить, завалившись на бік, зігнувши важку шия, й дивиться на нас. А ми й підходили і боялися підійти.

— Знесилів! Давайте, хлопці, — від сосни до сосни, віялом. З сорока кроків, якщо підпустить, будемо бити!

Мені хотілося глянути йому в очі. Цікаво, що я побачив би в них: безмежну втому й тугу, благання чи вогненну, криваву ненависть разом з біллю і злістю безсилля? Та лось дивився не на мене, а на Манечкіна. Може, інстинктивно відчував головного свого ворога. Може, тому, що Манечкін був до нього кроків на п'ять ближче, ніж інші. Підійшовши, як нам здалося, на сорок кроків, ми почали безладно стріляти в лежачого звіра. Після першого пострілу він стрепенувся, звівся на коліна, але знову звалився, тепер уже на другий бік, лицем до нас.

З десяти кроків (пам'ятаючи мисливські розповіді) ми

для гарантії вистрілили ще по одному разу. Туша не здригнулася. Тортури, що розтяглися для нього на цілий зимовий день, скінчилися. Тепер уже в нього ніщо не болить.

Найперше ми оглянули старі рани — результати мого стріляння. Одна кулька оливи зачепила основу рога — звідси й бризки, великі, як стиглі вишні. Другим пострілом я перебив йому задню ногу. Отже, двадцять п'ять кілометрів він ішов на трьох ногах? Чи можливо це? Чи може витримати таку пробіжку якась жива істота? Виходить, може.

Манечкін, директор і шофер почали поратись з ножами біля туші. Ми з бухгалтером, найбільше втомлені, сіли віддалік.

— Нічого собі попався горобчик, — приказували різники. — Тридцять пудів, щонайменше. А голова, голова ж яка! Наче клуныя!

— Віз, а не голова. Жаль, що закривавлена вся, заскорузла.

— Відмнеться, то нічого!

— Знаєте що, друзі? А ми даремно з ним зараз морочитися будемо.

— Як це так?

— Починає темніти. Зайшли ми далеко і потомилися. Місцевість я знаю. Це ж ми зараз недалеко від Митрофанової сторожки. Отже, я пропоную вирізати в нього печінку і йти до Митрофана. За годину, найбільше за півтори, будемо на місці, в теплі і за столом. Печінку засмажимо, а решта знайдеться.

— А бика куди ж? Залишимо вовкам?

— Які тут вовки! До завтра, може, обійдеться. Завтра знайдемо коняку, заберемо. Це ж самі подумайте, не донесемо ми тридцять пудів на власних плечах. Вовки не вовки, а становище безвихідне. А засмажена печінка — найкращі ласощі для стомленої людини.

...В хатинці лісника Митрофана дуже натоплено, аж задушно. Сам він не лягав ще спати — насмолював дратву. З появою гостей змів з лавки у фанерний ящик обрізки повсті, шило, шведський ніжик і все інше. Засупнув ящика під лавку, туди ж поставив шведського стільчика — діжечку з натягнутою для сидіння сирицею. Видно було, що він радий гостям, гості для нього — приємне урізноманітнення лісового життя. До того ж смажена лосина печінка — привід випити по чарці.

В печі яскраво розгорілося березове гілля.

Ріжучи печінку на великі безформні куски, Митрофан клав її на величезну сковороду. Після кожного нового куска чувся тріскіт, шипіння і шкварчання. Дим від горілого м'яса на мить огортав сковороду. Митрофан відхилив і одвертав обличчя, боячись ядучого диму, а ще більше масних бризок.

Як наперед смакували ми тисячу разів, поки брели цілий зимовий день, оцю дорогоцінну хвилину, коли тепло, і не треба йти цілиною, і на столі свіжа смажена печінка, і є що випити, і за столом щирі веселі люди, і немудрі їхні історії. Але ж і обстановка, і життя тут ясні й немудрі.

Манечкін (якщо вже командувати, то до кінця!) розлив у склянки зелену смердючу горілку й додав від душі:

— Архангельський сучок, а бодай йому! Але з морозу й після втоми все годиться. З щасливим полюванням, з удачею і здобиччю вас, дорогесенькі мисливці! Вип'ємо, як кажуть, на свіжині!..

Дивно, але ні щастя, ні удачі, на найменшого задоволення я не відчув у собі при цих словах. Здається, й ічні теж лишилися байдужі. Та воно й зрозуміло: смертельна втома здолала нас.

Пили на голодні шлунки. Тож не дивно, що по-звірячому жадібно накинулися на гарячу паруючу їжу. Їли квапливо, поспішали наїстися, поправляючи куски руками, мало не силоміць запихаючи їх у рот. Обпікаючись, перекидали куски в роті з боку на бік, вдихали повітря, щоб прохолодити нестерпно гарячий кусок. І, як завжди буває після тривалого голоду, несподівано швидко й безрадісно наїлися.

Для розпалювання апетиту випили ще. Але їжа йшла все повільніше. Очі наші соловили, затуманювалися, втрачали людський вираз і блиск. Виделки рухалися все повільніше, язики не поверталися,— здавалося, ми засинаємо за столом.

Директор фабрики несподівано голосно гикнув і, затискаючи долонею рот, побіг до дверей.

— Не жував,— пояснив нам Манечкін.— Ковтав кусками. І воно, виходить, не пішло. Сучок, він сучок і є.— І раптом сам почав поволі бліднути, прислухаючись до того, що діється всередині і наче ненароком, одсовуючи стільця, звільняв собі дорогу.

Шофер блював уже вві сні.

Мене теж почало нудити, і я вийшов на повітря.

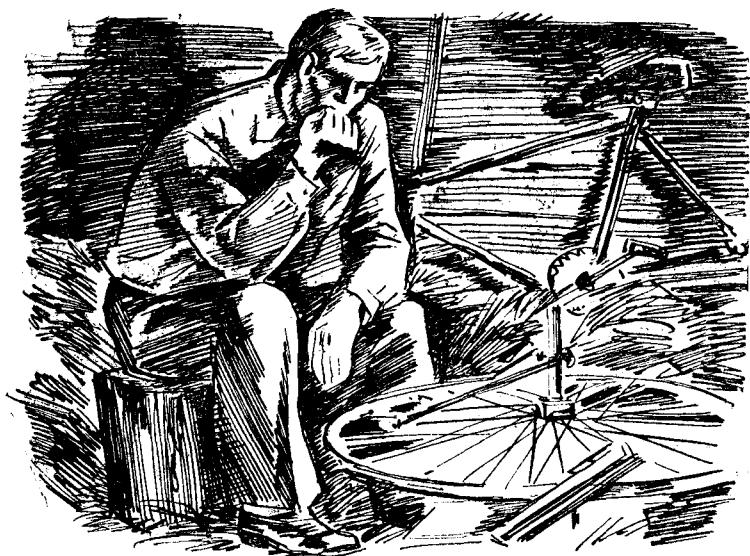
Надворі стояла зоряна, місячна, казкова тиша. Ліс за-топило місячне сяйво, як водорослі — кришталевою аква-ріумною водою. На ганок хати падала тінь від величезної замшілої ялини. Від того, що сам я стояв у затінку, все-світ здавався ще блакитнішим і яскравішим. А від того, що час від часу похрускувало в лісі, ще презорішою вида-валася місячна тиша.

Я обхопив, обняв, майже повиснув, стовпчика на ганку і стояв, не відчуваючи холоду. Усі події дня (крім самого раннього бузково-рожевого ранку) почали видаватися мені сумними і безглуздими. І все для чого? Щоб Манечкін і Биков об'їлися зрештою смаженою печінкою.

А може, й не було усього цього? Може, й не мучили величезного закривавленого звіра нестерпним катуванням погоні, не розстрілювали його в упор з п'яти смертонос-них рушниць? Може, він стоїть, сховавшись у чорну мі-сячну тінь і слухає нечутні для нас, людей, шерехи зимо-вого лісу. І хребет у нього сріблиться від паморозі, і круг морди в нього зеленуватий місячний парок.

Десь далеко пронизливо злетіло вгору надсадне зави-вання. Мабуть, збиралися на бенкет голодні жовтозубі вовки.

Переклав Арсен ІЩУК

Все почалося з того, що Моня Квасов прочитав у якійсь книжці, ніби вічний двигун — неможливий. З отаких-то й отаких-то причин — хоч би тому, що існує тертя...

Моня... Тут, між іншим, слід пояснити, чому — Моня. Його звали Митьком, Дмитром, але бабуся називала його Митром, а ласкаво — Мотькою, Мотею. А вже друзки переробили на Моню — так простіше, крім того, непосидючому Митькові ім'я це, Моня, якось більше пасувало, вирізняло його з-поміж інших, підкреслювало саме його непосидючість і перекірливий характер.

Прочитав Моня, що вічний двигун неможливий... Прочитав, що, незважаючи на це, багато й багато хто нама-

гався винайти такий двигун... Переглянув уважно малюнки тих «вічних двигунів», які в різні часи пропонувалися... Й замислився. Що тertia там, закони механіки — на все це він не зважив, а одразу з головою поринув у винахід такого «вічного двигуна», якого ще не було. Він чомусь не повірив, що такий двигун неможливий. Якось так траплялося з ним, що на будь-які тверезі думки... від будь-яких тверезих думок він зневажливо відмахувався і думав своє: «Та хай їм грець! Почнуть отут мені...» І зараз він теж подумав: «Отакої!.. Що значить — неможливий?»

Моні йшов двадцять шостий рік. Він жив з бабусею, хоча десь були і мати, й батько, але бабуся ще маленького взяла його від них до себе (вони тільки те й знали, що розходилися та знову сходилися) й виростила. Моця закінчив семирічку в селі, провчився в сільськогосподарському технікумі півтора року, не сподобалося, кинув, до армії працював у колгоспі, відслужив у армії, здобув там спеціальність шофера й тепер працював у радгоспі шофером. Моця був білявий, вилицюватий, очі глибокі, маленькі. Велика нижня щелепа його сильно випиналася вперед, від чого й на вигляд Моця був аж надто зарозумілий і впертий. От що правда, то правда: якщо вже вскочить йому в голову якась ідея, — чи то навчитися грати на акордеоні, чи то, як у минулому році, відстояти в своєму городі сімнадцять соток, не п'ятнадцять, як належить за законом, а сімнадцять, саме стільки, скільки є в них з бабусею, через що їм і запропонували перенести тин ближче до хати, — то ідея та, що ним заволоділа, підкоряла собі всього Моню: він уже ні про що не міг думати, тільки про те, щоб навчитися на акордеоні або не віддати сільрадівським оті нещасні дві сотки землі. І свого домагався. Так і зараз, із оцим двигуном: Моця перестав бачити й розуміти все навколо, весь поринув у велику винахідницьку справу. І хоч що він робив — їхав на машині, вечеряв, дивився телевізор — усі думки про двигун. Він накидав уже біля десятка варіантів двигуна, але сам же й бракував їх один за одним. Думка працювала судорожно, Моця підхоплювався ногами, креслив яке-небудь чергове колесо... В своїх здогадах він увесь час тицявся навколо колеса, одразу з колеса почав і продовжував шукати нові й нові засоби — як примусити колесо безупинно крутитися.

І нарешті спосіб було знайдено. Ось він: береться колесо, наприклад, велосипедне, закріплюється на вертикальній осі. До обода колеса прилаштовується похило (під кутом у 45 градусів до площини колеса) жолоб — так, щоб по ньому вільно могло ковзати що-небудь важке, припустимо, кілограмова гирка. Тепер, якщо до осі, на якій закріплено колесо, так само жорстко прикріпити (приварити) залізний стерженець, щоб вільний кінчик цього стерженця був над жолобом, де ковзається гирка... Тобто, якщо гирка, прямуючи вниз по жолобу, упреться в цей стерженець, то вона ж і штовхатиме його, ну, не штовхатиме — тиснутиме на нього, на цей стерженець! А стерженець з'єднаний з віссю, вісь — закрутиться, закрутиться й колесо. Таким чином, колесо само себе крутить.

Моя придумав це вночі... Підхопився, накреслив колесо, жолоб, стерженець, гирку... І навіть не відчув, що дуже зрадів, лише здивувався: ну й чого ото вони стільки часу голови ламали! Він пройшовся по світлиці в трусах, безмежно гордий і спокійний, сів на підвіконня, закурив. У вікно дув з вулиці гарячий вітер, хиталися й шуміли молоді берізки біля штахетів; пахло пилюкою. Моя раптом уявив собі величезний простір своєї Батьківщини, Росії,— як нескінченну рівнину, й побачив себе на цій рівнині — крокує спокійно по дорозі, руки в кишенях, нозирає навколо... І в цій ходьбі — нічого більше, йде, та й годі — відчув Моя якусь власну велич. Отак ось пройде людина по землі — тихо, без галасу,— подивиться на все тут — та й піде собі. А потім спохватяться: адже хто був! Хто був!.. Хто був!.. Моя ще походив по світлиці... Якби на ньому були не труси, а штани, то вже зараз засунув би руки в кишені й так походив би — хотілося. Але ліньки було надягати штани, не ліньки, а совісно метушитися. Спокій, могутній спокій огорнув Мнину душу. Він вклався на ліжко, проте до ранку не заснув. Двигун свій він уже не зачіпав — там усе ясно, а лежав поверх ковдри, дивився крізь вікно на зірки. Гарячий вітер над ранок послабшав, було тепло, але не душно. Густе небо почало бліднути, стало, як ситчик, голубенький, заправний... І та особлива тиша, світанкова, ляклива, не вічна, прилягла під вікном. І невдовзі її сполохали, цю тишу,— рипнули неподалік ворітця, потім брязнув ланцюг біля криниці, потім, вискнувши, розкрутився криничний вал... Люди почали прокидатися. А Моя лежав на ліжку й ди-

вився у вікно. Нічого нібито не змінилося, але яким бажаним, яким дорогим зробилося життя. Ох, чорт забирай, як, виявляється, не помічаєш, що все довкола — прекрасне, просте, безмежно дороге. Ще полежав Моря з півгодинки і теж підвівся: хоч і рано, та однаково уже тепер не заснути.

Підсів до столу, знову глянув на свій креслюнок... Дивно, що він не хвилювався й не радів. Спокій, як і досі, огортав душу. Моря закурив, відкинувся на спинку стільця й заходився колупати сірником у зубах — просто так, нарочито, щоб нікчемною цією дією підкреслити надзвичайність того, що сталося вночі й тепер лежало на столі у вигляді невеличких креслюнків. І Моря відчув задоволення: на столі лежить креслення вічного двигуна, а він длубається в зубах. Отак-то, любі товариші!.. До вподоби вам у жарких перинах вилежуватися на світанку з друзями, до вподоби сопти й блаженствувати — дрібнота. А потім ходитимуть задоволені цілий день, робитимуть які-небудь дрібненькі справи, й при цьому морщитимуть лоба — нібито й вони думають. Ой-ля-ля! Навіть думати вмієте?! Ти глянь. А втім, чому б і ні: видумали ж, скажімо, рукомийник. Адже ж це яку голову треба мати, щоб... Ех, люди, люди! Моря усміхнувся й пішов до винаходу людства — до рукомийника, вмиватися.

І цілісний ранок Моря був у цьому насмішкуватому настрої. Бабуся помітила, що він якийсь блаженний зрання... Вона була весела міцна жінка, Мотьку свого любила, але ніяк цієї любові не показувала. Вона й сама думала про людей просто: живуть, здобувають шматок хліба, приходять час — вмирають. Головне не сплехувати в тяжку годину, як-небудь викрутитись. Під час війни, наприклад, вона пристосувалася так: помітила, що в одній з колгоспних комор щілина в підлозі, а крізь ту щілину помаленьку сиплеться зерно. А комора задньою стінкою виходила до дороги, проте від дороги її заслоняли зарості кропиви й бур'яну. Вночі Квасиха пробралася з мішечком через оті зарості, пожалилася геть уся, але до зерна дісталася. Комора була висока, підлога від землі далеко — якраз людині пролізти. Квасиха збрала розсипане зерно, продовбала ножем ширшу щілину... З тиждень ходила ночами під ту комору з мішечком. І чималенько наносила зерна. І під час голоду великого товкла ночами це зерно в ступі, підмішувала в борошно соснової кори й пекла хлібець. Так обминула свою загибель. Мотька був їй як син,

навіть, напевно, дорожчий, бо тепер нікого більше вона не мала. Була дочка (синів двох убило на війні), Мотьчина мати, але вона зовсім заплуталася зі своїм чоловічком, закружляла в місті, взагалі якось не вийшло пуття з жінки, вона сюди й носа не показувала, отож — є вона й нібито немає.

— Чого це ти сьогодні такий? — запитала бабуся, коли сіли снідати.

— Який? — спокійно й поблажливо поцікавився Моря.

— Задоволений чимось. Мружишся, мов кіт на сонечку... Чи не приснилося часом чого?

Моря трохи подумав... І відказав хитромудро:

— Приснилося, що я знайшов десять тисяч карбованців у портфелі.

— А хай тобі грець! — Стара всміхнулася, помовчала й запитала: — Ну, то й що б ти з ними зробив?

— Що?.. А ти що?

— Я тебе запитую.

— Хм... Ні, а от що б ти зробила? Чого тобі, наприклад, треба?

— Мені нічого не треба. Хіба що хату пересипати...

— Краще вже нову поставити. Навіщо її пересипати — гнилям трусити.

Бабуся зітхнула. Довго мовчала.

— Гнилля-то воно гнилля... Та я вже тут віку доживу. Небагато залишилося. Я вже й обміркувала, як мене звідси виноситимуть.

— Знову завела своєї! — незадоволено сказав Моря. Він теж любив бабусю, хоча, може, не дуже це усвідомлював, але одно дратувало в ній Моря: розмови про прийдешню смерть. Та хай би ще через хвороби, немічність, приреченість — так ні ж, баба дуже хотіла жити, смерть ненавиділа, та удавала перед нею, перед смертю, покірну смиренницю. — Чого ти знову?

Розумна стара лукаво-скорботно всміхнулася.

— А чого ж? Хіба я два віки житиму? Прийде матінка...

— Ну... прийде — то й прийде: навіщо говорити про це завчасно?

Але говорити про це старій хотілося, от шкода тільки, Мотька терпіти не може таких балачок. Вона любила з ним розмовляти. Вона мала його за розумного хлопця й дивувалася, що на селі про це іншої думки.

— Так що ж воно тобі приснилося?

— Та нічого... байдуже: ранок гарний, от я і... радий.

— Ну, ну... І радий, поки молодий. Старість прийде — не радітимеш.

— Дарма! — безжурно й голосно сказав Моня, закінчивши свідати. — Ми ще... зміркуємо тут! Висловимо ще своє «фе»!

І Моня пішов у гараж. Але дорогою вирішив зайти до інженера РТС Андрія Миколайовича Голубева, молодого спеціаліста. Він був чоловік приїжджий, тямущий, щоправда, трохи похмурий, зате не базікало. Разів зо два Моня з ним зустрічався, інженер був йому до вподоби.

Інженера він побачив у дворі, — порався біля мотоцикла.

— Здрастуй! — сказав Моня.

— День добрий! — не одразу озвався інженер і глянув на Моню несхвально: мабуть, не сподобалось, що з ним на «ти».

«Переживеш, — подумав Моня, — молодий іще»,

— Прийшов сказати своє «фе», — вів далі Моня, заходячи у двір.

Інженер знову подивився на нього.

— Яке там іще «фе»?

— Що думають учені про вічний двигун? — одразу почав Моня. Сів на колоду, дістав із кишені цигарки... І дивився на інженера знизу. — Га?

— Про який вічний двигун?

— Ну, про цей — перпетуум-мобіле. Звичайний вічний двигун, який не могли придумати...

— Ну то що?

— Що тепер з цього приводу думають?

— Та хто думає? — почав дратуватися інженер.

— Учений світ... Взагалі. Зняли цю проблему, чи як?

— Нічого не думають. Хіба більше робити нічого, щоб про таке думати.

— Значить, зняли проблему?

Інженер знову схилився до мотоцикла.

— Зняли.

— А не завчасно? — не давав йому втекти від розмови Моня.

— Що «не завчасно»? — знову озирнувся інженер.

— Та зняли ж. Проблема оцю.

Інженер уважно подивився на Моню.

— Чи не винайшов ти часом вічний двигун?

Моня й собі пильно глянув на інженера. І загнав у його дипломовану голівоньку... Наче ломаку в мурашник устроїв:

— Винайшов.

Інженер, сидючи навпочіпки, зміряв Моню довгим поглядом. Одверто усміхнувся і повернув Моні ломаку — теж чітко, не без єхидства промовив:

— Вітаю.

Моня занепокоївся. Ні, він не засумнівався раптом у своєму двигуні, його стурбувало інше: як же, виявляється, глибоко увійшло в свідомість людей, що вічний двигун неможливий. Отак і винайдеш його, а вони твердитимуть — неможливий. Сперечатися з людьми — це важко, сумно. А вся ота перекірливість Монина, вся його упертість — лише для того, щоб люди не встигли зробити боляче, поки будеш маніритися перед ними зі своєю довірливістю й злагодою.

— А що далі? — запитав Моня.

— Тобто?

— Ну, ти привітав... А далі?

— Далі — пускай по інстанції, домагайся... Ти вже зробив його? Чи тільки придумав?

— Придумав.

— Ото ж бо... — інженер усміхнувся, похитав головою. — От і просувай тепер... Пиши, чи що. Хіба я знаю.

Моня помовчав, боляче вражений посмілкою інженера.

— Ну, а чому ж ти навіть не запитав, що це за двигун? Узнав би хоч принцип роботи... Ти ж інженер. Невже тобі нецікаво?

— Ні, жорстко кинув інженер. — Нецікаво.

— Чому?

Інженер залишив мотоцикл, витер руки ганчіркою, кинув її на колоду, поліз до кишені по сигарети. Подивився на Моню зверху.

— Хлопче, ти ж казав, що в технікумі скількись-то вчився...

— Півтора року.

— От бачиш... Чого ж ти сидиш і таку маячню верзеш? Сам шофер, з технікою знайомий... Невже віриш в оцей свій двигун?

— Ти ж навіть не знав принципу його роботи, а одразу ж — маячня! — здивувався Моня, відчуваючи, що — все: з цієї хвилини він затявся. Пізнав знайоме тремтіння в грудях, огидний холодок і тремтіння.

— І визнавати не хочу.

— Чому?

— Тому що це нісенітниця. І ти повинен сам розуміти, що нісенітниця.

— Ну, а раптом — не нісенітниця?

— Перевір. Перевір, а тоді вже й приходь... з принципом роботи. Але якщо хочеш, ось тобі моя порада: не марнуй часу і на перевірку.

— Спасибі за пораду.— Моня підвівся.— Взагалі за добрі слова...

— Ну от,— сказав інженер ніби співчутливо, але непохитно.— І не зачепи вас. Скажи ще, що мене в інституті вчили...

— Та годі тобі, до чого тут інститут! Я ж до тебе не по довідку прийшов...

— Ну, а для чого ж отака ось... самодіяльність! — вигукнув інженер.— Майже дев'ять років учився, і — от тобі маш: вічний двигун. Як же так?.. Треба ж розуміти хоч такі речі. Як ти думаєш: коли б вічний двигун був можливий, невже б його досі не винайшли?

— Саме отак усі й розмірковують: неможливий — і квит І всі махнули рукою.

— Та не махнули рукою, а давно довели: не-мож-ливий! Говорив би хтось, у кого чотири класи за плечима, а то... Ти ж вісім з половиною років учився!.. Ну... Як же так? — інженер по-справжньому розгнівався, саме розгнівався, і не приховував того: дивився на Моню злісно й суворо. І вичитував.— Що ж ти вісім із половиною років робив?

— Смолив і до стінки ставив,— теж розлючено сказав Моня. І теж подивився в очі інженерові.— Чого ти, ніби на зборах виступаєш? Чого ти хизуєшся? Я тебе нікуди висувати не збираюся.

— От бачиш... — інженер трохи розгубився від зустрічної напористої злості, але і своєї не зменшив.— Адже умієш говорити... Значить, не такий то вже й темний. На біса тоді й з вічним двигуном носитися... Людей смішити... — Інженер кинув сигарету, наступив на неї, крутнувся, вдавив її в землю і пішов заводити мотоцикл.

Моня рушив із двору.

Ошелешив його цей інженер. І соромно було, що вичитав, і злість на інженера піднялася не на жарт... Та найжахливіше, що з'явився сумнів у вічному двигуні. Моня пішов напрямки додому — до креслень. Крокував пavidко,

дивився в землю. Соромно було й за свою вранішню безтурботність, спокій, вдоволення. Що не кажи, а він мусив гарненько все перевірити. І надав йому чорт — у ставі отакої безжурності понерся до інженера! Звичайно, слід було б спершу перевірити.

Бабусі дома не було. І добре: одразу ж стривожилась би, присікалася б із запитаннями... Моня сів до столу, присунув креслення. Ну, то й що? Гирка — ось вона — тисне на стержень... Тисне ж вона на нього? Тисне. Адже тисне! А що ж вона робить? Моня згадав, як інженер запитав: «Що ж ти вісім з половиною років робив?» Ну? Гирка тисне на стержень, стержень від цього тиску зрушить... Зрушить. А другим кінцем він приварений до осі... та що за бісів дядько! Ну, то чому ж неможливо?! От тепер уже Моня захвилювався. Безперечно, хвилювався, просто нетерплячка його охопила. А так, вісім із половиною років учився, цілком вірно. Але — ось же, ось! Моня підхопився з стільця, походив по світлиці... Він не розумів: що вони? Ну, хай доведуть, що гирка не тиснутиме на стержень, а стержень від цього не посунеться. А чому б йому й не посунутись? Ви згодні — посунеться? Тоді й вісь... Тьху! Моня не знав, що робити. А робити щось треба було — інакше серце розірветься від цього всього. Шкіра лусне від напруги. Моня взяв креслення й вийшов із хати, сам поки що не знаючи куди. Гайнув би й до інженера, якби той не поїхав. А може, й не поїхав? І Моня знову подався до інженера. І знову крокував швидко. Сором уже минувся, але така нетерплячка поїняла його, що хоч бігцем біжи. Трішки Моня й підбіг — у безлюдному провулку.

Мотоцикла в дворі не було. Моні стало прикро. І він скоріше машинально, ніж із якоюсь метою, зайшов до хати інженера. Дома була тільки молода господиня, вона нещодавно прокинулася, ходила ще в халатику, заспана, непричесана.

— Здрастуйте, — сказав Моня. — А чоловік ваш поїхав?

— Поїхав.

Моня хотів вийти, але зупинився.

— Адже ви вчителька? — запитав він.

Господиня здивувалася.

— Так. А хіба що?

— З якого?

— З математики.

Моня, не звертаючи уваги на безладдя, якого жінки со-

ромляться, не зважає і на господиню, — вона ще не опорядилася, — пройшов до столу.

— Ану лишень гляньте на оцю штуку... Я тут посперечався з вашим чоловіком... Ідїть-но сюди.

Молодиця трохи постояла нерішуче, дивлячись на Мою. Вона була дуже гарна, пухкенька.

— Що? — запитав Мона.

— Так у чому ж справа? — ї собі запитала вчителька, підходячи до столу.

— Дивіться, — почав пояснювати Мона, — ось це такий жолобок, з будь-якої сталистої жерсті... Так? Він — в отакий спосіб — похило прикріплений до обода оцього колеса. Якщо ми сюди покладемо гирку, отут, зверху... А оце стержень, він прикріплений до осі. Гирка поїхала, зрушила стерженець. Вона зрушить його?

— Натисне.

— Натисне. Він же буде рухатися від цієї гирки, еге ж? Стерженець оцей. А вісь що робитиме? Закрутиться? А колесо? Адже колесо до осі наглухо прикріплене...

— То що ж це таке, вічний двигун, еге?

Мона сів на стілець. Дивився на вчительку. Мовчав.

— То що це? — знову запитала вона.

— Так ви ж самі сказали!

— Вічний двигун?

— Він.

Вчителька здивовано скривила свої свіжі губки, довго дивилася на креслення... Підсунула ї собі стілець, сіла.

— Ну? — запитав Мона, закурюючи. В нього знову закалатало в грудях, але тепер від радості й нетерпіння.

— Не крутитиметься колесо, — сказала вчителька.

— Чому?

— Не знаю поки що... Це треба розрахувати. Воно не повинно крутитися.

Мона люто стукнув себе кулаком по коліну... Підвівся й заходив по кімнаті.

— Ну, друзяки!.. — почав він. — Я не розумію: чи ви завчилися, чи... Та чому ж не буде? — Мона зупинився, дивлячись просто в вічі жінці. — Чому?

Жінка теж не зводила з нього погляду, дещо стривожена. Мабуть, вона навіть злякалася трошки.

— А вам треба, щоб крутилося? — запитала вона.

Мона пропустив повз вуха це безглузде запитання, сам запитав — все про своє:

— То чому ж воно не крутитиметься?

— А як вам чоловік пояснював?

— Чоловік... ніяк. Чоловік почав соромити мене.— І знову Моня кинувся до креслення: — Ви скажіть, чому колесо... гирка тисне?

— Тисне.

— Тисне. Стержень від цього тиску...

— Знаєте що, — перебила Моню вчителька, — чого ми тут гадаємо: це нам легко пояснить учитель фізики, є такий Олександр Іванович... Ви знаєте його?

— Знаю.

— Він же неподалік живе.

Моня згорнув креслення. Він знав, де живе вчитель фізики.

— Тільки почекайте мене, гаразд? — попросила вчителька. — Я з вами піду. Мені теж цікаво стало.

Моня сів на стілець.

Учителька зніяковіла...

— Мені одягтися треба...

— А-а, — здогадався Моня. — Ну, звичайно. Я на ганку піджду. — Моня пішов до дверей, але з порога озирнувся, сказав усміхаючись. — Ну й діла! Еге?

— Я зараз, — сказала жінка.

Вчитель фізики, дуже добра людина, з поволзьких німців, на прізвище Гекман, усміхаючись, слухав збудженого Моню... Дивився на креслення. Вислухав.

— От!.. — сказав він молодій вчительці з непідробним захватом. — Бачите, як усе продумано! А ви кажете... — І повернувся до Моні. Й сам потроху збуджуючись, почав пояснювати:

— Гляньте сюди: я майже нічого не зачіпаю у вашій конструкції, тільки внесу маленькі зміни. Я приберу (він вимовляв «приперу») ваш жолоб і вашу гирку... А до обода колеса замість жолоба прикріплю теж стержень — вертикально. От... — Гекман намалював своє колесо й до обода його «прикріпив» стержень. — От сюди ми його присобачимо... Так? — Гекман був дуже задоволений.

— Тепер я до цього вертикального стержня прикріплю пружину... О-ось... — Учитель і пружину зобразив. — А другим кінцем...

— Я вже подібний до цього двигун бачив у книжці, — перебив Моня вчителя. — Так не буде крутитись.

— Ага! — вигукнув щасливий учитель. — А чому?

— Пружина однаково тисне на обидва кінці...

— Це ясно?! Взяли ваш варіант: гирка. Гирка лежить

на жолобі й тисне на стержень. Але ж гирка це та сама пружина, з якою вам усе ясно: гирка однаково тисне і на стержень і на жолоб. Абсолютно однаково! Колесо стоїть.

Це здалося Моні жахливим.

— Як же це так?! — скипів він. — Ви що? По жолобу він тільки ковзає, — жолоб можна ще крутіше поставити, — а на стержень падає. І це — однаково?! — Моня люто глянув на вчителя. Але того не полишала дивна радість.

— Отак! — вигукнув він, усміхаючись. Мабуть, його дуже тішила неспорунність законів механіки. — Однаковісінько! Ця нерівномірність — це уявна нерівномірність, тут абсолютна рівність...

— А щоб вас правцем поставило з вашою рівністю! — гірко промовив Моня. Згріб креслення й пішов геть.

Вискочив з хати й швидко подався додому. Це схоже на якусь змову. Це чорт знає що!.. Як зговорилися. Адже ясно, дитині ясно: колесо не може не крутитися! Ні, воно, бачте, не повинно крутитися. Ну що це?!

Моня повернувся додому, написав записку, що він погано себе почуває, знайшов на городі бабусю, звелів їй однести записку до контори радгоспу, нічого більше не сказав старій, а пішов у сарай і почав робити вічний двигун.

...І він його зробив. Увесь день працював не розгинаючи спини, дотемна. Доробляв уже при ліхтарі. Розібрав велосипед, узяв колесо, жолоб зробив зі старого оцинкованого відра, стержень не приварив, а прикріпив до осі болтами... Все було зроблено, як і задумав.

Моня підвісив ліхтар якнайвище, сів на чурбак поряд із колесом, закурив... І не хвилюючись, штовхнув колесо ногою. Чомусь хотілося почати вічний рух неодмінно ногою. І, прихилившись спиною до стіни, почав поблажливо дивитися, як крутиться колесо. Колесо покрутилося-покрутилося й зупинилося. Потім Моня розкручував його вже руками... Подовгу — зчудовано, вороже — дивився на світлий круг колеса, який вилискував спицями. Колесо зупинилося. Моня зміркував, що не вистачає противаги. Адже треба урівноважити жолоб і гирку! Урівноважив. Знову що було сили розкручував колесо, знову сидів над ним і чекав. Колесо зупинялося. Моня хотів поламати його, але роздумав... Посидів іще трохи, підвісив й з спустошеною душею неквапно побрів світ за очі.

...Прийшов до річки, сів над водою, вибирав помацки навколо себе камінчики й стріляв ними з долоні в темну воду. Від річки не повівало спокоєм, вона ледь шуміла, плюскалася в камінні, зітхала в темноті на протилежному березі... Цілісіньку ніч чомусь турбувалася, бурмотіла сама до себе — і текла, текла. На середині, на бистрині, полискувала її срібляста спина, а тут, біля берега, вона весь час ворушила якісь камінчики, нишпорила в кущах, то сердито шипіла, а то ніби сміялася тихо — шепотом.

Моня не страждав. Йому навіть сподобалося, що ось він тут сам, усі над ним насміялися й далі сміятимуться: хоч і бувають виняткові нісенітниці, але вічного двигуна ніхто в селі не винаходив. Цього вистачить місяців на два язиками плескати. Нехай. Треба ж і посміятися людям. Вони багато працюють, розваг тут особливих нема — хай посміються, байдуже. Він, Моня, цієї ночі навіть любив їх, людей, за віщось. Думав про них спокійно, співчутливо, йому навіть спало на думку, що дарма він так багато сперечається з ними. Чого сперечатися? Треба жити, нести свій хрест мовчки... І себе теж стало трохи шкода.

Дочекався Моня, що й на світ благословилося. Він і думати перестав про свою невдачу. Вмився в річці, зішов на узвіз і попрямував береговою вулицею. Знову просто так, без мети. Спати не хотілося. «Треба женитися, — думав Моня, — народити дітей, трьох, скажімо, й спостерігати, як вони розвиваються. І знайти спокій, ходити ось так — повагом, важко й дивитися на все спокійно, поблажливо, трохи насмішкувато». Моня дуже любив спокійних людей.

Вже зовсім розвиднілося. Моня не помітив, як прийшов до хати інженера. Не нарочито, звичайно, прийшов, а брів мимо й побачив у дворі інженера. Той знову порався коло свого мотоцикла.

— Доброго ранку! — сказав Моня, зупинившись біля паркана. Й дивився на інженера мирно й весело.

— Здоров! — відгукнувся інженер.

— А воно крутиться! — сказав Моня. — Колесо.

Інженер підвів голову від свого мотоцикла... Деякий час дивився на Моню — не те, що не вірив, певніше так: не вірив і не розумів.

— Двигун, чи що?

— Двигун. А колесо... Крутиться. Цілу ніч крутилося. Й зараз крутиться. Мені набридло дивитися, я пішов трохи прогулятися,

Інженер тепер уже справді нічого не розумів. Вигляд у Моні втомлений і чесний. І ніскілочки не присоромлений, а навіть якийсь просвітлений.

— Правда, чи що?

— Ходімо — подивишся сам.

Інженер пішов з двору до Моні.

— Ну, це... фокус який-небудь, — усе-таки не повірив він, — підстроїв там що-небудь?

— Який фокус! У сараї... на підлозі: крутиться й крутиться.

— А від чого колесо?

— Від велика.

Інженер зупинився на мить.

— Ну, правильно: там гарний підшипник — воно й крутиться.

— Так, — сказав Моня, — але не цілу ж ніч!

Вони знову рушили.

Інженер більше не запитував. Моня теж мовчав. Лагідний настрій не полишав його. Хороший якийсь настрій, навіть самому цікаво.

— І цілу ніч крутиться? — не втримався і знову запитав інженер уже перед Мониною хатою. І глянув пильно на Моню. Моня спокійнісінько витримав його погляд і, ніби сам теж дивуючись, сказав:

— Цілу ніч! Годині о десятій вчора штовхнув його і от... скільки вже зараз?

Інженер глянув на годинника, йшов з Монєю, вкрай спантеличений, хоч намагався приховати це, шапуючи своє інженерське звання. Моні навіть смішно зробилося, дивлячись на нього, але він не показав, що смішно.

— Приготувалися! — сказав Моня, зупинившись перед дверима сарая. Подивився на інженера й штовхнув двері... Й відступив убік, щоб той пройшов всередину й побачив колесо. І сам теж увійшов слідом — дуже цікаво стало: як інженер виявить, що колесо не крутиться.

— Ну-у, — сказав інженер. — Я думав, ти хоч фокус який-небудь тут придумав. Не смішно, парубче.

— Ну, пробач, — сказав Моня задоволений. — Ходімо — в мене коньячок с... зберігся: вип'ємо по чарчині?

Інженер зацікавлено дивився на Моню. Усміхнувся.

— Ходімо.

Рушили до хати. Обережно, намагаючись не шуміти, прослизнули через сіни... Пройшли вже було, але бабуся почула.

— Мотько, де це ти був цілу ніч?

— Спи, спи, все гаразд.

Вони зайшли у світлицю.

— Сідай,— запросив Моня.— Я зараз організую...

— Та ти... нічого не треба організовувати! — сказав інженер пошепки.— Кинь. Навіщо зранку організовувати?

— Ну, добре,— погодився Моня.— Я хотів хоч пиріжок який-небудь... Ну, добре.

Коли випили по чарчині й закурили, інженер з цікавістю подивився на Моню, примружив усміхнені розумні очі.

— Все-таки не повірив на слово? Зробив... Цілу ніч, мабуть, працював?

А Моня сидів тепер замислений і спокійний — так ніби було вже в нього троє дітей, і він спостерігав, як вони розвиваються.

— Цілий день учора проморочився... Справа не в тому,— заговорив Моня, й заговорив без дріб'язкового жалю й горя, а з глибокою, щирою цікавістю,— справа в тому, що я все-таки не розумію: чому воно не крутиться.

— Не повинно,— сказав інженер.— У цьому вся суть.

Вони подивилися один на одного... Інженер усміхнувся, й стало ясно, що зовсім не злий він чоловік — усмішка в нього щира, довірлива. Просто, мабуть, на нього, зважаючи на його молодість і совісність, навалили стільки роботи в радгоспі, що він забув і усміхатися, й говорити привітно — не до того стало.

— Вчитися тобі, друже, треба,— порадив інженер.— Тоді все буде зрозуміло.

— До чого тут — вчитися, вчитися,— незадоволено сказав Моня.— От знайшли тему: вчитися, вчитися... А вчених дурнів хіба не буває?

Інженер засміявся... і підвівся.

— Бувають! Проте невчених їх все-таки більше. Я не про цей випадок кажу... взагалі. Бувай здоровий!

— Давай ще по чарчині!

— Ні. І тобі не раджу.

Інженер вийшов із світлиці й хотів знову прослизнути через сіни нечутно, але бабуся вже не спала, дивилася на нього з печі.

— Йди вільніше,— сказала вона,— однаково не сплю.

— Здрастуйте, бабуся! — привітав її інженер.

— Доброго здоров'я, голубе. А ви чого ж не спите? Ти

глянь, молоді, а немов діди старі... Вам спати й спати треба.

— А під старість що робитимемо? — сказав інженер весело.

— Під старість теж не поспиш.

— Ну, значить, потім коли-небудь... Де-небудь.

— Хіба що так...

Моня сидів у світлиці, дивився у вікно. Верхня частина вікна зайнялася вже червоним — сходило сонце. Село пробудилося; грюкали ворота, мукали корови, збираючись у табун. Перемовлялися люди, вже десь і покрикували одне на одного... «Все як ведеться. Слава богу, хоч тут усе ясно, — думав Моня. — Сонце сходить і заходить, сходить і заходить — недсяжне, невичерпне, вічне. А тут собі метушаться: кричать, поспішають, працюють, поливають капусту... Радості підраховують, невдачі. Хех!.. люди, милі люди... Здрастуйте!»

Переклала Надія НИКОЛЕНКО

ЗМІСТ

СЕРГІЙ АНТОНОВ	5	<i>Головне питання</i> Переклав Микита Шумило
ФЕДІР АБРАМОВ	15	<i>Могила на крутоярі</i> Переклав Микита Шумило
ВАСИЛЬ АКСЬОНОВ	24	<i>Півтори лікарські одиниці</i> Переклала Надія Ніколенко
МИХАЙЛО АЛЕКСЄВ	42	<i>Хто він?</i> Переклав Іван Карабутенко
ВІКТОР АСТАФ'ЄВ	54	<i>І ясної днини...</i> Переклала Надія Ніколенко
ГРИГОРІЙ БАКЛАНОВ	80	<i>Чому фунт лиха</i> Переклав Арсен Іщук
ВАСИЛЬ БЕЛОВ	94	<i>Люба-Любонька</i> Переклала Євгенія Тардова
ЮРІЙ БОНДАРЄВ	108	<i>Степ</i> Переклав Іван Щербина
КОСТЯНТИН ВОРОБІЙОВ	112	<i>Гуси-лебеді</i> Переклав Микита Шумило
ДАНИЛО ГРАНІН	130	<i>Дім на Фонтанці</i> Переклав Степан Ковганюк
СЕРГІЙ ЗАЛИГІН	145	<i>Санна путь</i> Переклав Діодор Бобир
ЮРІЙ КАЗАКОВ	156	<i>Арктур — зончий пес</i> Переклав Микита Шумило
ВАЛЕНТИН КАТАЄВ	175	<i>Фіалка</i> Переклала Євгенія Тардова
ФЕДІР КНОРРЕ	206	<i>Продається дитяча коляска</i> Переклала Євгенія Тардова
ГРИГОРІЙ КОНОВАЛОВ	230	<i>Лбов</i> Переклав Іван Щербина
ОЛЕКСАНДР КОНОНОВ	240	<i>Суботник</i> Переклав Олександр Ільченко

ВІКТОР КОНЕЦЬКИЙ	244	<i>Ще про війну</i> Переклав Степан Ковганюк
ЄВГЕНІЙ НОСОВ	263	<i>За долами, за лісами</i> Переклав Іван Щербина
АНДРІЙ ПЛАТОНОВ	282	<i>У прекрасному й несамовитому світі</i> Переклав Микита Шумило
ВАЛЕНТИН ОВЕЧКІН	295	<i>Парасковія Максимівна</i> Переклав Іван Щербина
ОЛЕКСАНДР РЕКЕМЧУК	309	<i>Секретна зброя</i> Переклав Володимир Ляпій
ВОЛОДИМИР СОЛОУХІН	323	<i>Зимового дня</i> Переклав Арсен Іщук
ВАСИЛЬ ШУКШИН	334	<i>Загятий</i> Переклала Надія Ніколенко

РУССКИЙ СОВЕТСКИЙ РАССКАЗ

СБОРНИК

Выпуск 2

Серия «Советские рассказы»

(На украинском языке)

Составитель

Залыгин Сергей Павлович

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактори

З. І. Рябчик, Л. О. Носенко

Художник

В. В. Руденко

Художній редактор

І. М. Гаврилюк

Технічний редактор

Л. М. Грицишин

Коректори

Г. І. Кривонуск,

Г. М. Стадник

Виготовлено на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Київ, вул. Довженка, 3.

БФ 27735.

Здано на виробництво 27/V 1975 р.

Підписано до друку 1/X 1975 р.

Папір № 1. Формат 84 × 108¹/₃₂.

Фізичн. друк. арк. 11,0.

Умовн. друк. арк. 18,48.

Обліково-видавн. арк. 19,620.

Ціна 80 коп.

Замовл. № 5—1416. Тираж 30 000.